

भ्रष्टविरोधी सिद्धांत

Rich Ocean Publications

Sri Sai CHS, Sec-18, Koparkhairane, Navi Mumbai 400709

www.richoceanpublications.com

10 9 8 7 6

This is a work of fiction. Names, characters, organizations, places, events, and incidents are either the product of author's imagination or used fictitiously.

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, or stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without express written permission of the publisher.

This book is sold subject to the condition that it shall not by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, circulated, and no reproduction in any form, in whole or in part may be made without written permission of the author.

Publisher: Rich Ocean Publications

Edition: First

ISBN: 978-81-967640-9-8

Copyright ©

Year: 2023

Genre: Reformative

Price : 450 /-

Printed in India

भ्रष्टाचारण विरोधात बसवण्णा

सन 1131 मध्ये बसवण्णांचा जन्म झाला. बसवेश्वर हे संत होते. विचारवंत , समाज सुधारक, अध श्रद्धेवर मात करणारे बिज्जल राज्याच्या संस्थानात मंत्रिपदावर होते बसवेश्वर म्हणाले की, जातिच्य आधारवर कोणीही भेदभाव करू नए . त्यांनी 'आत्म निर्भरतेचा' सन्मान केला आणि स्वतः चा उदरनिर्वाह स्वतः च करावा असा आग्रह धरला, त्यांनी आपल्या शारीरिक श्रम तत्वज्ञानातून 'काम हीच कैलास प्राप्ती' ही संस्कृती जोपसली . दानधर्मापेक्षा दासोह (अन्नदान) महत्वाचा आहे . शिक्षण ध्या, वचने लिहा, वाचनसाहित्य वाचा. ज्ञानी व्हा, नैतिक बना, विवेकी बना, स्वतःमध्ये बदल करा. हया ज्ञानतून स्वतामधील दोष दूर करा. कर्मकांड दूर करा. स्वतःची स्तुती करू नका अशी सहज साधी सोपी वाटणारी पण माणसाला घडवणारी बहुमोलाची शिकवण बसवेश्वरानी दिली आहे .

बसवेश्वरांच्या समाज परिवर्तनाच्या ऐतिहासिक कार्यात त्यांचा सहभाग अत्यंत मौलिक स्वरूपाचा होता. महात्मा बसवेश्वरांच्या सरल आणि नम्र स्वभावमुले प्रजाजनांत देखील त्यांची प्रतिमा उज्ज्वल झाली. समजसुधारणेचे आपले क्रांति कार्य पुढे नेण्यासाठी त्यांना या पदाचा उपयोग झाला. जगविस्तार नभविस्तार विस्तारातीत तव विस्तार पातालातीत तव श्रीचरण ब्रम्हांडातीत तव श्रीमुकुट अगम्य अगोचर अप्रतिम अप्रमाण कुडलसंगम देवा, महात्मा बसवेश्वरांनी ऐतखाऊ लोकांचे मनपरिवर्तन केले. त्यांना कष्टाचे महत्व समजावून सांगितले. कायकाकवे कैलास, 'श्रम हाच ईश्वर' हा मूलमंत्र महात्मा बसवेश्वरांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिला, श्रमिक तत्वाला मानाचे, सन्मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले. १२ व्या शतकात बसवेश्वरांनी सुरू केलेलं काम आताही “ शरण संकूल चारीटेबल सोसायटी ” सदर संस्था “ रजत जयंती

” “साजरी करणाच्या निमित्त” भ्रष्टाचरण विरोधी सिद्धांतावार आधारीत श्री. भरत जंगम (नेपाल) लिखित व श्रीमती. माधुरी बापट यांनी मराठी मध्ये अनुवादित केलेले पुस्तक हे “शरण मांतय्या मल्लाय्या स्वामी” परिवार यांच्या आर्थिक सहायाने प्रकाशित करून समाजाला चांगली दिशा दखवण्याचे काम करत आहे ! हा उपक्रम लोकांनी स्वीकारावा ही नम्र विनंती आहे !

श्री. जि. बि. रामलिंगय्या
अध्यक्ष

“ शरण संकूल चारीटेबल सोसायटी ”
नवी मुंबई

भ्रष्टविरोधी सिद्धांत

अनुवादः

माधुरी बापट

मूळ लेखक

श्री भरत जंगम

नेपाळ

माननीय भरत जंगम यांचा परिचय

माननीय भरत जंगम यांचा जन्म 25 नोव्हेंबर 1947 रोजी भक्तपूर, नेपाळ येथे झाला. ते लेखक, इतिहासकार आणि पत्रकार आहेत. नेपाळी भाषेत त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. काही पुस्तके इतर भाषांमध्येही अनुवादित झाली आहेत.

त्यांना समाजाची मोठी चिंता असून ते लोकशाही मानवतावादी मूल्यांना खूप महत्त्व देतात. गेली अनेक वर्षे त्यांनी भ्रष्ट व्यवस्थेला विरोध करण्याचा विडा उचलला आहे. परिणामी त्यांनी 'भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत' नावाचे पुस्तक तयार केले. केवळ प्रचार, आंदोलने किंवा कायदे करून भ्रष्टाचार निर्मूलन होण्याची शक्यता नाही. त्याची मुळे मानवी समाजजीवनात खोलवर पसरलेली असल्यामुळे या रोगापासून थोडीफार सुटका करून घेण्यासाठी काही गोष्टी अमलात आणायला हाव्यात आणि पुढच्या पिढीला याची जाणीव करून द्यायला हवी.

मानवजातीला भ्रष्टाचारापासून वाचवण्याची श्री जंगमयांची इच्छा आहे. त्यांच्या प्रयत्नातून नेपाळच्या त्रिभुवन विद्यापीठात हा विषय ग्रंथ म्हणून स्वीकारला गेला आहे. हे काम जगातील इतर भाषांमध्ये अनुवादित आणि मान्यताप्राप्त आहे. त्यांचे पूर्वज कर्नाटकातील असून ते बसव तत्वज्ञानाचे अनुयायी आहेत. त्यांचे हे नवीन सैद्धांतिक कार्य मराठी भाषेत परिचित आणि शैक्षणिकदृष्ट्या स्वीकारले जावे, ही त्यांची इच्छा आहे.

भरत जंगम हे भारतीय वंशाचे असून ते उदार आणि मैत्रीपूर्ण आहेत हे कौतुकास्पद आहे.

अनुवादिकेचे मनोगत

‘Anticorruptology’ श्री. भरत जंगम नेपाळ, ह्यानी लिहिलेले पुस्तक मराठीत अनुवाद करण्याचा मी येथे प्रयत्न केला आहे. भरत जंगम हे इतिहासकार, पत्रकार, चिंतक व समाज सुधारक आहेत. ह्यांनी आपल्या समाजात पूर्णपणे व्यापलेल्या भ्रष्टतेचा अनेक स्तरांवर अभ्यास केला आहे. भ्रष्टाचार हा मानवतेला लागलेली कीड आहे. मानवीमौल्य कमी करणारा हा रोग झाला आहे. सखोलात्मक अभ्यासाने भ्रष्टाचार निर्मूलनासाठी शिक्षण हा एकमेव सूक्त मार्ग आहे. हा विचारात्मक ग्रंथ आहे भ्रष्टाचार निर्मूलनासाठी अनेक विधाने करावी लागणार. भरत जंगमानि ह्या विषयावर अनेक उपाय सुचवले आहेत. जेणे करुन भ्रष्ट समाज टप्या टप्याने सुधारू शकेल. सर्वपातळीवर लागू झाल्यास सुधूड समाज तयार होईल. नेपाळच्या त्रिभुवन विद्यापीठात हे पुस्तक अभ्यास क्रमात शामिल केले आहे.

श्रीमती विजया विष्णु भट ह्यांचे कन्नड भाषेत “भ्रष्टविरोधी सिद्धांत” हे पुस्तक प्रकाशित झाले, त्या समारंभात भरत जंगम ह्यांनी मला मराठीत अनुवाद करण्यास सांगितले, व मी ती कामगिरी आनंदाने स्वीकारली, आणि पूर्ण केली आहे. ह्यात विजयाताईंचा पाठिंबा खूप आहे. त्यांचे मी मनापासून आभार मानते. पुस्तकातील रेखाचित्रे स्नेहलता मोडक ह्यांनी केली आहेत. तसेच पुस्तकाचे लेआउट आणि मुखपृष्ठ आरती माहुलीने केले आहे. त्या दोघींचे आभार मानते. माझी मुले, सुना व नातींच्या शिवाय हे पुस्तक इतक्या लवकर झाले नसते. त्यांचे आभार मानलेच पाहिजेत. प्रकाशकांची मी आभारी आहे. आता वाचकांनी ह्या पुस्तकातील विचार स्वीकारावा. या पुस्तकाचा उपयोग खारीच्या वाट्या इतका झाला तरी माझ्या साठी आनंदाची गोष्ट आहे.

माधूरी बापट
सागर, कर्नाटक

सामजिक सुधारणाचे विज्ञान

नमस्कार,

आज, आपण सर्व, म्हणजेच मनुष्य जात, अत्यंत आव्हानात्मक परिस्थितीतून जात आहे. आपल्या समाजाच्या पुढे आर्थिक, सामाजिक, शासकिय, पर्यावरण संबंधित, अशा अनेक प्रकारच्या समस्या आ-वासून उभ्या आहेत. या सर्व समस्यांची आपली विशिष्ट आव्हाने प्रचंड मोठी आहेतच पण त्यांचा एकत्रित परिणाम सुद्धा वेगळे मोठे आव्हान उभे करतो.

ही सर्व आव्हाने नवीन आहेत कारण आज उभ्या केल्या गेलेल्या व्यवस्था नवीन आहेत, म्हणजेच अर्थव्यवस्था, शासन व्यवस्था, न्याय व्यवस्था, उद्योग व्यवस्था, वित्तव्यवस्था, शिक्षण व्यवस्था इत्यादि सर्व व्यवस्थांच्यात मूलभूत बदल घडलेले आहेत. या बदलांच्या परिस्थितीतील एक महत्वाचे आव्हान म्हणजेच नीतिशास्त्राचे आव्हान.

पूर्वी किंवा इतिहास काळात, समाज व्यवस्था बहुतांश धर्म संस्थांच्या किंवा धर्म नियमांच्या आधारेने चालविली जात असे. या काळात एक कालसंगत आणि कालाच्या आधारेने सिद्ध झालेले नीतिशास्त्र समाजात रूढ झालेले होते. ज्याच्या आधारेने समाज सुचारू पद्धतीने काळक्रमण करित होता. त्या जुन्या काळातील बहुतांश सर्वच व्यवस्था आधुनिक काळात बदलल्या गेल्या आहेत. त्यामुळे जुन्या व्यवस्थांवर आधारित जुने नीतिशास्त्र निरुपयोगी ठरल्याने त्या नीती शास्त्राचा प्रभाव नष्ट झाला आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ति आणि संस्था आपल्या स्वार्थाच्या आधारेने नीती तत्वे मांडते आणि आपल्या कृत्यांचे समर्थन करते. आजच्या नीतिशास्त्र विहीन परिस्थितीत जो गोंधळ निर्माण झालेला आहे तोच गोंधळ भ्रष्टाचारी कृत्यातून दिसतो आहे.

या मनुष्य जातीपुढे उभ्या असलेल्या अनेक आव्हानांच्या पैकी काही आव्हानावर उतारा हा नवीन, आजच्या काळाच्या अनुकूल, आणि नवीन

व्यवस्थांच्या वर आधारित नवीन नीती शास्त्राची निर्मिती आणि त्यावर आधारित सामाजिक Narrative चा प्रचार हाच असेल.

वरील विचार मनात घोळत असतांनाच हे एक वेगळे पुस्तक Anticorruptology वाचनात आले.

ह्या पुस्तकात, समाजातील नीती तत्वे विहीन परीस्थितीचे एक लक्षण म्हणजे ~भ्रष्टाचार~ यावर सर्वांगीण विचार केलेला दिसतो त्यामुळे हे पुस्तक निश्चितच आधुनिक नीतीशास्त्र निर्माण करण्याच्या प्रयत्नातला एक मोठा महत्त्वाचा भाग ठरावा. या पुस्तका मांडणी वरून आणि त्यात विचार केल्या गेलेल्या पैलूंच्या वरून लेखकाच्या प्रचंड वैचारिक क्षमतेची कल्पना येते.

हे पुस्तक निश्चितच भ्रष्टाचाराने ग्रासलेल्या आपल्या समाजाबद्दल ज्यांना काळजी वाटते त्यांना मार्गदर्शन करेल. ह्या पुस्तकाचा सहभाग शासकीय व्यवस्थानमधील अधिकारी आणि कर्मचारी, सामाजिक कार्यकर्ते, आणि सर्वसामान्य नागरिक या सर्वांच्या शिक्षणात झाल्यास ते भ्रष्टाचार निर्मूलन, सामाजिक जागृती आणि बदलांच्यासाठी उपयोगी ठरेल.

या पुस्तकाचे मूळ लेखक श्री भारत जंगम, अनुवादिका श्रीमती माधुरी बापट, या पुस्तकाचे प्रकाशन कर्ती संस्था शरण संकुल, आणि त्या संस्थेचे अध्यक्ष श्री रामलिंगय्या या सर्वांना मनापासून शुभेच्छा, त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना परमेश्वराची कृपा प्राप्त होवो

धन्यवाद

मिलिंद कोतवाल

ठाणे

भ्रष्टाचाराचे आयुर्वेद

भ्रष्टाचाराला आळा घालण्याचे अनेक मार्ग आहेत

“यस्तु अर्थे शुचिही सा शुजाह” जो दुष्टाच्या बाबतीत आहे.

शुद्ध, सत्यात शुद्ध – सर्व प्रकारच्या ‘मनुस्मृति’ स्वच्छतेमध्ये अर्थसुचित्वाला खूप महत्त्व दिले गेले आहे. लालसेवर विजय मिळवणे फार कठीण आहे, हे भ्रष्टाचाराचे मूळ कारण आहे.

सध्या चालू असलेला भ्रष्टाचार पाहून आज समाजाच्या, देशाच्या आणि जगाच्याही अंगावर काटा आला आहे. आज ज्या तमोगुणात स्वतःला हरवून बसले आहे त्यामुळे त्याचे संपूर्ण निर्मूलन अशक्यप्राय आहे. पण त्यावर अंकुश ठेवता येतो. या संदर्भात, भ्रष्टाचारविरुद्ध लढण्यासाठी सरकारचे केवळ भ्रष्टाचारविरोधी दल पुरेसे नाही. त्यासाठी संस्कार शिक्षण ही खरी कल्पना आहे, केवळ परोपकाराच्या योग्य वापराविषयीचे ज्ञान आणि शहाणपण एवढेच नाही तर देशभक्ती, कर्तव्याची भावना, स्वतःबद्दल आणि समाजाबद्दल चांगले संस्कार माणसाला सूशिक्षित करते. असे शिक्षण शास्त्राचा आधार नसतांना शक्य नाही.

भ्रष्टाचाराला अनेक पैलू आहेत. अनेक आयाम आहेत. त्याचे बंधन सर्वत्र पसरलेले आहे. त्याची उत्पत्ती शोधता येत नाही. रक्ताच्या बीजाप्रमाणे तो कापला असता वाढतो. त्याला रावणासारखी दहा डोकी, निराकार असून तो सर्वत्र व्यापून राहिला आहे. असा शत्रू शोधणे कठीण आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचाराचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक आहे. महाभारतातील कनिका नीतीमध्ये भ्रष्टाचाराच्या विविध पैलूंचा परिचय दिला आहे. अनीतिमान वागणूक, वाममार्गाने संपत्ती जमा करणे हाच केवळ भ्रष्टाचार नाही. आपल्या स्वार्थाच्या पूर्ततेसाठी तो जे काही साधन वापरतो तो भ्रष्टाचार होय. त्याचे स्वरूप, लक्षणे आणि कारणे कळल्यावरच त्याचे परिणाम स्पष्ट होतात. रोगाची कारणे ते सापडल्याशिवाय औषध देता येत नाही, कारण आयुर्वेदात रोगाच्या उपचाराविषयी चर्चा आहे, तो होऊ नये म्हणून उपायही सांगितले आहेत. त्यानुसार या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रामध्ये नीतिमत्तेची तत्त्वे,

भ्रष्टाचाराची कारणे, त्याचे उपाय आणि व्यवस्था यांचे तपशीलवार वर्णन आहे. नव्या युगात अशा कायद्याची गरज होती. ते श्री. भरत जंगम यांनी पूर्ण केले. मात्र, श्रीमती विजया भट्ट यांनी कन्नड भाषेतून आणि इंग्रजी मजकुराद्वारे लोकप्रिय करून कन्नड लोकांवर मोठा उपकार केला आहे. हे एक दुर्मिळ शास्त्र आहे. कन्नडमध्ये त्याचे सादरीकरण विलक्षण आहे असे मला वाटते.

श्रीमती विजया विष्णू भट्ट डोंगरे या समाजसेविका, लेखिका आणि संघटक म्हणून स्वतःचे नाव कमावलेले आहे. हे पुस्तक श्रीमती विजया यांच्या सामाजिक कार्याच्या साखळीतील योगदान आहे. हा केवळ साहित्यिक अनुवाद नाही; केवळ शैक्षणिक लेखन नाही; हा एक सामाजिक प्रयोग आहे. या अनुक्रमानिकेकडे पाहिल्यास ते एखाद्या शैक्षणिक शाखेतील विषय असल्यासारखे वाटते. तथापि, या पुस्तकात त्या सर्व सीमांच्या पलीकडे एक आशा आहे. अशा प्रकारे, नवीन राष्ट्रीय दंड धोरणांतर्गत, हा मजकूर एक चांगला समाज निर्माण करण्याच्या संदर्भात संशोधन प्रक्रियेसाठी एक उपक्रम आहे. सामान्य वाचकांसाठी नवीन शासन-मार्ग दाखवला आहे. कोणत्याही विद्यापीठाच्या डी.लिट पदवीसाठी शिक्षक म्हणून असे काम कोणत्याही विद्यापीठाच्या डी.लिटला पात्र ठरते.

शेवटचा शब्द – आनंद हे धर्माचे मूळ, धर्माचे मूळ अर्थच. त्याचा पाया सुराज्य (सुरासन) आहे. पण अशा आर्थिक व्यवस्थेत भ्रष्टाचाराला आळा घातला गेला नाही तर तो वाढतोच. समाजात अशांतता राहिल. आजच्या अशांततेचं कारण अर्थव्यवस्थेत आहे.

भ्रष्टाचार. अनैतिक राजकारण हे त्याचे कारण आहे. या सूत्राच्या उद्दिष्टांवर भाष्य करणाऱ्या श्रीमती विजया भट्ट यांचे हे कार्य भ्रष्टाचारमुक्त अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. या कार्याला समाज भरभरून प्रतिसाद देईल आणि देवाची कृपा साथ देईल, अशी शुभेच्छा.

त्यांचे मनापासून अभिनंदन.

प्रा. श्रीनिवास वरखेडि

कुलपती केंद्रीय संस्कृत विद्यापीठ, नवी दिल्ली

भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी संस्कार हवेत

माणूस सुसंस्कृत बनतो की परोपकारी बनतो हे त्याला बालपणात मिळालेल्या संस्कृती, संस्कार आणि कौटुंबिक जीवनातील मूल्यांवर अवलंबून असते. शिवाय, त्यांचा विकास समाजातील कुटुंबातील सदस्य आणि मित्रांकडून होईल. त्याऐवजी, स्वार्थ, द्वैत आणि लोभ हे पैसे आणि शक्तीचे प्रतिबिंब आहेत असे जाणणारे आता प्रचंड प्रमाणात दानधर्म करीत असताना दिसतात. म्हणूनच म्हटले आहे.

सा जीवति गुणोयस्य धर्मेयस्य सा जीवति |

गुणधर्म विहिनस्य जीवनं निष्प्रयोजनम् ॥

आज जगभर पसरलेल्या भ्रष्टाचाराच्या रोगामुळे मानवी जीवनातील शांतता-प्रेम, माणुसकी, नातेसंबंध हे सर्व नष्ट होत आहे. इर्ष्या, अहमिका, दर्प विकसित होत आहेत. परिणामी सर्वच क्षेत्रात अनैतिकता, बलात्कार आणि दुष्कृत्ये फोफावत आहेत. एवढ्या ताकदीनेही त्यावर नियंत्रण ठेवता येत नाही. समाजालाच बदलावे लागेल. याचा अर्थ प्रत्येक नागरिकाने आपले घर, समाज आणि राष्ट्राप्रती आपली नैतिक जबाबदारी ओळखली पाहिजे. याशिवाय त्यांनी त्यांच्या वारशाचे जमीन-पाणी, पर्यावरणीय मूल्य जाणून घेतले पाहिजे. नागरीत सर्वसमाजात उद्भवले पाहिजे. त्यासाठी प्रत्येक नागरिकाला जमीन, पाणी, पर्यावरणाचे मूल्य आणि सुसंस्कृत समाजात जगण्याचा उद्देश समजून घेण्यासाठी प्रबोधन केले पाहिजे. मग पुढच्या पिढीत बदल होईल. जगातील सर्वात मोठी लोकसंख्या असलेली सर्वात मोठी लोकशाही – आपला भारत! हे भ्रष्टाचार राज्यांग, कार्यांग, न्यायव्यवस्था या सर्वांना कमकुवत करवणे अस्थिर करतो. या व्यवस्थेत जनतंत्र प्रसार नावाच्या संस्थांनाही भ्रष्टाचाराच्या आजाराने ग्रासले आहे आणि यांच्या सर्व वेदना सर्वसामान्यांनाच जाणवत आहेत, त्यामुळे आज आपण सर्वांनी सावध राहण्याची गरज आहे.

या संदर्भात, नेपाळमधील एक गृहस्थ, विचारवंत, इतिहासकार, शिक्षणतज्ज्ञ आणि पत्रकार असलेले श्री. “भरत जंगम” यांनी “भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत” यात भ्रष्टाचाराचे अनेक विचार संशोधन केले आहे आणि या उद्देशाने हे पुस्तक तयार केले आहे. हे पुस्तक मानवजातीसाठी योगदान देत आहे. नेपाळ विद्यापीठात हे पुस्तक अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले आहे. म्हणून स्वीकारले जाणारे हे कार्य इतर देशांमध्येही मान्यताप्राप्त होवून स्वीकारले गेले आहे. सरांचा हा प्रयत्न स्तुत्य आहे.

श्रीमती विजया विष्णू भट यांनी कन्नडमध्ये त्याचे भाषांतर केले आहे. आता त्यांच्याकडे भरत जंगमयांची हिंदीत असलेली फाईल मिळाली आणि, तिचे कन्नडमध्ये भाषांतर करून त्यांचे विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्रीमती विजया या लेखिका, शिक्षिका आणि सामाजिक दृष्टिकोनाशी जवळीक साधणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत, त्यामुळे असे कार्य घडवण्यात त्या यशस्वी झाल्याचे दिसून येते.

साध्या सोपा – भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांताचा विषय सभ्यता, न्याय, दान आणि दयाळूपणा शिकवला पाहिजे. या मोहिमेत आता आमचे शिक्षण तज्ज्ञ व विचारवंत यांना अंमलबजावणी करावी लागेल. या परिस्थितीत आपल्या शैक्षणिक संस्थेला एक संदेश आहे की शिक्षणतज्ज्ञ आणि विचारवंतांनी शिक्षणाकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. एवढेच नव्हे तर या मुद्द्यांवर अधिक संशोधन व्हायला हवे आणि विद्यार्थ्यांना आवाहन करणे सोपे आहे. ही जबाबदारी देशातील विद्वानांची आहे.” भविष्यात एक निरोगी, समृद्ध, सुंदर समाज आपोआप निर्माण होईल. अशी मला आशा आहे.

एन. संतोष हेगडे

माजी सर्वोच्च न्यायाधीश

कर्नाटकच्या राज्याच्या माजी लोकायुक्त

मनोगत

आत्तापर्यंत मी दहा पुस्तके कन्नड धान्य कोठारात ठेवली आहेत. हिंदीतून कन्नडमध्ये पहिला अनुवाद 'कैकेई चेतनाशिखा' [कादंबरी] हे पौराणिक व्याख्यान होते. भरत जंगम यांच 'भ्रष्टाचारविरोधी' नावाचे अनुवादित कार्य आता प्रकाशित केल आहे.

* भरत जंगम इतिहासकार, पत्रकार, विचारवंत, समाजसुधारक आहेत. या पुस्तकात भ्रष्टाचाराच्या आजाराचे व्यापक सामाजिक, राजकीय, वैज्ञानिक विश्लेषण केले आहे. त्यांनी भ्रष्टाचार हा कसा मानवजातीला विनाशाच्या उंबरठ्यावर नेणारे विष म्हणून सादर केले आहे. यावर उपायही सुचवण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिक्षणातूनच याबाबत जनजागृती होऊ शकते, असा त्यांचा ठाम विश्वास आहे. नेपाळच्या त्रिभुवना विद्यापीठाने हा विचार मजकूरसह राबविला आहे. तसेच, या नवीन कल्पनेला इतर देशांमध्ये मान्यता मिळाली आहे आणि स्त्री जागृति मासिकाच्या संपादिका श्रीमती शोभा यांनी भरत जंगमशी माझी ओळख करून दिली. जेव्हा त्यांना समर्थनाचे पत्र लिहिण्यास सांगितले तेव्हा त्यांनी आनंदाने होकार दिला आणि 'आगली विजयक्ला' असे शोभा म्हणाल्या आणि त्यांच्या पाठिंब्याबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन करते. ही सगळी मेहनत वाचकांनी स्वीकारली आणि दाद दिली तरच सार्थकी लागेल.

विजया विष्णुभट,
बंगलोर

Foreword

Societal systems of evolved human societies need to be predictable if they have to be effective, and need to be free from debilitating deviations from the norms if they have to be efficient and sustainable. Corruption in the public domain of society, corresponding to such deviations, needs to be addressed holistically even while appreciating the impossibility of its complete elimination. The crux of the problem is the intertwining of the ideal of public good and the fact of the private greed of the individuals entrusted with the actualization of such public good. Any systematic exposition of the various facets of the reality that is corruption is a welcome step in the collective attempt to increase the effectiveness and the efficiencies of existing systems of governance. This book, it is hoped, will be such a step.

Arvind Risbud, IAS(Retd.)
Executive Director, Myrada

अनुक्रमणिका

1. नवीन कल्पनांचा सैद्धांतिक अभ्यास
2. भ्रष्टाचारविरोधी प्रस्तावना (Preamble of Anticorruptology)
3. भ्रष्टाचारविरोधी उद्दिष्टे (Objectives of Anticorruptology)
4. भ्रष्टविरोधाची परिभाषा (Defination of Anticorruptology)
5. नैतिक तत्त्वे आणि भ्रष्टाचारविरोधी सूत्र (Ethical Principles and Anti-corruption Formulas)
6. भ्रष्टविरोधी शास्त्राचे नामकरण (Naming of Anticorruptology)
7. अभ्यासाची आवश्यकता (Necessity of the study of Anticorruptology)
8. भ्रष्टाचार विरोधी गुण आणि तोटे (Merits of Anticorruptology)
9. भ्रष्टाचारविरोधी वास्तववादी संकल्पना (Realistic Concept of Anticorruptology)
10. भ्रष्ट आणि गैर-भ्रष्टाचारांचा आराखडा आणि व्याप्ती एक संक्षिप्त (Nature and Scope of corrupt and non-corrupt: A brief Overview)
11. भ्रष्टविरोधी आणि इतर विषयांमधील संबंध (Relationship between Anticorruptology and other Disciplines)
12. भ्रष्टविरोधी शास्त्र स्वाभाविक विज्ञान (Anticorruptology as a Natural Science)
13. भ्रष्टविरोधी विज्ञानाची व्याप्ती (Scope of Anticorruptology)
14. भ्रष्टविरोधी शास्त्राच्या मर्यादा (Limitation of Anticorruptology)
15. भ्रष्टविरोधी संकल्पना (Concept of Anticorruptology)
16. भ्रष्टविरोधी शास्त्राचे विभाग (Components of Anticorruptology)
17. भ्रष्टाचाराच्या पातळीचे निर्धारण (Determination of Corruption Level)
18. भ्रष्टाचाराच्या तत्त्वांच्या पाठीमागची शक्ती (Back Force of Corruption)
19. भ्रष्टविरोधी शास्त्राचे अध्ययन (Approach to the Study of Anticorruptology)

20. समाजाची रचना आणि सामाजिक वर्ग बदलणे (Structure of Society and change of Social class)
21. भ्रष्टविरोधी विकास मालिका (Development series of Anticorruption)
22. नव-वसाहतवाद (Neo-colonialism)
23. भ्रष्टविरोधी शास्त्र आणि गरिबी (Corruption and Poverty)
24. विकसित आणि विकसनशील देशांची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Developed and Developing Countries)
25. भ्रष्टाचाराविरुद्ध संस्कृतीचा विकास (Development of Culture against corruption)
26. मनाचे चांगले आणि वाईट पैलू (Good and bad aspects of the state of mind)
27. उचित आणि अनुचित योग्य क्रियाकलापांची ओळ (Identification of Proper and Improper activities)
28. नैतिक आणि आध्यात्मिक चेतना (Moral and Spiritual Consciousness)
29. सुशासन (Good Governance)
30. काळ्या पैशावर नियंत्रण (Control of Black money)
31. शिक्षण, आरोग्य आणि नागरिकांना न्याय मिळवून देण्याची राज्याची जबाबदारी (Responsibility of the State in Education, Health and Justice)
32. केवळ कायद्याने भ्रष्टाचार अनियंत्रित आहे (Law alone cannot control corruption)
33. दबाव गट (Pressure Group)
34. राज्य आणि राजकीय पक्ष (State and Political Parties)
35. निष्कर्ष आणि शिफारसी (Conclusion and Recommendations)
36. अभ्यास आणि दुरुस्ती (Study and Amendment)

1. नवीन कल्पनांचा सैद्धांतिक अभ्यास

जागतिक समुदायाची उत्क्रांती म्हणजे मानवी मनात जन्म घेणाऱ्या कल्पनांचा विकास होय. सृष्टीच्या निर्माण काळापासून मानवाने वैचारिक दृष्टीकोनाचाच अवलंब केला आहे. जेव्हा जेव्हा समस्यांना तोंड द्यावे लागते, मग ते लहान असोत किंवा मोठे, माणूस आपल्या मानसिक माध्यमातून त्या समस्यांवर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करतो. आणि त्यात तो यशस्वी होतो. त्याचप्रमाणे, मानवाच्या उत्क्रांततही अपल्याला याचा अनुभव येतो.

विचार किंवा काळाच्या गरजेनुसार दृष्टी निर्माण होतात. अशा विचारांमुळे येणाऱ्या समस्यांवर उपाय सापडतात. जेव्हा विचार आशयात रूपांतरित होतो, तेव्हा ते आशय ज्ञानाद्वारे व्याख्येच्या रूपात प्रस्थापित करायचे असतात. अशा प्रकारे ज्ञानाद्वारे कल्पना स्थापित केली जाऊ शकतात. ज्ञानाच्या सतत अभ्यासाने, कल्पनांचे विश्लेषण प्रमाणित होते त्यावर विज्ञानाचे स्वरूप येते. विज्ञानाद्वारे झालेला शोध व त्याचे परिणाम हा विज्ञानाचा मूळ आधार आहे. जिथे कारण जन्म घेते तिथे परिणाम जन्माला येतो. विज्ञान प्रमाण शोधते आणि विज्ञान प्रमाणावर आधारित आहे. विज्ञानाचे हे ज्ञान असेल तर ज्ञानाचा जन्म हे विज्ञान आहे. भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान मानवी जीवनाच्या उत्क्रांतीच्या ओघात हा भ्रष्टाचार नकळत शिरला. काळ आणि समाजातून पटलेल्या विषयाचा सखोल अभ्यास, त्यातून जन्माला आलेले मार्गदर्शन या विषयाचा सिद्धांत म्हणून प्रमाणित करता येते. कोणत्याही सिद्धांताची उत्पत्ती आणि त्याची आवश्यकता समाजातील विचारवंतांना पटवून दिल्यानंतरच, समस्यांच्या निराकरणासाठी त्या विषयाचा अभ्यास केला जातो. असे म्हणतात की, अशा विषयातील विषयाचा सखोल अभ्यास केल्यास भ्रष्टाचार विरोधाला मार्ग सापडतो. हाच मार्ग ह्या विषयास प्रमाणित बळ आणेल.

भ्रष्टाचार ही निव्वळ सामाजिक समस्या आहे. याची जबाबदारी समाजाने उचलली पाहिजे. समाज ही मानवी प्रजातीची संघटना आहे त्यामुळे मानव हा सामाजिक प्राणी आहे असे म्हटले जाते. कोणत्याही समाजाचा

उदय किंवा अस्त हे त्या समाजात राहणाऱ्या माणसाच्या कामावर आणि व्यवसायावर अवलंबून असते. समाजात विकृती पसरली तर त्याची जबाबदारी त्या समाजालाच घ्यावी लागते. जेव्हा समाजाच्या कोणत्याही भागात भ्रष्टाचार बोकळलेला असतो, तेव्हा त्याबद्दल जागरूकता निर्माण करण्याचे साधन म्हणून इतरांनी जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. हा देखील निसर्गाचा नियम आहे. भ्रष्टाचार हा मानवी विकासाचा अडथळा आहे. तसेच समाजात विकासाला देखील तो खराब करतो. त्याला नकारणे आणि त्यामागून सुटकेसाठी नवीन कल्पना आणि सिद्धांताची गरज होती. ही गरज या भ्रष्टाचार विरोधी कायद्याने पूर्ण केली आहे.

एक नवीन कल्पना आणि सिद्धांताच्या रूपात हे भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान सध्या जगातील विद्वानांच्या वर्तुळात खरोखरच अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा विषय म्हणून ओळखले जाते. त्याच्या अभ्यासाशिवाय मानव विकास आणि मानव कल्याणासाठी हाती घेतलेला कोणताही प्रकल्प यशस्वी होऊ शकत नाही. त्याशिवाय राज्यव्यवस्थेला आव्हान देणाऱ्या अनेक गैरप्रकार आणि भ्रष्टाचाराच्या कृत्यांना आळा घालण्यासाठी ही नवीन कल्पना आणि सिद्धांत अभूतपूर्व आहे, यात शंका नाही.

थोडक्यात या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचे कार्य कोणत्याही चुकीच्या आणि भ्रष्ट कृत्याला फक्त विरोध करणे हे नाही, तर त्याचा मूळ उद्देश समाजात नियमानुसार व्यवसाय प्रस्थापित करण्यासाठी चांगले वातावरण निर्माण करणे आणि मार्गदर्शन करणे हा आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनातील असमानता, अयोग्य कृत्ये, समाजात पसरणारे भ्रष्ट व्यवसाय, गैरकृत्यांमधून नफा कमावणे, राज्य किंवा देशाच्या कायद्यामुळे होणारा भ्रष्टाचार आणि संधीसाधूपणा यासारख्या दुर्गुणांचा शोध घेण्याची आणि त्यांचे विश्लेषण करण्याची क्षमता भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानामध्ये आहे. यासाठी त्याचे सार, मूल्ये आणि आवश्यकता जाणून यासाठी संबंधित अभ्यास केंद्रे आणि विद्यापीठे, यात अध्यापनाचे वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. ही अभिनव कल्पना आणि सिद्धांत काळाच्या मागणीनुसार आणि अध्यापनासाठी मांडण्यात आले आहेत.

2. भ्रष्टाचारविरोधी प्रस्तावना (Preamble of Anticorruptology)

- जागतिक मानवी समुदायाची प्रवृत्ती आणि व्यवहार स्वच्छ, पवित्र आणि मानव-केंद्रित करण्यासाठी.
- समाजात प्रचलित असलेल्या अनिष्ट क्रियाकलापांना प्रतिबंध आणि माणसा माणसातील एक धार्मिक शत्रुत्व मिटवण्यासाठी.
- एक वैध राज्य, न्याय सिद्धांतावर आधारित सुव्यवस्थित वैधानिक प्रणाली स्थापित करणे आणि कार्यान्वित करणे.
- सर्व नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांची स्थापना करणे, स्वच्छ आणि आदर्श नागरी धोरणाचा प्रचार करणे.
- प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेल्या उदयोन्मुख आध्यात्मिक कल्पनांचे संरक्षण करणे.
- नैसर्गिक संसाधने आणि प्राचीन खजिन्याचे संरक्षण.
- मानवामध्ये नैसर्गिक गुण विकसित करणे आणि निसर्गाचे आशीर्वाद प्राप्त करण्यात व्यस्त असणे.
- समाज आणि राज्यात निहित अधिकार आणि जबाबदारीची जाणीवेने सर्व स्तरांवर कर्तव्यनिष्ठ व्हा आणि आजूबाजूच्या वातावरणात, कोणताही प्रश्न सोडवणे शक्य करणे.
- राज्य व्यवस्था (राष्ट्रीय) आणि राजकीय पक्ष यांच्यात नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था निर्माण करणे.
- समाजातील नैतिकता, न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा या मूल्यांचे योग्य रीतीने संरक्षण करून भ्रष्टाचारमुक्त समाजाची निर्मिती करणे. आणि
- काळानुरूप मानवी समाजात घडत असलेल्या बदलत्या परिस्थितीचे समर्थन करणे तितकेच इष्ट आहे आणि त्याचे सातत्यही तितकेच इष्ट आहे म्हणून भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची गरज आहे.

3. भ्रष्टाचारविरोधी उद्दिष्टे (Objectives of Anticorruptology)

भ्रष्टाचार असहिष्णुतेची व्यवस्था निर्माण करून भ्रष्टाचारमुक्त समाजाची स्थापना करणे हा या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचा मूळ उद्देश आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व समाजात आणि देशात एक न्याय्य, लोकशाही आणि आदर्श सामाजिक स्थान निर्माण करण्यासाठी खालील प्रमाणे आहेत. हे शास्त्र स्वीकारावे असा हेतू आहे.

- सर्व साधारण सामान्य नागरिकांसाठी, सुख, शांती, समृद्धी, आर्थिक शिस्त, नैतिकता आणि नीतिमत्ता सांभाळणे.
- सर्व नागरिकांमध्ये सकारात्मक विचारसरणीसह गंभीर विचार निर्माण करणे.
- अभ्यास आणि अध्यापनासाठी तज्ञांच्या क्षेत्रात भ्रष्टाचार विरोधी प्रसार सुलभ करणे.
- जगातील सर्व देशांमध्ये भ्रष्टाचारविरोधी कारवाईसाठी एकमत तयार करा, मानवाच्या सर्वांगीण विकासातील महत्त्वाच्या मुद्द्यांचे अचूक आकलन करा सार्वत्रिक जागरूकता निर्माण करा.
- धार्मिकता, नीतिमत्ता आणि सत्कर्म यासारखे उच्च मानवी गुण विकसित करणे आणि मानवी समाजात त्यांचे निरंतरता अधिक प्रभावीपणे व्यवस्थापित करणे, हे संपूर्ण जगात विस्तार करणे.
- एक आध्यात्मिक विचार जो प्राचीन काळापासून प्रचलित आहेत अशा गोष्टी सुरक्षित करण्यासाठी योग्य वातावरण तयार करणे.
- प्रत्येक देशातील भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी, संशोधन केलेल्या व्याख्या आणि निष्पक्ष सादरीकरणद्वारे जागरूकता पसरवणे.
- एक न्याय्य राष्ट्र आणि सत्य-शुद्ध शासन स्थापित करण्यासाठी विश्वव्यापी प्रसार करणे.

- सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात आणि संबंधित समस्यांमध्ये परदेशी देशांशी सहयोग करणे, बेकायदेशीर संघटनांद्वारे अकाली, बेकायदेशीर क्रियाकलापांचा अंत करणे आणि त्यांना सर्वत्र आळा घालणे.
- विकसनशील देशांमध्ये राजकीय पक्षांना विजय मिळवण्यासाठी, व्यावसायिक समुदायाकडून देणग्या गोळा करण्याची प्रक्रिया केवळ संपुष्टात येणार नाही तर ती पूर्णपणे रद्द केली पाहिजे.
- हुकूमशाही प्रवृत्ती आणि हुकूमशाही पक्षांची इच्छापूर्ण विचारसरणी संपली पाहिजे. वैचारिक राजकीय पक्षांची कार्यप्रणाली असावी.
- पक्षाच्या नेत्यांच्या आणि कार्यकर्त्यांच्या कार्यासाठी पारदर्शक वातावरण तयार केले जावे, ज्याची विचारधारा, जाहीरनामा आणि देशामध्ये काम करणाऱ्या राजकीय पक्षाची जनता आणि राष्ट्र यांच्याशी बांधिलकी असेल.
- नागरिकांच्या चेतनेच्या पातळीवर आधारित निवडणूक यंत्रणा ठरवली जावी अशी व्यवस्था करायला हवी.
- आर्थिक आणि सांस्कृतिक वसाहतवाद (इतरांकडून लादलेले) समाप्त करण्याचा प्रयत्न करणे.
- देशाच्या राजकीय आणि विधायी संस्थांच्या तळागाळात काम करणाऱ्या, सार्वजनिकरित्या ओळखल्या जाणाऱ्या, व्यक्ती किंवा गटांद्वारे अयोग्य काम करणाऱ्यांवर कारवाई करणे आणि त्यांना कारणीभूत ठरविणे.
- एका देशाकडून दुसऱ्या देशाशी संबंधित कोणत्याही प्रकारचे अनुदान-सहयोग कर्ज हे केवळ देशाच्या सरकारी स्तराद्वारे केले जाते.
- व्यक्ती, समुदाय, सार्वजनिक अधिकारी आणि सार्वजनिक सदस्य म्हणून ओळखले जाणारे सर्व प्रकारच्या व्यक्ती किंवा समुदायांना भ्रष्टाचाराच्या कक्षेत आणावेत आणि खटला चालवण्यासाठी आवश्यक तपास आणि सुधारणा केल्या पाहिजेत.

- विकसनशील देशांमधील कोणत्याही प्रकारची नैसर्गिक संपत्ती साधने, अल्पकालीन किंवा दीर्घकालीन, जसे की संधि करार जे इतर देशांना चाचणीसाठी देतात हे प्रणालीमध्ये समाविष्ट केले जाऊ नये.
- बेकायदेशीर शेती – धंदे बंद केले पाहिजेत आणि काळ्या पैशावर नियंत्रण ठेवण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.
- संचार माध्यमातील अश्लील प्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवणे
- कोणत्याही प्रकारची बैठक, वाटाघाटी, संधि व्यवस्था जी राष्ट्रांसाठी हानिकारक किंवा धक्कादायक असेल ती संपुष्टात आणली पाहिजे.
- भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राशी (सिद्धांत) जवळून संबंधित सर्व शास्त्रांची सामग्री (सिद्धांत) समाविष्ट करणे, विषयासंबंधीचा स्वीकार करणे आणि या शास्त्राचा (सिद्धांत) समावेश करणे. आणि
- जगात प्रचलित असलेले भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र, तज्ञ संस्था, अभ्यास केंद्रे किंवा विद्यापीठांपर्यंत अध्ययन आणि अनुसंधन, माध्यमांद्वारे, “भ्रष्टाचारविरोधी कल्पना (विज्ञान)” स्वरूपात पोहोचवणे आहे.

****

4. भ्रष्टाचारविरोधाची परिभाषा (Definition of Anticorruptology)

- भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा अर्थ म्हणजे भ्रष्टाचारविरोधी अभ्यास. हे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आहे. विज्ञान हे ज्ञानाचे सर्वोच्च आकलन आहे. म्हणजे विषयाचा सतत अभ्यास केल्याने ज्ञान प्राप्त होते. आणि विज्ञान म्हणजे ज्ञानाच्या सूक्ष्म जगाचा अभ्यास, विश्लेषण आणि सादरीकरण. जोपर्यंत या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राला दुसरे प्रमाणित नाव दिले जात नाही तोपर्यंत त्याला भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान म्हणायला हरकत नाही. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचा परिचय करून देण्याची गरज आहे. अशा प्रकारे प्रस्थापित भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचे विश्लेषण भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र म्हणून केले जाऊ शकते. या मोहिमेचे विश्लेषण भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाच्या विश्लेषणात्मक भागात सामग्री, धोरण आणि सिद्धांत इत्यादींच्या दृष्टीने केले जाऊ शकते, ज्या बदल वेगवेगळ्या वेळी प्रयोग केले गेले आहेत. भ्रष्टाचार हा अनुकरणीय असते असे म्हणावेसे वाटते. एकाने केलेले भ्रष्ट काम पाहून दुसरा शिकतो. आणि तो तळात जात राहतो.
- भ्रष्टाचार हा एक सामाजिक आजार आहे. अलीकडच्या काळात हा आजार महा रोग झाला आहे त्यावर उपचार करणे शक्य आहे. रोग बरा करण्यासाठी औषधोपचाराची गरज आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान हे भ्रष्टाचारविरोधी मूलभूत तत्त्व आहे
- भ्रष्टाचार ही सामाजिक समस्या आहे. सामाजिक समस्यांच्या अभ्यासाप्रमाणेच या विषयाचाही अभ्यास करायला हवा, हे सामाजिक शास्त्र असल्याने, सामाजिक शास्त्राप्रमाणे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रही प्रस्थापित झाले पाहिजे.
- आयुर्वेदिक शास्त्रात (म्हटल्याप्रमाणे) जंतू हे रोग प्रसाराचे कारण आहेत त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचार ही देखील एक अनोखी कीड आहे. आयुर्वेद कसे

संसर्गजन्य रोगांवर उपचार करण्यास सक्षम आहे तसेच जरी हळुहळू ही कीडही दूर करणे शक्य आहे.

- भौतिक विज्ञान कसे पाण्याचे परिवर्तीत रुपांचे व्याख्यान करते (अस्थिर (वाष्प) पासून स्थिर (घन) मध्ये रूपांतर) तसेच भ्रष्टाचार पण परिवर्तीत होते. हा पुन्हा भ्रष्टाचार आणि पाणी समान स्वरूपाचे आहेत.
- भ्रष्टाचार भौतिक स्वरूपात दिसू शकत नाही. व्यवहारात अनुभवण्यामुळे नेहमी नियंत्रित ठेवता येते.
- भ्रष्टाचार राजकीय अस्थिरतेला जन्म देतो. वाढीस अडथळा आणतो. उत्क्रांतीमधील अडथळा तयार करतो. वंचितता द्वैत जन्म देते. नैतिक अस्थिरता निर्माण करते. या चक्र प्रणालीचे नियंत्रण भ्रष्ट केले जाऊ शकते. दैनंदिन जीवनाचा हा आजार असल्याने त्यावर उपचार करणे शक्य आहे. भ्रष्टाचार ही एक सामाजिक समस्या आहे जी भ्रष्टाचार निर्मूलन विज्ञानाचे मूलभूत तत्त्व आहे. सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासाप्रमाणेच या विषयाचा अभ्यास करता येतो आणि हे सामाजिक शास्त्र असल्याने इतर शास्त्रांप्रमाणे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रही स्थापन करावे लागते.
- विकसनशील देशांमधील खाजगी यंत्रे कार्यरत नाहीत. कारण ज्या देशांमध्ये गरीब आणि अशिक्षित नागरिकांची संख्या जास्त आहे, तेथे हुशार सर्वात बलवान असेल. या कारणांमुळे देश चालवणारी राज्य प्रशासन यंत्रणा कमकुवत होते.
- भ्रष्टाचार करणारे आणि गुन्हेगार दोघेही गुन्हेगार बनतात. या दोघांनाही शिक्षा होईल. जे वाईट कर्मकांड करतात ते समाजात तुच्छ आणि नाकारले जातात.
- न्यायालयांना कोणत्याही व्यक्तीच्या स्थितीबद्दल निश्चितपणे निर्णय घेणे कठीण होऊ शकते. परंतु नियतीच्या दृष्टीने भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राच्या मदतीने न्यायालय कदाचित भ्रष्ट व्यक्तीच्या खऱ्या स्वरूपाची व्याख्या करू शकेल आणि योग्य स्पष्टीकरण देऊ शकेल.
- प्रशासकीय यंत्रणेच्या संपूर्ण जाळ्यासाठी, धोरणे, नियम आणि कायदे करून काहीही करता येत नाही, परंतु त्याची वेळोवेळी चाचणी आणि

मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. गुन्हेगारांना दंड आणि कृत्य करणाऱ्यांना बक्षिसे देण्याची व्यवस्था असावी.

- राजकीय पक्षांना आर्थिक अनुदान देणारी आणि निवडणुकीच्या नावाखाली पैसे गोळा करणारी यंत्रणे भ्रष्टाचार वाढवण्यास मदत करते. शाही नैतिक पक्षांनी व्यक्ती, संस्था किंवा परदेशी समुदायांकडून निवडणूक खर्च घेऊ नये.
- भ्रष्टाचार आयोग भ्रष्टाचार मान्य करायला तयार नाहीत. पण कमिशनचे व्याज हा सरसकट भ्रष्टाचार आहे. ही प्रथा बंद व्हायला हवी.
- जसजसा नागरी समाज आणि देश अधिकाधिक नवीन युगात प्रवेश करत जाईल, तसतसा भ्रष्टाचार त्याचा रंग बदलेल आणि स्वतःला अधिक जटिल स्वरूपात सादर करेल. अशा रूपांतरित गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी काळाच्या मागणीनुसार यंत्रणे विकसित करायला हवी.
- श्रीमंत देश म्हणजे देणाऱ्याचे सहकार्य किंवा कर्जाची रक्कम घेण्याचा अधिकार असलेली व्यक्ती लोभी असेल तर विकसनशील देशात भ्रष्टाचार जन्माला येईल. भ्रष्टाचारविरोधी कारवायांमध्ये सहयोगी गटांचाही समावेश केला पाहिजे.
- ज्या देशात तस्करी (बेकायदेशीर) जास्त असतो, त्या देशात राज्याचे कायदे आणि राज्याची तिजोरी (कोषागार) कमकुवत होते. नागरिकांमधील दरी वाढते. राज्यात चिंतेचे वातावरण निर्माण होते. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान केवळ वरील स्पष्टीकरणाने (परिभाषा) पूर्ण होऊ शकत नाही. या पुस्तकात वर चर्चा केलेल्या मुख्य मुद्द्यांचा पारिभाषिक क्षेत्रात शोध घेतला आहे. शिवाय यानंतरच्या काळाच्या मागणीनुसार (आवश्यकतेनुसार) अभ्यासातून आणि संशोधनातून जे मुद्दे निघतात, त्यांचाही अर्थ व विश्लेषण करावे लागेल.
- राजकीय पक्षांमार्फत वर्गणी किंवा अनुदान स्वरूपात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पैसा गोळा करणे हा भ्रष्टाचार आहे. अशा कारवाया रोखल्या पाहिजेत

- भ्रष्टाचार हा एका चुंबकासारखा आहे जो कोणालाही कुठूनही आकर्षित करू शकतो. कारण त्याचा संबंध पैशाशी आहे. त्यामुळे त्याचे आकर्षण खूप शक्तिशाली आहे.
- भ्रष्टाचार हा सध्याच्या लोकशाही युगाचा शत्रू आहे. लोक शाहीला धोकादायक आहे.
- भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान लोकशाहीच्या या शत्रूला पराभूत करण्यासाठी एक धोरण विकसित करू शकते.
- भ्रष्ट व्यक्ती हा देशद्रोही असतो. तो गुन्हेगारही आहे आणि मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीचा अडथळाही आहे. अशा लोकांना शिक्षा करून मानवी समाजातून हद्दपार केले पाहिजे.
- मुख्य म्हणजे सरकार उघडपणे भ्रष्टाचार विरोधी कार्यक्रम राबवत नाही. असे केले तर सरकारच कमकुवत होते.
- राजकीय पक्ष भ्रष्टाचारातून जमा झालेल्या पैशातून चालतात. त्यामुळे राजकीय पक्षांच्या धोरणांमध्ये आणि विचारसरणीत फरक आहे. अशा राजकीय पक्षांचे आदर्श आणि विश्वासाहता संशयास्पद होते.
- भ्रष्टाचाराची सुरुवात व्यापारी वर्गापासून होते. व्यापारी वर्ग म्हणजे नफा कमावणारा वर्ग, कायद्याच्या कडक आणि संतुलित नियमाने या वर्गावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. राज्याचे राज्यकर्ते जोपर्यंत वैधानिक यंत्रणेतील सर्व विसंगती ओळखत नाहीत आणि सुधारणा घडवून आणत नाहीत तोपर्यंत विधिमंडळ यंत्रणा आवश्यक तेवढी सक्षम आणि मजबूत होत नाही.
- राज्यात जबाबदार असलेला एखादा आमदार जेव्हा आपल्या पदाचा प्रामाणिक वापर करतो आणि कायद्याने दिलेल्या अधिकारांचा सदुपयोग करतो, तेव्हा तो हळूहळू विधिमंडळाच्या प्रशासकीय यंत्रणेत पसरलेल्या अस्वच्छतेला आळा घालू शकतो.
- राजकारण नैतिक संकटाला जन्म देते. सरकारे एका लहरीपणाने बदलत आहेत, ज्यामुळे आर्थिकता विस्कळीत होत आहे आणि सामाजिक अविश्वास निर्माण होतो.

- व्यवसाय चालवायचा असेल तर हुशार व्यवस्थापना हवी . आणि तज्ज्ञ प्रशासनासाठी प्रबुद्ध आमदार हवाच. जरी दोघे एकमेकांमध्ये वेगळे असले तरी एक दुसऱ्याला पूरक आहे. एकाच्या अनुपस्थितीत दुसरा अपूर्ण आहे,
- राज्य कोणत्याही राज्य व्यवस्थेचे प्रशासन व्यवस्थापित करण्यासाठी प्रशासकीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या नागरिकांना विशेषाधिकार आणि जबाबदाऱ्या देते. अशा गटाला सिव्हिल सर्व्हंट किंवा 'राष्ट्र सेवक' गट असेही म्हणतात. राज्यातून विशेष सुविधा मिळणाऱ्या या कर्मचाऱ्यांकडून राज्याला पुरेसे काम मिळते. त्यामुळे या गटात आज्ञाधारक, प्रामाणिक, नीतिमान आणि जबाबदार सक्षम व्यक्ती असाव्यात.
- जर देशाचे प्रशासकीय नियंत्रण विश्वसनीय, सुट्ट आणि सुरक्षित नसेल तर प्रशासन स्वयंचलित होऊ शकत नाही. सामान्य लोकांना प्रशासकीय व्यवस्थेचे नैसर्गिक फायदे मिळू शकत नाहीत अशा देशाची विधिमंडळ व्यवस्था असमर्थक ठरते.
- अनैतिकतेचे उच्चाटन शक्य नाही पण भ्रष्टाचारावर पूर्णपणे नियंत्रण ठेवता येईल. भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवणारी यंत्रणे विकसित करता येतील. भ्रष्टाचार निर्मूलन हाच भ्रष्टाचारावरचा संपूर्ण उपाय आहे.
- कोणत्याही विकसनशील देशात भ्रष्टाचार नियंत्रित केला जाऊ शकतो जर त्याच्या विरोधात प्रबुद्ध जनशक्ती तयार असेल तर.
- या कायद्यात कोणतीही संदिग्धता नसावी. जिथे गुन्हेगाराला त्याच्या गुन्ह्यानुसार शिक्षा होईल अशी व्यवस्था असावी.
- कोणतीही व्यक्ती अप्रामाणिक जन्माला येत नाही. गुन्हेगारही नाही. पण समाज आणि समाजातील वातावरण व्यक्तीची विचारसरणी (विचार) आणि त्याची कृती नकारात्मक वाटेकडे घेऊन जाते. अशा नकारात्मक प्रवृत्तीतून सकारात्मक विचार निर्माण होतो. राज्यात आणि समाजात सकारात्मक विचार करणाऱ्या पिढीला प्रोत्साहन मिळायला हवे.
- भ्रष्ट माफियांच्या नैतिक क्षेत्रात जन्म होतो. राजकारणात भ्रष्ट माफिया असल्याने राजकीय क्षेत्र वगळता सर्वच क्षेत्रे भ्रष्ट होतात.

- कायदेशीर व्यवस्था कमकुवत झाल्याने भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन मिळते. त्यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी कायदा व्हायला हवा.
- एखाद्या व्यक्तीने त्याच्या योग्यतेपेक्षा जास्त पैसा साठवू नये (पात्रता) आर्थिक संपत्ती साठवणाऱ्यांवर त्वरित कायदेशीर कारवाई करावी.
- भ्रष्टाचार ही एक प्रवृत्ती आहे. उत्साही व्यक्तींमध्ये अशी प्रवृत्ती विकसित होते. अशी वाईट प्रवृत्ती फार काळ टिकणार नाही.
- प्रत्येक गुन्ह्याची योजना आखली जाते आणि अशी योजना त्याच्या पाऊलखुणा सोडून पुढे सरकते. गुन्ह्याचा पुरावा म्हणून पायाचे ठसे वापरले जाऊ शकतात.
- विकसनशील देशांतील लोक गरीब, असहाय्य आणि असुरक्षित आहेत. लोकांना जागरूक करण्यासाठी सुशिक्षित लोकांची गरज आहे. ज्या देशात बहुसंख्य नागरिक अशिक्षित आहेत तेथे केवळ सुशिक्षित व्यक्तीच सकारात्मक विचार ठेवू शकते. एक जागरूक नागरिकच कायदा करू शकतो.
- पक्षाच्या चुका निदर्शनास आणून देण्यास ते समर्थ आहेत.
- कायद्याच्या आधारे भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायदे तयार केले पाहिजेत.
- विकसनशील देशांमध्ये सक्रिय अशा गैर-सरकारी संस्था भ्रष्ट कार्यात गुंतणे. अशा संस्थांवर काटेकोर लक्ष दिले पाहिजे.
- या भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी एकाच वेळी तीन प्रकारचे प्रकल्प सुरू केले पाहिजेत. तात्काळ, अल्प-मुदतीचे आणि दीर्घकालीन प्रकल्प वेगवेगळ्या मार्गांनी सुरू केल्यावर प्रभावी भ्रष्टाचारविरोधी कार्य साध्य केले जाऊ शकते.
- लाच घेणारा आणि देणारा दोघेही भ्रष्ट होतात. दोघांवर कारवाई करण्यासाठी कायद्याची व्यवस्था असली पाहिजे.
- लाच घेणे, संधीचा गैरवापर करणे आणि कायद्याने देशाची संपत्ती लुटण्याचा प्रयत्न करणे हे सर्व भ्रष्टाचाराच्या कक्षेत येतात. या सर्वांवर कठोर कारवाई करणारी यंत्रणे देशात असली पाहिजे.

- प्रत्येक नागरिकाला लहान असो की मोठ्या भ्रष्टाचाराशी संबंधित तक्रार नोंदविण्याचे अधिकार कायद्याने दिले पाहिजेत. अशा भ्रष्ट व्यक्तींवर भ्रष्टाचार ही एक शर्यत आहे.
- वर्तुळात आणले अशा भ्रष्ट लोकांवर कायदा कार्यरत यंत्रणा असणे आवश्यक आहे.
- राज्य भ्रष्टाचाऱ्यांची चौकशी करते आणि पुरावे गोळा करते अशी यंत्रणा असावी.
- जेथे कोणत्याही देशात राजकीय व्यवस्था अस्थिर. असेल तिथे भ्रष्टाचार संस्थात्मक स्वरूपात विकसित होतो, जेव्हा भ्रष्टाचार स्वतःच वाढतो तेव्हा समाज आणि लोक कमकुवत होतात. अशा स्थितीवर ताबडतोब नियंत्रण केले पाहिजे.
- कोणताही समाज जिथे नैतिकता, विश्वास आणि प्रामाणिकपणा असेल, तो समाज नेहमीच प्रगती करेल. जेव्हा समाजातील नागरिक नैतिकता, विश्वास आणि प्रामाणिकपणापासून वंचित असतात तेव्हा समाजाची व्यवस्था बिघडते.
- लोकशाही देशात नियमांनुसार शासन चालत असल्याने, राजकीय आणि नैतिक क्षेत्रात असे वातावरण असणे आवश्यक आहे जेथे प्रशासन नियमांद्वारे नियंत्रित केले जाते.
- विधायी व्यवस्थेतील कर्मचाऱ्यांचे संघटन आणि राजकीय गटबाजी नियंत्रित केली पाहिजे.
- व्यवसायासाठी जबाबदार रहा. कार्यकाळ आणि उत्तरदायित्वचे जबाबदार वातावरण विधायी क्षेत्र मजबूत करेल.
- प्रशासकीय रित्या नियंत्रित आचरणासाठी, शिक्षेची कोणतीही व्यवस्था नसावी. काम करणाऱ्यांना प्रोत्साहन देण्याची आणि न करणाऱ्यांना शिक्षा देण्याची व्यवस्था विधायी क्षेत्राला सेवाभावी आणि कायद्याचे पालन करणारी बनवेल.
- राजकारणातील अस्थिरता ही वृत्तपत्रे (माध्यमे) सत्याकडे दुर्लक्ष करून महत्त्वाच्या बातम्यांच्या मथळ्याखाली लोकांची दिशाभूल करतात.

- त्यामुळे भ्रष्टाचारही वाढतो अशी दिशाभूल करणारे प्रेस लोकशाहीच्या विकासाला मारक आहेत. त्यामुळे त्यांच्यावर नियंत्रण आवश्यक आहे.
- कोणत्याही देशाची वाहतूक माध्यमे दुसऱ्या देशात बेकायदेशीरपणे प्रवेश करण्याचा मार्ग नसावा. वाहतूक माध्यमांची हालचाल स्वच्छ आणि स्वदेशी असावी. विदेशी बेकायदेशीर प्रवेशापासून लक्ष विचलित करणे म्हणजे भ्रामक प्रचाराचा उदय आहे.
  - आर्थिक भ्रष्टाचारापेक्षा राष्ट्रवादासाठी नैतिकता अधिक घातक आहे. इथे नैतिक भ्रष्टाचारासाठी पक्ष नक्कीच दोषी आहेत. जसजसे व्यवस्थापन राजकीयदृष्ट्या प्रेरित होत जाते तसतसे हितसंबंधापेक्षा वैयक्तिक आणि पक्षपाती हितसंबंध निर्माण करण्याची प्रवृत्ती अधिक मजबूत होते. अशा पक्षांवर बंदी घालण्यासाठी वातावरण तयार केले पाहिजे
  - नागरिकांमध्ये सकारात्मक विचार विकसित होतो आणि सकारात्मक विचारातून शहाणपण निर्माण होते. सुरवाती पासूनच आदर्श समाजाची स्थापना होते.
  - भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आल्याशिवाय राजकीय स्थैर्य येऊ शकत नाही. अस्थिर राजकीय आणि नैतिक वातावरणामुळे देशात विकास आणि देशाच्या आर्थिक विकासाशिवाय जनमानसाचा विकास नाही
  - कर्मचाऱ्यांच्या भ्रष्टाचारावर राजकारणाने नियंत्रण ठेवले पाहिजे आणि लोक राजकारणाच्या नियमांवर नियंत्रण ठेवतील असे वातावरण तयार केले पाहिजे.
  - देशाच्या राज्य व्यवस्थेत गुंतलेली व्यक्ती स्वच्छ आणि नीतिमान असणे अत्यावश्यक आहे. असे लोक अप्रामाणिक, संधीसाधू, अनैतिक बनले, सामान्य माणसाच्या जीवनात उन्नती साधली नाही तर विद्रोही जागृत होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे अधिक जबाबदार रहावे लागेल.
  - राजकीय बदलामुळे कधी कधी अविश्वास आणि स्वार्थासोबत अस्थिरता येते आणि स्वार्थीपणापासून मुक्त होण्यासाठी नैतिक मौल्यवान समाजाचे निर्माण करावे लागेल.

- भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आल्याशिवाय राजकीय स्थैर्य येऊ शकत नाही. अस्थिर राजकीय आणि नैतिक वातावरणामुळे देशात विकास शक्य नाही, आणि देशाच्या आर्थिक विकासाशिवाय जन मानसाचा विकास शक्य नाही.
- निवडणुकीच्या नावाखाली राजकीय पक्ष आर्थिक अनुदान देतात आणि पैसे गोळा करण्याची व्यवस्था करतात ज्यामुळे भ्रष्टाचार वाढण्यास मदत होते. शाही नैतिक पक्षांनी व्यक्ती, संस्था किंवा परदेशी समुदायांकडून निवडणूक खर्च घेऊ नये.
- भ्रष्टाचार आयोग भ्रष्टाचार मान्य करायला तयार नाहीत. पण कमिशनची लेवा देवी हा सरसकट भ्रष्टाचार आहे. ही प्रथा बंद व्हायला हवी.
- जसजसा समाज आणि देश अधिकाधिक आधुनिक युगात प्रवेश करत आहेत, तसतसे भ्रष्टाचार देखील त्याचा रंग बदलतो आणि स्वतःला अधिक जटिल स्वरूपात सादर करतो. काळाची मागणी (आवश्यकता) म्हणून अशा संक्रमणकालीन गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक यंत्रणा उभारली पाहिजे.
- जर एखादा श्रीमंत देश म्हणजे कर्ज देणाऱ्याचे सहकार्य किंवा कर्जाची रक्कम घेण्याची ताकद असलेली व्यक्ती खूप श्रीमंत असेल तर विकसनशील देशामध्ये भ्रष्टाचाराला जन्म देण्यास मदत करणारे सहकारी गट देखील भ्रष्टाचाराशी संबंधित कार्यात सहभागी केले पाहिजेत.
- ज्या देशात तस्करी (बेकायदेशीर) जास्त आहे, तिथे राज्याचे कायदे आणि राज्याची तिजोरी (कोषागार) कमकुवत होते. नागरिकांमधील दरी वाढत आहे. आणि राज्य चिंता जन्माला येते. वरील वर्णन (परिभाषेतून) केवळ भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र पूर्ण करू शकत नाही. या प्रकरणातील प्रयोगात चर्चा केलेल्या तीन मुद्द्यांचा पारिभाषिक क्षेत्रात समावेश केलेला दिसला पाहिजे. शिवाय यानंतरच्या काळाच्या मागणीनुसार (आवश्यकता) अभ्यास आणि संशोधनातून जे मुद्दे समोर येतात त्यांच्या दृष्टीने व्याख्या आणि विश्लेषण जोडले पाहिजे

5. नैतिक तत्त्वे आणि भ्रष्टाचारविरोधी सूत्र (Ethical Principles and Anti-corruption Formulas)

धार्मिकता हा एक जन्मजात मानवी गुण आहे. – नीतिविज्ञान

मानव हा उत्क्रांतीवादी प्राणी आहे. त्याला नेहमीच समाजात उपस्थित राहायचे असते. – समाजशास्त्र

माणसाचा सर्वांगीण विकास त्याच्या स्वभावावर होतो. – मानसशास्त्र

आर्थिक व्यवहार आणि व्यवसायातील अस्थिरता येऊनये - अर्थ शास्त्र

मानवी समाजाची उत्क्रांती व्यक्तींच्या घडामोडींमुळे होते.

नैतिक आचरणातून योग्य आणि सकारात्मक कृती निर्माण होतात. –
नीतिशास्त्र

व्यक्तीच्या पुरेशा कल्पनांमधून राजकीय नीतिशास्त्राच्या परिवर्तनाचे
राज्यशास्त्र.

लाच घेणे आणि देणे हे दोन्ही मानवी जीवनात 'पाप' आणि निषिद्ध
(निषिद्ध) आहेत. – धर्म

खरेदीदार किंवा पैसे देणारा दोघेही गुन्हेगारांच्या कायद्यापासून सुटू शकत
नाहीत – विधी शास्त्र.

वरील सिद्धांत शाश्वत आणि प्रमाणित आहेत,

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा सिद्धांत आणि सूत्र समजून घेण्यासाठी
आपल्याला मानवी समाजाची रचना पाहावी लागेल, सर्व समाज एकसारखे
नसतात आणि नियामगा एक प्रणाली आणि संस्कृती म्हणून आयोजित केले
जाऊ शकतात, परंतु सामाजिक संरचना (प्रणाली) हे एकच तत्त्व आहे. या

अभ्यासाचे सूत्र आणि सिद्धांत पुनरावलोकन आणि परिभाषित केल्यानुसार, इतर सिद्धांत असू शकतात. सध्या तुमच्या लिखित कल्पना खाली दिलेले सूत्र आणि सिद्धांत यांच्यात मिसळलेले आहेत.

मनुष्य जन्मतःच मानवी स्वभावाचा नैतिक व्यवसाय आपल्या बरोबर घेऊन येतो. ज्या समाजात माणूस जन्मतः गुन्हेगार नसतो, त्या समाजाचे वातावरण माणसाला भ्रष्ट करते. ही प्रवृत्ती त्याच्या मूळ (पूर्व) स्वरूपाकडे परत येते

भ्रष्टाचार आणि नीतिमत्ता या दोन्ही गोष्टी माणसाच्या नियंत्रणात आहेत.

व्यक्ती ही भ्रष्टाचाराचे मूळ, भ्रष्टाचाराची सुरुवात आणि शेवट असल्याने, व्यक्ती ही मूळ स्वरूपात दिसणारा घटकही आहे.

कोणतीही व्यक्ती ज्या स्तरावर दैवी शक्ती प्राप्त करू शकते ती चेतनेची (स्तर) त्याची आंतरिक आणि बाह्य शक्ती आहे. सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही पक्षांचा अभ्यास करणे शक्य आहे. हा अभ्यास करताना कोणत्या तत्वांचे विश्लेषण करता येईल आणि कोणत्या विशेष नियमांचा वापर करून भ्रष्टाचारमुक्त समाज घडवता येईल. हा अभ्यासही आवश्यक आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानामध्ये भ्रष्टाचारविरोधी सर्व पैलूंचा अभ्यास केला जातो. यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी नाव इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा अधिक उपयुक्त आहे.

भ्रष्टाचाराचे स्वरूप आणि मानववंशशास्त्र या विषयांमध्ये समानता असल्याने भ्रष्टाचार आणि विज्ञान या दोन्ही गोष्टी विज्ञान आणि वैद्यकशास्त्र यांच्याशी निगडित आहेत. उपचार हा देखील एक प्रकारचा ‘भ्रष्टाचारविरोधी’ विज्ञान आहे, जसे की सिद्धांत, व्याख्या, नियम, पद्धती आणि ठराव त्यासाठी सद्यस्थितीचा अभ्यास असला तरी भविष्यात त्यामध्ये रोगावर आधारित उपचार पद्धती विकसित केली जाईल. या प्रकारच्या वेळ- आणि विषय-विशिष्ट व्याख्यात्मक विश्लेषणांचा उपयोग भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानासाठी उपचार पद्धती तयार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

‘भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान’ ही संज्ञा सद्यस्थितीत उपयुक्त आहे. नंतर ते वेळोवेळी बदलले जाऊ शकते.

व्यक्ती द्वारे समाज आणि समुदाय, संघ संस्था आणि राजनैतिक संस्था असा समाज तयार होतो. व्यक्ती द्वारा तयार निर्मित समाज स्वच्छ व जबाबदार म्हणून कर्मकांडाची शुद्धता आणि व्यावसायिक शुद्धता यांची सुरुवात व्यक्तीपासूनच व्हायला हवी.

व्यक्तीने प्रस्थापित केलेली मूल्ये समाज स्वीकारतो, अशा मूल्यांची जपणूक करण्यासाठी वातावरण तयार करावे लागते. भ्रष्टाचार ही सामाजिक समस्या आहे. दुसऱ्या अर्थाने हा एक सामाजिक आजारही आहे. व्यक्ती हा समाजाचा एक भाग आहे. त्यामुळे रोगाचे निदान झाल्यापासूनच उपचार सुरू झाले पाहिजेत.

भ्रष्टाचाराची पिढी व्यक्तीच्या वृत्तीने सुरू होते. वृत्ती आणि विचार दिसत नाहीत पण अनुभवता येतो. ते कृतीत आल्यावर पाहता येईल. अशा स्थूल मनोविकारांना चालीरीती आणि संस्कृती सुधारून नियंत्रित केले पाहिजे.

मुक्त आणि अयोग्य यात फरक करण्याची क्षमता माणसामध्ये आहे. कारण माणूस विवेकी आहे. या शहाणपणाच्या आधारावरच त्याच्यासाठी व्याप्ती तयार केली जाते.

संक्रामक स्वरूपाची मानसिक स्थिती, उपचार आणि काळजीने नष्ट केली जाऊ शकते. त्याच्या अनुकरणीय स्वभावामुळे, ते सरळ ठेवल्याने नुकसान होऊ शकते. यासाठी जप्तीच्या या पद्धतीद्वारे नियंत्रित केलेली नदी केवळ जमीनच वाचवत नाही, तर वीजही निर्माण करते. त्यामुळे किमान शक्ती ओळखून, त्याचे योग्य नियमन केले पाहिजे.

कारण व्यक्तीचा स्वभाव समाजाची गती ठरवत असतो, त्यासाठी संज्ञानात्मक विकासाची गरज असते. हा विकास शिक्षणातूनच होऊ शकतो.

मूलभूत गरजा पूर्ण झाल्या की माणसाची वाईट बाजू नियंत्रणात ठेवता येते.

व्यक्ती आणि व्यक्तींमध्ये आढळणारे योग्य प्रकारचे वर्तन आणि व्यवसायाचे स्वरूप देण्यासाठी आवश्यक नियम आणि संस्कृती तयार करणे आवश्यक आहे.

****

6. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचे नामकरण (Naming of Anti corruptology)

भ्रष्टाचार ही सामाजिक समस्या आहे त्यामुळे सामाजिक प्रश्नाचा सखोल अभ्यास करण्याची परिस्थिती निर्माण झाली.

थोडक्यात भ्रष्टाचार ही सामाजिक समस्या न मानता समाजाच्या स्वरूपाची समस्या समजली जाते. जेव्हा ते विज्ञान म्हणून स्वीकारले जाते तेव्हा त्याची व्याप्ती कमी होते. यासाठी ते वेगळ्या स्वरूपात स्वीकारले गेले आणि विस्तृत अभ्यास केला गेला. पद्धतशीर अभ्यासाने पुष्टी केली आहे की ही केवळ एक सामाजिक समस्या नाही, तर मानवी महामारी इतकेच एक सामाजिक रोग आहे.

भ्रष्टाचार हा एक आजार आहे, त्यामुळे त्याचे निदान होऊ शकते हे निश्चितपणे मान्य करूया. यासाठी वैद्यक पद्धतीची ओळख करून दिल्यानंतर पुढे वैद्यकशास्त्र म्हणून निश्चित केले गेले. रोगमुक्त होण्यास त्याच्या उपचारासाठी साधा औषधोपचार सुरू केले जातात. आणि जेव्हा सामान्य उपचाराने रोग बरा होत नाही, तेव्हा अँटीबायोटिकचा वापर होतो. नंतर शरीर कापून आणि काढून टाकून रोग बरा करतात. या उपचारपद्धतीनुसार 'भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र' या स्वरूपात विकसित झाले. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र तयार झाल्यानंतर त्याला नामकरणाचा प्रश्न भेडसावत होता. त्यानंतर अनेक संभाव्य नावे पुढे आली.

01. भ्रष्टाचार नियंत्रणाचे विज्ञान
02. इतिहासाचे विज्ञान.
03. भ्रष्टाचार नियंत्रणाची स्थापना.
04. भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान

1) भ्रष्टाचार प्रतिबंधक विज्ञान (Corruption Preventative Science)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाला भ्रष्टाचार नियंत्रणाचे शास्त्र असे नाव देणे योग्य ठरले असते. तथाकथित भ्रष्टाचार नियंत्रणासह प्रणालीची उत्क्रांती होते. या नावाने प्रथेची उत्क्रांती होते. प्रतिबंधक हे पुरेसे नाही. या क्षेत्राचा विस्तार आणि विकास होईल अशा नावाची गरज पटली. त्यामुळे भ्रष्टाचार नियंत्रणाचे शास्त्र अर्थपूर्ण नव्हते.

2) 'चरित्र विज्ञान' (Character Science)

भ्रष्टाचाराचे शास्त्र व्यक्तीच्या चारित्र्याशी संबंधित आहे. माणसाचा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, राजेशाही नैतिक विकास माणसाचा इतिहास ठरवतो. प्रामाणिक माणूस भ्रष्ट नसतो. संस्थांमध्ये भ्रष्टाचार वाढू दिला जाऊ शकत नाही. व्यक्ती, समाज आणि समाजात विपुलतेने आनंद कसा जगता येईल याची उत्पत्ती इतिहासलेखनातून दिसून येते. एखाद्या व्यक्तीचा समाज, ज्यामध्ये ऐतिहासिक विज्ञान किंवा नैतिक विज्ञान समाविष्ट आहे, ते नेहमीच चांगले उत्थान (प्रगतीशील) कार्य करते. त्यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रामध्ये मानवी चारित्र्य आणि नीतिमूल्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. आपण चारित्र्य विज्ञानाला भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान म्हणता येईल.

3) भ्रष्टाचार प्रतिबंधक व्यवस्थापन

भ्रष्टाचार नियंत्रण प्रणाली भ्रष्टाचार नियंत्रणासाठी अर्थपूर्ण मानली जाते. व्यवस्थेला बांधील असलेल्या नियमांनुसार नियंत्रणाचे मार्ग शोधणे देखील अवघड आहे. खरेतर, नियमाच्या उत्क्रांतीत अनैतिकतेला शून्य सहनशीलतेच्या स्थितीत घेऊन जाणाऱ्या एका विशेष समाजाच्या प्रचलित सिद्धांताचा समावेश केला जातो. गुंडगिरी नियंत्रणाच्या व्यवस्थापन सिद्धांतानुसार गुंडगिरी विरोधी विज्ञान देखील सादर केले जाऊ शकते.

4) भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान (Anticorruptology)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान, हे सर्वात योग्य आहे. भ्रष्टाचारविरोधी म्हणजे भ्रष्टाचाराशी संबंधित सर्व प्रकारच्या क्रियाकलापांचा अभ्यास करण्याची क्षमता. तो एक विशेष अर्थ देतो. शास्त्रातील विषयाच्या सर्वसमावेशक अभ्यासासाठी चांगल्या सामग्रीची आवश्यकता आहे. यासाठी 'भ्रष्टाचारविरोधी' कायदे, व्यवस्थापन धोरणे, नियंत्रण प्रणाली आहेत. आणि भ्रष्टाचाराशी निगडित आणि त्याचा मुकाबला करण्याच्या पद्धतींचा व्यापक अभ्यास आहेत.

वर नमूद केलेले 1. इतिहास हे भ्रष्टाचार नियंत्रणाचे शास्त्र आहे. 2. चरित्र विज्ञान 3. भ्रष्टाचार नियंत्रण व्यवस्थापन, ही उपशीर्षके उपयुक्त आहेत. पण या तिघांपैकी सर्वात उपयुक्त (चौथे) शीर्षक आहे. यामध्ये भ्रष्ट विरोधी शास्त्र अधिक योग्य आणि विषयाशी जवळीक आहे कारण ती अभ्यासाची सर्व क्षेत्रे एकत्र आणण्यास सक्षम आहे. भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञानातील भ्रष्टाचारसकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही पक्षांचा अभ्यास करणे शक्य आहे. या सोबतच भ्रष्टाचारविरोधी अभ्यासही शक्य आहेत. यासोबत हा अभ्यास करताना कोणत्या तत्वांचे विश्लेषण करता येईल आणि कोणत्या विशेष नियमांचा विकास करून भ्रष्टाचारमुक्त समाज घडवता येईल. हा अभ्यासही आवश्यक आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानामध्ये (अंतर्गत) भ्रष्टाचारविरोधी सर्व पैलूंचा अभ्यास केला जातो. यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी नाव इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा अधिक उपयुक्त आहे.

भ्रष्टाचाराचे स्वरूप मानववंशशास्त्र या विषयांमध्ये समानता असल्याने भ्रष्टाचार आणि विज्ञान या दोन्ही गोष्टी विज्ञान आणि वैद्यकशास्त्र यांच्याशी निगडित आहेत. उपचार सिद्धांत, व्याख्या, नियम, पद्धती आणि संकल्पांप्रमाणेच 'भ्रष्टाचारविरोधी' हेही विज्ञानाचे स्वरूप आहे. यासाठी, त्याच्या अभ्यासाची सद्यस्थिती लक्षात घेता, भविष्यात, त्याच्या अंतर्गत रोग उपचार केला जाईल. अशाप्रकारे, वेळ आणि संदर्भातील विश्लेषणांचा

उपयोग भ्रष्टाचारविरोधी उपचार प्रणाली तयार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

सध्याच्या परिस्थितीत 'भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान' ही संज्ञा उपयुक्त आहे. नंतर वेळेनुसार याचे निराकरण करता येईल.

*****

7. अभ्यासाची आवश्यकता (Necessity of the study of Anticorruptology)

समाज निर्माण झाल्यापासून अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा समस्यांचे निराकरण देखील समाजात उपजत आहे. मानवतावादी समाजात वेळोवेळी समस्या येत राहतात आणि समाजाला समस्याग्रस्त बनवतात. या वाटपावरही उपाय शोधला जातो. मानवी समाजात निर्माण होणाऱ्या कोणत्याही समस्येचा नेहमीच प्रतिकार केला जातो आणि त्याचे निराकरण केले जाते. त्याचप्रमाणे जगातील सर्वच देशांमध्ये भ्रष्टाचार ही समस्या विकसित होत आहे. राष्ट्रांमधील जीवन संपवणाऱ्या महामारीच्या रूपात वडील देशाचे राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक यांच्या मते भ्रष्टाचार हा त्याच्या वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. त्याचा प्रभाव सर्व देशांमध्ये प्रस्थापित होतो. मानवी जीवनाच्या उत्क्रांती क्रमाने मानवी जीवन संपुष्टात येणे प्लेग, क्षयरोग, लैंगिक रोग इत्यादी अनेक प्रकारच्या साथीच्या रोगांमुळे हजारो जीव गेले आहेत. जेव्हा रोग पसरतो तेव्हा उपचार पद्धतींचा अभाव, रोगाचा प्रादुर्भाव, रोगाचा नाश होण्याऐवजी उपचाराचे शास्त्र विकसित होऊन रोगावर पूर्ण नियंत्रण मिळवण्याच्या पद्धतीमुळे मानवी जीवनाचे संरक्षण झाले आहे. त्याचप्रमाणे जगभर पसरलेल्या या मनोविकाराचा आणखी प्रसार रोखण्यासाठी आणि त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र सुरू करण्यात आले आहे. तसेच या विषयाचा अभ्यासही आवश्यक आहे.

भ्रष्टाचार ही सामाजिक समस्या आहे. हा एक सामाजिक आजार आहे. रोगासह त्याचे उच्चाटन शक्य आहे. रोगावर उपचार (शमन) करण्यासाठी औषधाची एक पद्धत आहे. विधी औषधाच्या शास्त्राने औषधे तयार केली जातात आणि त्यांच्या उपचाराने रोग नियंत्रित केले जातात. त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचारासारख्या मानसिक आजारांवर उपचारासाठी अभ्यास

आणि अध्यापन पद्धत विकसित करण्याची गरज आहे. ते खाली वर्णन केल्याप्रमाणे तयार केले आहे.

1. संशोधन कार्याची सुरुवात
2. पदव्युत्तर स्तराच्या वर्गाची सुरुवात
3. शिक्षण आणि दृष्टिकोन
4. भ्रष्टाचार विरोधी तज्ञाची तयारी
5. लेख मजकूर साहित्य
6. शाळेतूनच पठणाचे धडे सुरू करणे

1. संशोधनाची सुरुवात:- (Starting of research)

अभ्यासाचे ठिकाण हे विद्यापीठ असल्याने, उच्च शिक्षणाच्या पदवीपूर्व किंवा पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांनी मुख्य विषय म्हणून भ्रष्टाचारविरोधी संशोधन सुरू केले पाहिजे.

2. पदव्युत्तर अभ्यास सुरू करणे (Ph.D. and Investigation)

शाळांमध्ये भ्रष्टाचारविरोधी विषय शिकणे-शिकविले जात नसल्याने पदव्युत्तर स्तरावर त्याच विषयाचा अभ्यास व अध्यापन सुरू करण्याची गरज आहे. या विषयाच्या संदर्भात राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, ग्रामीण विकास, लोकप्रशासन आणि कायदा इत्यादी विषयांचा अभ्यास सुरू करता येतो. मूळ विषय 'भ्रष्टाचारविरोधी' असल्याने, जे विद्यार्थी मास्टर्स उत्तीर्ण होतात ते स्वतःला सामान्य प्रॅक्टिशनर होऊ शकतात.

3. पीएच.डी आणि अन्वेषण (Ph D. and Investigation)

विद्यार्थी ज्यांनी पीएच.डी पूर्ण केली आहे आणि त्यांची पीएच.डी सुरू केली आहे. या विषयात रस वाढवू शकतात.

4. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचा सिद्धांत तयार करणे (Preparation of Anticorruption)

अशा प्रकारे, ते पदव्युत्तर शिक्षण घेऊ शकतात आणि भ्रष्टाचार विरोधी (पीएच.डी.) मध्ये पूर्ण तज्ञ बनू शकतात. 'साहित्य' हे मनुष्याचे बळ तयार करू शकते.

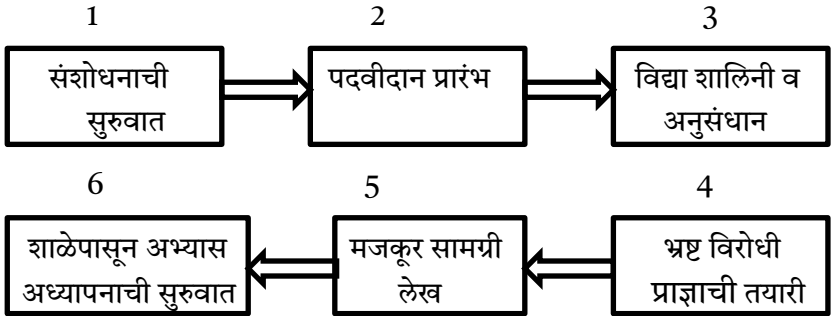
5. लेखन सामग्री (Booklets and Course of Study)

विद्यार्थ्यांसाठी मजकूर शालेय स्तरापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंतचे लेखन सामग्री तयार करू शकते.

6. पुस्तिका आणि अभ्यासाचा अभ्यासक्रम

या प्रकारचा अभ्यासक्रम तयार झाल्यानंतर भ्रष्टाचारविरोधी अभ्यास-शिक्षण शालेपासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत विद्यार्थ्यांसाठी तज्ज्ञांच्या सहाय्याने पुस्तिका आणि अभ्यासक्रमाच्या अभ्यासक्रमाचे साहित्य तयार केले जाऊ शकते.

अभ्यास-अध्यापनाचा क्रम खाली दिला आहे

क्रमशः 1. संशोधनाची सुरुवात. 2. पदवीदान प्रारंभ. 3. शिक्षण आणि दृष्टीकोन.

4. भ्रष्ट विरोधी प्राज्ञाची तयारी. 5. अभ्यासक्रमातील लेख. 6. शालेय स्तरापासून अध्यापन सुरू करा, भ्रष्टाचार विरोधी अध्ययनाची गरज आहे.

भ्रष्टाचार विरोधी अभ्यास – शिकवण आज जगातील सर्व देश
भ्रष्टाचाराने ग्रासलेले आहेत. या संसर्गजन्य (रोग) निसर्गाच्या नियंत्रणासाठी,
बुद्धिमान मानवी ऊर्जेने जमू शकेल.

*****

8. भ्रष्टाचार विरोधी गुण आणि तोटे (Merits of Anticorruptology)

सर्व शास्त्रांमध्ये दोष आहेत. त्याचप्रमाणे भ्रष्ट विज्ञानाचे गुण आणि तोटे दोन्ही आहेत. हे दोन पक्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचे गुण

मानवी विचारांमध्ये सकारात्मक विचार रुजवणे.

- माणसामध्ये रचनात्मक प्रवृत्तीचा विकास
- मानव-मानवात चांगला-व्यवसाय आणि सहयोग
- नीतिवंत जीवन जगण्यासाठी मार्गदर्शन वाढत आहे
- समाजात सज्जनतेचा धडा शिकवणे
- व्यवसाय – रोजगार क्षेत्रातील नियमित क्रियाकलापांमध्ये व्यस्त रहा.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवसायावर स्वच्छ आणि परिणामकारक कार्य करणे आणि शिकवणे. एका क्षेत्रातून दुसऱ्या क्षेत्रात समस्या हाताळताना शुद्धता (प्रामाणिकता) बाळगणे.

व्यक्ती आणि संस्थांना पूर्णपणे व्यवसायात (काम) गुंतवून ठेवणे. समाजात भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृती विकसित करणे. न्याय देण्याच्या क्षेत्रात नैतिक मानसिकता निर्माण करणे.

धोरण आणि नियमांची योग्य अंमलबजावणी करणे. या वैचारिक राजकीय गटांच्या निर्मितीला योगदान देणे.

नैतिक आणि वैचारिक नेते आणि कार्यकर्ते तयार करणे राज्य प्रशासनाच्या प्रभारी व्यक्तींची संपूर्ण जबाबदारी आहे.

शिपाई बनवणे. पण ज्यांनी देशसेवा केली त्यांना प्रत्यक्षात राष्ट्रसेवक बनवायचे आहे.

स्वच्छ आणि सुरक्षित प्रशासकीय सेवेचा प्रचार करणे.

संपूर्णपणे आर्थिक शिस्त प्रस्थापित करण्यात मदत करण्यासाठी समाज आणि राज्याची आर्थिक व्यवस्था मजबूत करणे. राज्याचा महसूल वाढवणे, देश आणि जनता समृद्ध करण्यासाठी मदत करणे.

राष्ट्रवाद नष्ट करणाऱ्या लोकांना वाढू देण्याऐवजी देशभक्त जनशक्ती तयार करा.

देशाच्या गरजेनुसार शिक्षण व्यवस्था राबविण्यास मदत करणे. समाज आणि राष्ट्राविषयी सदैव जागृत असणारा बौद्धिक समुदाय विकसित करणे.

आरोग्य क्षेत्रातील अवांछित पद्धती अक्षम करणे. सर्वांसाठी आरोग्याच्या या अत्यावश्यक तत्त्वाची जाणीव निर्माण करणे. औषधांच्या उत्पादनावर आणि आयातीवर पूर्ण नियंत्रण ठेवणे.

देशातील नैसर्गिक संपत्ती आणि संसाधनांचे संरक्षण करणे, बेकायदेशीर संघटनांना पूर्ण नियंत्रणात ठेवण्यास मदत करणे.

सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात होणारे गुन्हे अवैध करणे नैतिकतेच्या क्षेत्रात घडणारे छोटे किंवा मोठे गुन्हे दूर करण्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी नियम लागू करणे.

समाजात नकारात्मक प्रवृत्ती असलेल्या लोकांना त्याबद्दल किळस वाटू शकते.

धनार्जनेमध्ये अडथळे आल्याने पैशाची टंचाई.

अशा व्यक्ती दुःखी होऊ शकतात. भ्रष्ट व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तींना काळजी वाटू शकते.

बेकायदेशीर कामे करणारी व्यक्ती किंवा समूह दुखग्रस्त होऊ शकतात.

लाच घेणाऱ्या गटांना त्रास होऊ शकतो. अयोग्य गोष्टी करणाऱ्या व्यक्ती किंवा गट दुःखी होऊ शकतात.

सत्तेचा गैरवापर करणारी व्यक्ती किंवा संस्था निराश होऊ शकते. राजकीय पक्षांच्या कामकाजात अडचणी येऊ शकतात. राजकीय पक्षांच्या नेत्यांबद्दल आकर्षण कार्यकर्त्यांमध्ये व्यत्यय आणू शकते.

देशाचा मतदार हरवू शकतो. राज्याच्या तिजोरीतून (तिजोरीतून) फुकट खर्च करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर अंकुश ठेवल्याने त्यांचा राग येऊ शकतो.

अशासकीय संघटनांनी आंदोलन केले.

देशातील उत्पादने खरेदी-विक्री करणाऱ्या दलालांचा उत्साह संपला. जे लोक मोठ्या प्रमाणावर पैसा खर्च करतात आणि जातिभेद निर्माण करतात तेच समाज धर्म आणि संस्कृतीचे धर्मांतर करतात, ते अडचणीत येऊ शकतात.

खाजगी क्षेत्रात चालवल्या जाणाऱ्या शिक्षण आणि आरोग्याशी संबंधित संस्थांना शोषण नसलेल्या स्थितीमुळे त्रास होऊ शकतो. पैशाची शक्ती राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय गटांना समाज आणि राज्य व्यवस्थेत बदल शोधण्यापासून परावृत्त करू शकते.

जे आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या गुंतवणूक करू शकत नाहीत. त्या छोट्या-मोठ्या देशांशी कूटनितीचे करार बिघडवतील.

उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादक आणि व्यापारीही याला विरोध करू शकतात. काळा पैसा करणाऱ्या संघांचे (गटांचे) व्यावसायिक व्यवहार थांबू शकते.

वर दिलेल्या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रातील गुण आणि तोटे या दोन्ही गोष्टी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण शास्त्रांची रचना नवीन कल्पनांद्वारे करण्यात आली होती, केवळ सद्गुण आणि दुर्गुणांचा मर्यादित उल्लेख करण्यात आला होता. या शास्त्राचा अभ्यास जगभर सुरू झाल्यावर, प्रत्येक देशाच्या स्थितीनुसार गुण अवगुण ओळखले जाऊ शकतात. परंतु सध्याच्या काळात भ्रष्टाचारविरोधी गुण अधिक आढळतात. मानवी जीवन मानवी संस्थांना या विज्ञानाचा खूप फायदा होताना दिसत आहे. याचा अभ्यास सुरू झाला की अधिक सक्षम लोक पुढे येतील. आम्हाला ह्याची खात्री आहे

****

9. भ्रष्टाचारविरोधी वास्तववादी संकल्पना (Realistic Concept of Anticorruptology)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान आहे व कला पण आहे. विज्ञानाच्या दोन बाजू आहेत. एक वास्तववादी (Positive) आणि दुसरे आदर्शवादी (Normative) भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान हे वास्तववादी आणि आदर्शवादी विज्ञान आहे.

1. वास्तववादी विज्ञान

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र हे विज्ञान म्हणून स्वीकारले पाहिजे. विज्ञान कोणत्याही तत्त्वज्ञानाचे प्रमाणीकरण करते. त्या तत्त्वज्ञानाचे कारण आणि परिणाम स्पष्ट करतो. परंतु याचा अर्थ असा नाही की परिणाम होऊ शकतो, म्हणून वास्तववादी विज्ञान आहे. हे ज्ञानप्राप्तीसाठी मार्गदर्शक म्हणून काम करते. अशा प्रकारे, याला वास्तववादी विज्ञान म्हटले जाऊ शकते कारण ते कल्पनांचे वास्तववादी विश्लेषण करते कारण ते भ्रष्टाचारविरोधी आहे.

2. आदर्शवादी विज्ञान

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र हे विज्ञान, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि इतर सामाजिक विज्ञानांशी जवळीक आहे. माणूस आणि त्याचे व्यवहार आहे, चांगले आणि वाईट, कर्म, फायदा आणि तोटा इत्यादी प्रश्न. हे शास्त्र माणसाला उद्देश आणि आचरणासह कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून देते आणि त्याला त्याच्या जीवनाच्या पूर्तता पाळण्याची नैतिकता आणि जबाबदारी देखील शिकवते. त्यामुळे हा भ्रष्टाचारविरोधी आदर्शवादी कायदाही होय.

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र ही व्यक्ती समाजात आणि देशात घडणारी घटना आहे आर्थिक असमानता भ्रष्टाचार, अधर्म, अनैतिकता आणि बलात्कार इत्यादींचा अभ्यास करते आणि सर्व कारणे आणि सत्य शोधते. यासाठी ते वास्तववादी आहे. दुसरीकडे हे शास्त्र व्यक्ती, समाज आणि देशाच्या शुभ विकासासाठी वरील समस्यांवर उपाय शोधते. अशाप्रकारे,

भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत देखील वास्तववादी आणि आदर्शवादी असल्याचे दिसून येते.

****

10. भ्रष्ट आणि गैर-भ्रष्टाचारांचा आराखडा आणि व्याप्ती: एक संक्षिप्त (Nature and Scope of corrupt and non-corrupt: A brief Overview)

नियंत्रित अवस्थेत भ्रष्टाचार हा अकार शास्त्राचे प्राबल्य बनला, काळानुरूप बदलत आहे, याला नकार देण्यासाठी अनेक उपाय झाले तरी कामी आले नाहीत. आजच्या काळाच्या मागणीनुसार भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र हे या सर्वांचे आधार आहे. भ्रष्टाचाराचे स्वरूप आणि कार्यस्थळावर परिणाम करणारी क्षेत्रे देखील खालीलप्रमाणे तुलनात्मक पद्धतीने पाहता येतील.

स्वभाव (Nature)

भ्रष्टाचार :-

माणूस ही निसर्गाची निर्मिती आहे.

निष्पक्ष मन विचलित करणे

संसर्ग हा निसर्गाचा रोग आहे.

अर्थ (संपत्ती) मिळवणारा व्यवसाय.

हा झटपट पैसे कमविण्याचा व्यवसाय आहे.

एखाद्या व्यक्तीला अयोग्य कृती करण्यास प्रवृत्त करते.

अनुकरणीय स्वभाव असल्याने भ्रष्ट संस्कृतीचा विकास होतो.

भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान:-

माणूस निसर्गाला सकारात्मक मार्ग दाखवतो.

सामाजिक शिष्टाचार शिकवतो.

अशा साथीच्या आजारांना रोखण्यासाठी हे ज्ञान प्रवृत्त करते.

ते व्यावसायिक स्वरूपात स्वीकारले जात नाही.

अयोग्य कामास परावृत्त करतो.

भ्रष्ट संस्कृती नष्ट करते, भ्रष्टाचार विरोधी संस्कृती प्रस्थापित करते.

न्याय आणि कायदा (Justice and Law section)

भ्रष्टाचार:-

मुक्त आहे आणि चुकीचे काय आहे हे जाणून घेण्याची विवेकबुद्धी गमावते
निष्पक्ष मन विचलित करते.

न्यायालयात कायद्याचा चुकीचा अर्थ लावतो.

नीती आणि नियमांच्या आवरणाखाली तो अन्याय करतो.

भ्रष्टविरोधी विरोधी शास्त्र:-

मुक्त निर्णय घेणारी मानवी विवेकबुद्धी स्थापित करते.

निष्पक्ष मनाला धैर्य देते.

कायद्याच्या योग्य नैतिक नियमांचे योग्य पद्धतीने स्पष्टीकरण करण्यासाठी
चांगले वातावरण तयार करते

राज्य आणि राजकारण. (State and Political Sector)

भ्रष्टाचार :-

त्यातून राज्यसत्ता काबीज करण्याची इच्छा (मोह) जागृत होते.

त्यातून कोणत्याही विचारधारा नसलेल्या राजकीय गटाला जन्म मिळतो.

त्यातून अनैतिक आणि बेजबाबदार राजकीय नेते आणि कार्यकर्त्यांचा जन्म
होतो.

हे निवडक उत्तराधिकाराची नैतिक व्यवस्था संपवते.

स्वच्छ राजकीय व्यवस्थेच्या विकासात ते अडथळा ठरते.

भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान:-

राज्यसत्तेत दास्यत्वाची स्थिती निर्माण करते.

वैचारिक राजकीय गट स्थापन करण्यात मदत करते.

नैतिक आणि जबाबदार राजकीय नेते कामगारांना तयार करण्यात मदत करते.

निवडणूक प्रक्रियेत नैतिक प्रणाली विकसित करते.

वास्तविक राजकीय व्यवस्थेच्या उत्क्रांतीत सहकार्य सिद्ध होते.

राज्य प्रशासन :- (Administrative Sector)

भ्रष्टाचार:-

राज्य सरकारी कर्मचाऱ्यांना बेजबाबदार बनवते.

जबाबदार अधिकाऱ्याला भ्रष्ट करून काढून टाकले जाऊ शकते.

राष्ट्र सेवकाला देशद्रोही बनवू शकते.

सेवा काऱ्यांना शोषणेत रूपांतर करते.

सेवा व्यवस्थापन पूर्णपणे नष्ट होऊ शकते.

भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान:

राज्य सरकारी कर्मचाऱ्यांना जबाबदार बनवते.

पदाधिकाऱ्यांकडून प्रामाणिकपणे काम करण्याचे वातावरण निर्माण करते

राष्ट्रसेवकाला राष्ट्रसेवक म्हणून साबीत करण्यात मदत होते.

ग्राहकांसाठी अनुकूल आणि वेळेवर सेवा वातावरण तयार करते.

कुशल आणि प्रामाणिक सेवा प्रशासन चालवता येते.

आर्थिक क्षेत्र :- (Economic Sector)

भ्रष्टाचार :-

नैतिक पद्धतींपासून विचलित होऊन, गैर-शिस्तबद्ध आर्थिक स्थितीची स्थिती निर्माण करते.

त्यामुळे राज्यातकमतरता येते.

राज्याचा महसूल नष्ट करतो.

त्यामुळे समाजाची आणि राज्याची आर्थिक स्थिती कमकुवत होते.

देश आणि जनता आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत होते.

भ्रष्टविरोधी शास्त्राचे विज्ञान :-

उपदेशांमध्ये पूर्णपणे सुसंगतमदत करेल.

राज्याच्या एकात्मतेसाठी ते पूर्णपणे मदत करते.

उत्पन्नाची सुरक्षितता राखते.

समाज आणि राज्य या दोघांची आर्थिक व्यवस्था मजबूत करते.

देश आणि लोकांसाठी न्याय्य समुदाय तयार करण्यात मदत करते.

सामाजिक क्षेत्र: (Social Sector)

भ्रष्टाचार:-

सामाजिक प्रतिष्ठा, दर्जा आणि संस्कृती नष्ट होऊ शकते.

सामाजिक बदल घडवू शकते.

ते राष्ट्राचे अस्तित्व आणि संस्कृती बदलू शकते.

त्यातून समाजात अशांतता निर्माण होऊन द्वैताची पेरणी होऊ शकते.

देशात गृहयुद्ध होऊ शकते.

भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान:-

सामाजिक शैली, स्थिती आणि संस्कृतीचे संरक्षण केले जाऊ शकते.

सामाजिक मतभेद संपुष्टात येऊ शकतात.

राष्ट्रीय अस्मिता आणि संस्कृतीचे रक्षण करते.

सद्भावना निर्माण करू शकते.

गृहयुद्धाची परिस्थिती उद्भवत नाही.

शिक्षण क्षेत्र: (Education Sect)

भ्रष्टाचार :

विचारामुळे भौतिक पातळी शून्य होते.

आवश्यक शैक्षणिक प्रणाली विचलित करते आणि स्वतःच्या क्षुद्र पातळीवर शाळा विकसित करते.

खाजगी आणि सामुदायिक शाळांमध्ये फरक होतो.

शिक्षण धोरणात व्यापारीकरण होते.

एका देशाचे 'सक्षम' मनुष्यबळ दुसऱ्या राष्ट्रात विलीन होते.

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान :-

समाज आणि राष्ट्राची बौद्धिक पातळी जबाबदारीने जागृत करते.

सुरळीत शिक्षण व्यवस्था राबविण्यास मदत होते.

सर्व शाळांमध्ये शैक्षणिक एकसमानता स्थिर होतो.

सक्तीची शिक्षण व्यवस्था लागू करण्यायोग्य आहे.

देशामध्ये सुशिक्षित मनुष्यबळ सक्रिय करते.

आरोग्य क्षेत्र (Health Sector)

भ्रष्टाचार :-

मानवी आरोग्याच्या क्षेत्रात सेवेऐवजी तो क्षुद्र आणि स्वार्थी होऊ शकतो.

व्यवसाय वि मानवी अवयवांचा व्यापारी बनतो.

अंगंगा जोडणं आणि प्रजनन (जन्म) या नावाने स्वतःचे जीवन संपवू शकते

भेसळयुक्त आणि बनावट औषधे तयार करतात.

आरोग्य शिक्षणाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणावर शोषण होते.

भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान :-

आरोग्य क्षेत्राला सेवा क्षेत्र म्हणून कार्यान्वित करणे.

मानवी अवयवांचे रक्षण करते. अवयव पुनर्रचना आणि प्रजनन कार्य विधी पद्धतशीर करा.

औषधासारख्या महत्त्वाच्या पदार्थाची भेसळ रोखते.

आरोग्य शिक्षणाच्या क्षेत्रात शोषण होत नाही.

राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद क्षेत्र (Nation and Nationalism Sector)

भ्रष्टाचार :-

देशातील नैसर्गिक संसाधने इतर देशांना विकली जाऊ शकतात.

अशासकीय संस्थांच्या माध्यमातून देशद्रोही हा समाजाचा देशद्रोही असतो कार्ये करतात

देशाचे वारसा असलेले राजकारण आणि संस्कृती विकृत करते.

भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान:-

देशाच्या नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करणारे वातावरण तयार करता येते

गैर-सरकारी संस्था पूर्णपणे गैर-राष्ट्रीय पक्षाद्वारे चालवल्या जातात.

देशाच्या वारसा रक्षण करते.

राष्ट्रवाद सुरक्षित करते.

गुन्हेगारी क्रियाकलाप (Criminal Activities Sector) :-

भ्रष्टाचार :-

समाजातील विविध क्षेत्रात भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान – समाजातील गुन्हेगारी कारवाया कमी होतात.

आर्थिक क्षेत्रातील गुन्हेगारी कमी करते.

नैतिक गुन्ह्यांना अत्यंत खालच्या पातळीवर आणते.

राष्ट्राच्या रक्षणाचे काम ते गांभीर्याने घेतात.

भ्रष्टाचाराची हानी (जोखीम) आणि त्याचे प्रतिबंध यांचा भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञानाच्या परिचयात थोडक्यात उल्लेख केला आहे.

भ्रष्टाचारामुळे, वर अनेक मुद्दे लिहिले गेले आहेत, त्याहूनही अधिक म्हणजे देशातील जनतेचे रक्षण करण्यात भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची विशेष भूमिका आहे. याचा थोडक्यात संदर्भ वर दिला आहे.

भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान –

समाजातील गुन्हेगारी कारवाया कमी होतात.

आर्थिक क्षेत्रातील गुन्हेगारी कमी करते.

नैतिक गुन्ह्यांना अत्यंत खालच्या पातळीवर आणते.

राष्ट्राच्या रक्षणाचे काम ते गांभीर्याने घेतात.

भ्रष्टाचाराची हानी (जोखीम) आणि त्याचे प्रतिबंध यांचा भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञानाच्या परिचयात थोडक्यात उल्लेख केला आहे. भ्रष्टाचारामुळे,

वर अनेक मुद्दे लिहिले गेले आहेत, त्याहूनही अधिक म्हणजे देशातील जनतेचे रक्षण करण्यात भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची विशेष भूमिका आहे. याचा थोडक्यात संदर्भ वर दिला आहे.

****

11. भ्रष्टाचारविरोधी आणि इतर विषयांमधील संबंध (Relationship between Anticorruptology and other Disciplines)

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र हे भ्रष्ट समाज सुधारण्याचे शास्त्र असेही म्हणता येईल. या विज्ञानाचा मानवतेशी थेट संबंध आहे. या शास्त्रामध्ये व्यवसाय, बदललेल्या वृत्ती आणि क्रियाकलापांच्या दृष्टीने मनुष्य आणि मानवी समाजाच्या भिन्न स्वभावांचा अभ्यास केला जातो. सामाजिक जीवनात एखाद्या व्यक्तीच्या नैतिक किंवा अनैतिक कृतींचे निरीक्षण, अभ्यास आणि इतर विविध विज्ञानांसह मूल्यांकन केले जाऊ शकते. तत्सम अभ्यासामध्ये, या भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान आणि इतर सामाजिक विज्ञानांमधील संबंधांचे वर्णन खालीलप्रमाणे केले आहे.

01. भ्रष्टाचारविरोधी आणि अर्थशास्त्र (Anticorruptology and Economics)

अर्थशास्त्राचा अर्थ म्हणजे विविध प्रकारच्या लोकांच्या आर्थिक क्रियाकलापांचा अभ्यास. मनुष्य उत्पन्न कसे मिळवतो आणि तो कसा खर्च करतो? या कल्पनेचा, मानवी समाजातील आर्थिक व्यवस्थेचा बारकाईने अभ्यास करून मग अनेक चांगल्या आणि वाईट पक्षांचा सखोल अभ्यास केला जातो, त्यांच्याशी संपर्क साधला जातो आणि विधी पद्धतींद्वारे त्यांचे विश्लेषण केले जाते. रणनीतीचा एक पद्धतशीर मार्ग तयार करतो. या अर्थ प्रणालीचा सविस्तर अभ्यास करतो. त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र म्हणजे मनुष्याच्या उपयोजित संपत्तीचा, अर्जित संपत्तीचे प्रदर्शन करण्याची प्रवृत्ती, निसर्ग यांचा शास्त्रीय अभ्यास. अर्थशास्त्रामध्ये पद्धतशीर व्यावसायिक व्यवहार करून पैसे कमविणे आणि त्याचा शिस्तबद्ध पद्धतीने वापर करणे हे समज आहे. अविश्वास कायदा अनैतिक आणि बेकायदेशीर नफ्याच्या विरोधात उभा आहे त्या निधीचे नियमन करण्यासाठी नियम तयार करतो. अर्थशास्त्रामध्ये कोणत्याही प्रकारे पैसे कमविणे आणि त्या पैशाचे व्यवस्थापन

करणे समाविष्ट नाही. भ्रष्टाचार नियंत्रणाशिवाय लोकांची, समाजाची आणि देशाची आर्थिक उन्नती होऊ शकत नाही. या सिद्धांतासह भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान समाजात व्यापलेल्या भ्रष्ट प्रथांना उघडपणे विरोध करते. भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान हे भ्रष्टाचार विरोधीचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.

02. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि राज्यशास्त्र (Anticorruptology and Political Science)

राज्यशास्त्र हे असे शास्त्र आहे जे देश, देशाचे सरकार, राज्य, राज्य व्यवस्था आणि राजकीय विकासाचा अभ्यास करते. राज्यशास्त्रामध्ये देशातील शांतता, सुव्यवस्था, राज्य-कायदेशीर व्यवस्था, राजकीय स्थैर्य आणि राजकीय पक्षांचे कार्यप्रणाली, नागरिकांचे हक्क, सत्ता इत्यादींचा अभ्यास केला जातो. अशाच भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रामध्ये सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात भ्रष्टाचारमुक्त व्यवस्था कशी स्थिर करता येईल? एखाद्या विषयाचा एक विस्तृत अभ्यास आहे. भ्रष्टाचारावर नियंत्रण मिळवून समाजात नैतिक शांतता प्रस्थापित होते. ज्या देशात भ्रष्टाचार बोकळलेला असतो, तो देश नैतिकदृष्ट्या अस्थिर होतो. जगातील अनेक देशांमध्ये भ्रष्टाचारामुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली आहे. अस्थिर राजकीय व्यवस्थेमुळे देशाची आणि जनतेची उन्नती होत नाही. भ्रष्ट देशात आर्थिक विकास नसल्यामुळे अनेक नैतिक समस्या निर्माण होतात. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान लोकांना, समाजाला आणि सरकारांना अशा समस्यांवर उपाय शोधण्यात मदत करते. भ्रष्टाचार नियंत्रित समाजाची स्थापना करून, विकासाचे काम सुरू करण्यास मदत करू. त्याचप्रमाणे शिस्तबद्ध आणि सभ्य समाज निर्माण करण्यासाठी लोकांचे राहणीमान जसजसे वाढते तसतसे स्थिरता प्रस्थापित होते. अशाप्रकारे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांचा एकमेकांवर अवलंबून असल्याने जवळचा संबंध आहे.

03. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि समाजशास्त्र(Anticorruptology and Sociology)

समाजशास्त्र म्हणजे समाजाच्या संपूर्ण कामकाजाचा अभ्यास. समाजशास्त्रात, समाज रचना, सामाजिक वारसा, चालीरीती, संस्कृती आणि सामाजिक उत्क्रांती यांचा अभ्यास आहे. याशिवाय समाजातील वाईट प्रथा आणि वाईट वर्तन दूर करण्यासाठी उपाय शोधण्यासाठी राजकीय, आर्थिक, ऐतिहासिक, नैतिक, न्याय इत्यादी विविध संकल्पनांचा अभ्यास केला जातो. या सर्व प्रकारांचा अभ्यास भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानात आहे. कारण समाजशास्त्र आणि भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र यांचा खूप जवळचा संबंध आहे. ज्या समस्या समाजशास्त्र सोडवू शकत नाही, ते भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान सोडवू शकते. त्यामुळे समाजशास्त्र आणि भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान एकमेकांना पूरक आहेत

04. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि नीतिशास्त्र (Anticorruptology and Ethics)

जीवनात कोणती नीतिमत्ता पाळली पाहिजे? याचा अर्थ नैतिकता आहे. त्याच्या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की हे शास्त्र कोणत्याही चांगल्या-वाईट, योग्य-अयोग्य, मुक्त-अयोग्य, नैतिक-अनैतिक पक्षांचे संबंध परिभाषित करते. आणि धोरण पद्धतशीर करते. नैतिकता ही माणसाची नियमांवर आधारित आहे. मनुष्य आणि समाजाचे कल्याण नातेसंबंधाचा अभ्यास करतो. समाजाचा विकास नैतिक नियम आणि वैध पद्धतींच्या आधारे झाला पाहिजे. त्यासाठी व्यक्ती आणि समाजाच्या प्रतिष्ठेची उंची स्थापित करण्यास मदत करणे हे नैतिकतेचे सार आहे. भ्रष्टाचार विरोधी कायद्याचा मूळ उद्देश व्यक्ती आणि समाजात नैतिक नियमांचे पालन करणे, नैतिकतेवर आधारित एक सद्गुणी व्यक्ती, एक स्वच्छ समाज, एक न्याय व्यवस्था आणि नैतिक व्यवसाय स्थापित करणे हा आहे, त्यामुळे नैतिकता आणि भ्रष्टाचार विरोधी घनिष्ठ संबंध आहेत.

05. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि मानसशास्त्र: (Anticorruptology and Psychology)

मानसशास्त्र हे असे विज्ञान आहे जे मानवी मानसशास्त्र आणि नैसर्गिक घडामोडी क्रिया व प्रतिक्रिया या विषयाचा अभ्यास करते. त्याचा अभ्यास मानवी मनाच्या भावना आणि भावनांवर आधारित आहे. माणसाचे सर्व चांगले आणि वाईट कामे त्याच्या मानसिक स्थितीवर अवलंबून असतात. मन चंचल होते. अशा प्रकारे, माणसाचा उदय आणि पतन आणि वैयक्तिक उत्क्रांती, हे सर्व मानसिक स्थितीनुसार घडते. माणसाचा स्वभाव, संस्कार प्रकृती मानसिक तणावाने नियंत्रित असते. त्यामुळे त्याचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला जातो. जेव्हा माणूस जन्माला येतो तेव्हा तो भ्रष्ट मन आणि नैतिकता घेऊन जन्माला येत नाही स्वभावाने माणूस स्वच्छ, पवित्र आणि नीतिमान जन्माला येतो. पण पर्यावरण, परिस्थिती, सामाजिक घडामोडीनुसार मानवी मन बदलत असते. मानवी मनाची कृती आणि भावनांमुळे होणाऱ्या प्रतिक्रियांमध्ये या प्रकारचे रूपांतर मानसशास्त्रात समस्यांवर उपाय म्हणून शोधले जाते. त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रामध्येही माणसाची बदललेली मनस्थिती आणि वृत्ती नियंत्रित स्थितीत ठेवण्यासाठी कर्मकांडांची रचना आहे. भ्रष्टाचार मन आणि भावनांशी संबंधित असल्याने, भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत (शास्त्र) आणि मानसशास्त्र एकच आहे, भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत (शास्त्र) आणि मानसशास्त्र या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत कारण ते एकाच शरीराशी संबंधित आहेत. समान स्वभाव तो अविभाज्य आहे. त्यामुळे या दोन सिद्धांतांमध्ये जवळचा संबंध आहे.

06. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि इतिहास (Anticorruptology and History)

इतिहास म्हणजे भूतकाळातील घटना. आणि अभ्यास स्थितीचे शास्त्र आहे. हे विज्ञान केवळ लिखित-अलिखित आधारेच नाही तर भौतिक

संरचना, पद्धती आणि संस्कृतीद्वारे देखील केले जाऊ शकते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, नैतिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक घटनांमुळे कोणत्याही देशाच्या उत्थान-पतनाची कथा इतिहास सांगतो. अशा खऱ्या घटनांना समाजात महत्त्वाचे स्थान आहे. नैतिक आणि प्रामाणिक लोकांनी प्रतिनिधित्व केलेला काळ आणि अनैतिक आणि भ्रष्ट लोकांच्या नेतृत्वाखालील काळ इतिहासात सुरक्षितपणे उभा राहिल. वर्तमान हे नेतृत्वासह गटाच्या इतिहासाचा मार्ग निर्देशित करते. भ्रष्टाचार काल (भूतकाळ) होता. त्याचे नियमन कसे होते आणि आज काय केले जाऊ शकते, त्याच्या मार्गाची दिशा ही साध्य केली, उद्याच्या भविष्यातील युगाचा अभ्यास त्यामुळे विरोधी दृष्टी इतिहासा शिवाय अपूर्ण आहे.

07. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि पत्रकारिता (Anticorruptology and Journalism)

व्यक्ती, समाज, देश आणि जगात घडत असलेल्या विविध प्रकारची माहिती व्यक्तिपरत्वे प्रामाणिकपणे पोहोचवणे हा आहे. समस्या आणि घटना जसेच्या तसे लोकांच्या मनात पोहोचविण्याचे काम केले पाहिजे. प्रेस रीलिझमध्ये अप्रामाणिकपणा, दिशाभूल करणारा मजकूर असेल तर अशा प्रेसला यलो जर्नलिझम मानले जाते. असे पिठ भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचे पत्रकारांशी असलेले परस्पर विरोधी संबंध दाखवतात. पत्रकारिता हा एक विशेषाधिकार असलेला व्यवसाय आहे. राज्य व्यवस्थेत ती अत्यंत शक्तिशाली स्वरूपात प्रस्थापित होते. त्यामुळे राज्यघटनेत चौथा स्तंभ म्हणून त्याचा स्वीकार करण्यात आला आहे. राज्याच्या सत्तेच्या समतोलत प्रेसची भूमिका महत्त्वाची असते. जेव्हा प्रेस आणि सामान्य प्रसार माध्यमांच्या नियमांमध्ये बदल होतो, तेव्हा व्यक्ती, समाज आणि देशाला त्याचे वाईट (भ्रष्ट) परिणाम भोगावे लागतात. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचे परिणाम याच्याशी सुसंगत आहेत.

08. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि मानववंशशास्त्र(Anticorruptology and Anthropology)

मानववंशशास्त्राचे सार हे मानवी उत्क्रांतीच्या सर्व आयामांचा व्यापक अभ्यास आहे. या शास्त्रामध्ये माणसाची रचना, त्याची संस्कृती, समाज यांचा सर्वांगीण अभ्यास आहे. या शास्त्रामध्ये मानववंश, जात, धर्म, संस्कृती आणि स्थिती जसा अभ्यास आहे, तसाच मानवी स्वभाव, निसर्ग, चालीरीती, विचार, व्यवहार यांचाही अभ्यास आहे. हे सर्व काळानुसार बदलतात. त्यामुळे माणसाची विचार-भावना आणि व्यवहार कलुषित होतात. त्याचा संबंध भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाशी आहे. भौगोलिकदृष्ट्या जगाच्या विविध भागात जन्मलेले मानवी समुदाय रंग, जात आणि त्यांची भाषा भिन्न आहेत. त्यांची सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीही वेगळी आहे. त्यांच्या विचारात, स्वभावात आणि व्यवहारात तफावत असणे स्वाभाविक आहे. मानवी स्वभाव, विचार, भावना आणि व्यवसाय यांचा अभ्यासही या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रामध्ये असल्याने या दोन विज्ञानांमध्ये एक विशेष संबंध प्रस्थापित झाला आहे.

09. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि सार्वजनिक

प्रशासन(Anticorruptology and Public Administration)

लोकशाहीचा अर्थ म्हणजे कार्यकारिणीची कार्ये – कर्तव्ये आणि अधिकार – यांचा अभ्यास करणे, राज्य कायद्याचे प्रमुख अंग. या अभ्यासात, सेवा घेणारे आणि सेवा पुरवठादार यांच्यातील संबंध आणि त्यांच्यातील संघर्ष कसा सोडवता येईल हे तपशीलवार स्पष्ट केले आहे. लोकशासनात राष्ट्र आणि जनतेच्या हितासाठी अनेक प्रकारच्या कामाच्या योजना तयार करायच्या असतात. असे प्रकल्प तयार करताना सत्ताधारी पक्षाला विरोधक आणि जनता या दोघांचाही फायदा होऊ शकतो. यामुळे सेवा प्रदान करणे आणि प्राप्त करणे या दोन्हीमध्ये अधिकार आणि कर्तव्यात अनिश्चितता निर्माण

होऊ शकते. हे एक असामान्य स्थिती देऊ शकते. त्यामुळे लोकशाही आणि भ्रष्टाचारविरोधी विषय यांच्यात अतूट नाते आहे.

10. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि ग्रामीण विकास(Anticorruptology and Rural Development)

देशातील सर्वात लहान गाव आणि ग्रामविकासाच्या राष्ट्रीय विकासाचे शिखर आहे. या सिद्धांताच्या आधारे ग्रामीण विकास हा अभ्यासाचा विषय करण्यात आला आहे. कोणत्याही देशात, निवासी क्षेत्रे शहरी आणि गाव प्रणालींमध्ये विभागली जातात. शहरांमध्ये राहणाऱ्या आणि खेड्यात राहणाऱ्या माणसाचा स्तर वेगळा आहे. त्यामुळे त्यांच्यात असे मतभेद नसावेत, हे लक्षात घेऊन गरज, संधी आणि विकासाच्या समान प्रमाणात वाढ व्हावी, या उद्देशाने ग्रामीण विकासाचा सिद्धांत मांडण्यात आला आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान या सिद्धांतापासून वेगळे केले पाहिजे. कारण, ग्रामीण विकासात केवळ सामाजिक आणि सांस्कृतिकच नाही तर आर्थिक विकासाचाही महत्त्वाचा वाटा असतो. आर्थिक विकास हा ग्रामीण विकासाचा मूलभूत विकास आहे. या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचा आणि ग्रामीण विकासाचा जवळचा संबंध आहे कारण अशा आर्थिक भ्रष्टाचारावर केवळ या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राच्या सिद्धांत आणि कृती आराखड्याने नियंत्रण ठेवता येते कारण त्यात आर्थिक भ्रष्टाचाराची शक्यता जास्त असते.

11. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि व्यवस्थापन(Anticorruptology and Management)

व्यवस्थापन सिद्धांतावर आधारित व्यवस्थापन तत्त्वे प्रस्तावित करण्यासाठी औपचारिक पद्धतींचा अभ्यास आहे. यामध्ये प्रामुख्याने व्यवस्थापन प्रणाली आणि चलनप्रणालीचा अभ्यास केला जातो. या सर्व यंत्रणांचा व्यापक अभ्यास म्हणजे व्यवस्थापकीय अभ्यास. या अभ्यासासह संबंधित मानव संसाधन रोजगार यंत्रसामग्री, उत्पादन आणि वितरण व्यतिरिक्त, प्रशासन आणि लेख प्रणाली इत्यादी देखील एकत्रित आहेत.

व्यवस्थापन प्रणाली तयार करण्यात कमतरता किंवा कमकुवतपणा असल्यास, रोजगार, शेती आणि व्यवसायांमध्ये गंभीर परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. बाजारपेठेत कृत्रिम वंचित राहणे आणि बनावट वस्तूंचे वितरण यामुळे लोकांची फसवणूक आणि नुकसान होऊ शकते. त्याचप्रमाणे, अगदी जेव्हा आर्थिक कारभार अशुद्ध असेल तेव्हा आर्थिक क्षेत्र नष्ट होईल. या सर्व परिस्थिती भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांताच्या पद्धतशीर ऑपरेशनद्वारे नियंत्रित केल्या जाऊ शकतात. भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत आणि व्यवस्थापन यांच्यात एक विशेष संबंध आहे ज्याचा उपयोग हे स्थिर करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

12. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि कायदा(Anticorruptology and Law)

कायदा हे राज्याच्या प्रशासनासाठी आवश्यक असलेले लिखित नियम आहेत. त्याचे पालन देशातील सर्व समाज, व्यक्ती, संस्था आणि सरकार यांनी केले पाहिजे. कायद्यात स्पष्टीकरण नसेल, अशा परिस्थितीत न्यायालयांमार्फत, कायद्याचे स्पष्टीकरण प्राप्त केल्यानंतर, राज्यव्यवस्थेमार्फत व्यवसायात त्याची अंमलबजावणी केली जाते. कायदा हा अभ्यासाचा विषय आहे. कायद्यांना स्थिरता देण्यासाठी त्याचा अभ्यास केला जातो. कायदा ही स्वनिर्मित इच्छा नाही. हे लोकांसाठी आहे व कायदेशीर अटी लोकांद्वारे लिहिलेल्या आणि तयार केल्या आहेत. समान परिभाषित शब्दावली राज्य प्रशासनात लागू केली जाते. पण कधी कधी कायदे बनवण्याचे अधिकार असलेले लोकप्रतिनिधी, राजकीय पक्ष स्वार्थीपणे लोकहिताच्या विरोधात असलेले कायदे बनवतात आणि त्यांची अंमलबजावणी करतात. ह्यांनी जनतेवर आणि देशावर अन्याय होईल. अशा परिस्थितीत हा भ्रष्टाचार विरोधी कायदा, न्याय्यपणे, शासन करेल. म्हणूनच या शास्त्राचा कायद्याशी जवळचा संबंध आहे.

13. भ्रष्टविरोधी शास्त्र आणि संस्कृती (Anticorruptology and Culture)

संस्कृती म्हणजे मानवी वर्तन, चालीरीती, जातिवाद. संस्कृती ही मूल्ये, वारसा, पाळण्याची पद्धत, चालीरीती आणि जीवनपद्धती यांचा सर्वांगीण अभ्यास आहे, मानवी समुदायाच्या जात, धर्म, वर्ग पंथांच्या विविधतेमुळे जागतिक मानवी समुदायाच्या संस्कृतीत एकसमानता नाही. जात, वर्ग आणि धर्मात विभागलेल्या मानवी समुदायाची संस्कृती जीवनपद्धतीशी निगडित होते. संस्कृती म्हणजे मानवी स्वभावाचे व्यवस्थापन करणारी ही व्यवस्था, जी मानवी भावना, आवडी, इच्छा आणि मूल्यांवर अवलंबून असते. ते थेट भ्रष्टविरोधी शास्त्राच्या मूलभूत तत्वांशी संबंधित आहेत. ही संस्कृतीच व्यक्ती आणि समाजाला भ्रष्ट करू शकते व हीच संस्कृती सत्याच्या मार्गावर नेऊ शकते. सभ्यता हे मानवाच्या आणि समाजाच्या उत्थान आणि पतनामधील स्वीकारलेले सत्य आहे. आणि संस्कृती किंवा विकृती खोटी आणि भ्रष्ट आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान आणि संस्कृती यांच्यात खूप घट्ट नाते आहे.

14. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र आणि दर्शनशास्त्र (Anticorruptology and Philosophy)

दर्शनशास्त्र मानवी जीवन, व्यवसाय आणि त्याच्या टिकावूपणाच्या मूलभूत सिद्धांताचे सर्वसमावेशक विवेचन करते. तसेच, ते एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनातील सर्वोच्च मूल्ये प्रभावित करण्याचा प्रयत्न करते. यासोबतच व्यक्ती आणि समाजात कालानुसार नैतिक आणि आदर्श घडामोडी प्रस्थापित करण्याचे काम करते. ज्ञान आणि विज्ञान, अध्यात्म आणि भौतिकता आणि पक्ष आणि पक्षांतर यांचा अर्थ ओळखतो आणि मानवाला प्रेरणा देतो. एवढेच नव्हे तर मार्ग प्रस्थापित करणारे नैतिक नियम दर्शनशास्त्राचे अंतर्निहित बनतात. दोषविरोधी कायदा व्यक्ती आणि समाजाला भ्रष्टतेपासून रोकतो. हे काळाच्या मागणीनुसार आचार नियम

तयार करते, भ्रष्टाचाराच्या मार्गातील अडथळे दूर करते आणि वैयक्तिक जीवनाला नैतिक मूल्य आणि वैधता देते, मानवी जीवन आणि मानवी समाज सकारात्मक, नैसर्गिक उत्क्रांतीची आकांक्षा बाळगतो. अशा प्रकारे, दर्शनशास्त्र आणि भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र यांच्यात एक अतूट दुवा आहे.

15. भ्रष्टाचारविरोधी आणि धर्मशास्त्र (Anticorruptology and Theology)

धर्मशास्त्र हे जीवन जगण्याचे शास्त्र आहे. बहुतेक लोक याला पारंपारिक शास्त्र म्हणतात. पण, हे योग्य नाही. हा निव्वळ भ्रम आहे, विद्वान मंडळीही कधी कधी धर्मशास्त्राला सनातनी शास्त्र असे समजतात. त्याची व्याख्या आणि विश्लेषण अत्यंत गांभीर्याने करणे आवश्यक आहे. धर्मशास्त्राचा अभ्यास वैदिक सनातनी पद्धतीच्या विवेचनानुळे सनातनी पक्षांमध्ये विभागला गेला आहे.

धर्मशास्त्र हे पूर्वेकडील दृष्टीचे श्रेष्ठ दर्शन आहे. हे अर्थातच पाश्चात्य विद्वानांना आणि त्यांच्या समाजाला मान्य नाही. असे असूनही, मानवी समुदायाला बहुसंख्य लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी प्राचीन धार्मिक संस्कृती स्वीकारावी लागेल. औदार्य, संयम आणि सहिष्णुता हे प्राचीन धर्मशास्त्राचे दरवळते अत्तर आहेत. हा सिद्धांत मानवी उत्क्रांतीच्या इतिहासात सर्वोत्तम स्थान धारण करतो. पौर्वात्य तत्त्वज्ञान जगातील अनेक धार्मिक परंपरांचे पालन करते. प्राचीन धर्माने इतर धार्मिक परंपरांनाही महत्त्व दिले. पुरात्य धर्म दर्शन हे मानव कल्याणासाठी आहे. इतर पारंपारिक दृष्टी का आहे व्यक्ती आणि समाज एकत्र जोडले जाऊ शकत नाही. प्राचीन धर्म हे मानवतेच्या अस्सल जीवनपद्धतीचे मूळ आहे, जे जीवनापासून वेगळे झाले तर मानवी जीवन अपूर्ण आहे. जगात धर्मशास्त्राचा अभ्यास सुरू झाला तेव्हा बौद्धिक सनातन धर्म हा मानवी समाजाचा धर्म होता. धर्म म्हणजे जीवनात स्वीकारलेली जीवनपद्धती आहे. आगीची गुणवत्ता पाण्याचे गरम आणि थंड करण्याचे गुणधर्म. त्याचप्रमाणे माणसाचा गुण म्हणजे माणुसकी असणे.

मानवधर्म हा मानवी जीवनाचा आचरण आहे. धर्माच्या छायेखाली मानवी जीवन आनंदाने व्यतीत करता येते. नीतिमत्ता, नैतिकता, अनुरासन, प्रामाणिकपणा, पारंपारिक मार्ग, रिवाज हे धर्मशास्त्राचे मूलभूत सिद्धांत आहेत. त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा मूळ सिद्धांत. ते एक असल्याने धर्मशास्त्र आणि भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रही एकच आहे.

****

12. भ्रष्टविरोधी शास्त्र स्वाभाविक विज्ञान (Anticorruptology as a Natural Science)

कोणत्याही वैयक्तिक समुदायाच्या भवितव्यावर व संपूर्ण समाजाच्या दृष्टिकोनावर आणि घडामोडींवर एका विशिष्ट चौकटीत लक्ष केंद्रित करून विज्ञानाच्या क्षेत्रात सीमांकन करणे कठीण आहे, परंतु सध्याच्या मागणीनुसार त्याची व्याख्या – विश्लेषण आणि व्याप्ती निश्चित करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विज्ञानाच्या विविध आयामांशी जोडून त्याचा अभ्यास करावा लागतो. जसजसा काळ बदलतो आणि पारंपारिक चालीरीती आणि समजुती बदलल्या, भ्रष्टाचारविरोधी क्रियाकलाप देखील काळानुरूप बदलतात आणि प्रभावीपणे अनुपालन स्थापित करतात. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचा सखोल अभ्यास केल्यावर त्यात मूल्य आणि प्रमाणीकरणे अंतर्भूत करूने अपेक्षित आहेत. यामध्ये नवीन संचमान्यता समाविष्ट करणे अपेक्षित आहे. नवीन संचमान्यता लागू करताना जुन्या संचमान्यतेचा त्याग न करता दोघांमध्ये समेट होणे आवश्यक आहे. कोणतेही विज्ञान एका ठराविक मुदतीत बंदिस्त करता येत नाही. समाजात प्रचलित अनेक कायदे आणि पद्धती विज्ञानाचे रूप धारण करतात. या सर्व गोष्टींशी आता या सिद्धांताचा रसाळ संबंध प्रस्थापित झाला आहे.

ते खालीलप्रमाणे आहे:-

01. मानवी व्यवहारांचे विज्ञान,
02. मानवी धार्मिकतेचे विज्ञान,
03. सामाजिक व्यवसायाचे विज्ञान.
04. भौतिक उत्क्रांतीचे विज्ञान.
05. आर्थिक समृद्धीचे विज्ञान
06. प्रशासकीय शिस्तीचे विज्ञान.
07. राजकीय स्वच्छतेचे शास्त्र.

1) मानवी वर्तनाचे विज्ञान (Science of Human Behaviour)

जगात जेवढे जीव जन्म घेतात, त्या सर्वांचा जीवनाबरोबरच स्वतःचे स्वभाव आणि दोष असतात. माणसांसोबत राहणाऱ्या कुत्र्या-मांजरींपासून ते कोल्ह्यापर्यंत आणि माणसांपासून दूर जंगलात राहणाऱ्या वाघांपर्यंत, त्यांची वागणूक बदलते. माणसाला माणसासोबत राहणारे प्राणी आवडतात. तो वन्य प्राण्यांना नाकारतो आणि त्यांच्यापासून दूर राहतो. पाळीव प्राण्यांची वागणूक माणसासारखीच असल्याने माणूस त्यांच्याशीही तसाच वागतो. माणूस मानवी समूहात असू शकतो, म्हणून त्याची वृत्तीत (वर्तन) मानवता असणे आवश्यक आहे. जर एखादा माणूस मानवी मूल्यांपासून दूर गेला तर तो मानवी समाजापासून देखील दूर जातो, कोणत्याही व्यक्तीसाठी, त्याचे वागणे त्याला दुसऱ्या व्यक्तीच्या जवळ आणते किंवा त्याच्यापासून दूर जाते.

माणूस त्याच्या वागण्याने समाजात ओळखला जातो. मानवी समाजातील सर्वात खालच्या स्तरापासून ते उच्च स्तरापर्यंत, माणसाच्या वागणुकीचे चारित्र्य त्याची योग्यता निश्चित करण्यास मदत करते. माणसाच्या व्यवसायाकडे (वर्तन) दोन भिन्न दृष्टीकोनातून पाहिले जाऊ शकते.

1) चांगली वागणूक 2) वाईट वागणूक

सत्कर्म आणि नीतिमत्ता या गुणांमुळे समाजात माणसाला माणूस वाटतो आणि वाईट चालीरीतींमुळे तो अमानवीय वाटतो. माणसाच्या दुर्गुणांमध्येच भ्रष्टाचाराचा जन्म होतो. त्यासाठी मानवी प्रवृत्तींचा अभ्यास आहे हे मानवी व्यवहारांचे विज्ञान आहे ज्याला मानवी प्रवृत्तींना उप-वैज्ञानिक म्हणून पाहते.

2) मानवी सद्गुणांचे विज्ञान (Science of Human Virtue)

हे सर्व सजीवांसाठी त्यांच्या स्वतःच्या स्वभावानुसार आचारसंहिता निश्चित आहे. त्याच नियमांच्या मर्यादित त्यांचे जीवन निश्चित आहे. परंतु इतर प्राण्यांच्या तुलनेत माणसाचे नियम आणि नीतिशास्त्र वेगळ्या पद्धतीने मांडले

जाते. धार्मिकता, जो मानवी गुणांमध्ये स्थापित होतो आणि भ्रष्टाचार, जो त्याचा विपरीत अर्थ देतो, मानवी स्वभावात समाविष्ट आहे. माणूस असेल तरच माणूस सुरक्षित राहू शकतो. त्यासाठी धार्मिकतेवर पूर्ण विसंबून राहिल्याने त्याचे (मनुष्याचे) जीवन पूर्णपणे यशस्वी होईल. मानवाचे वागणे बघितल्यास मानवतेच्या शत्रूचा नाश जसे की दुर्गुण, व्यभिचार आणि धार्मिकतेचे पालन व आचरणांमुळे होणारा भ्रष्टाचार नाश पावतील. धार्मिकतेचा आणखी एक चेहरा म्हणजे भ्रष्टाचार. मानवीय आचाराचे पक्ष बघता:

(अ) चांगली वागणूक. (आ) भ्रष्टाचार. दोन्ही तत्त्वे मानवी स्थितीत अंतर्भूत आहेत. उत्क्रांती दुसऱ्याचा नाश करते. याचा अर्थ एक मजबूत आणि दुसरा दुर्बल आहे. हा विज्ञानाचा नियम आणि व्यवसायाचे शास्त्र आहे.

3) सामाजिक व्यवहारात विज्ञान (Science of Social behaviour)

स्थिती आणि संस्कृतीच्या आधारावर, व्यवसायाची स्थापना केली जाते. सामाजिक व्यवसाय अपरिहार्यपणे समाजाच्या ऐतिहासिक नियम, जातीय (वांशिक) मूल्य आणि मानदंड, वारशाने मिळालेल्या रीतिरिवाज – चालीरीती आणि संस्कृतीतून प्राप्त होतो. त्यानुसार सामाजिक व्यवसाय केला जातो. हा सामाजिक व्यवसाय अल्प-मुदतीचा करार आहे जो दीर्घ कालावधीसाठी असतो. त्याचप्रमाणे ते व्यवसाय शास्त्र म्हणून प्रस्थापित आहे कारण ते बऱ्याच काळापासून चालत आले आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान अशा सामाजिक उपक्रमांना संरक्षण देण्यासाठी कार्य करते. त्यामुळे ही सामाजिक प्रवृत्ती पुढे सरकते.

4) भौतिक विकासाचे विज्ञान (Science of Physical Development)

सामाजिक उत्क्रांतीसाठी भौतिक उत्क्रांती हे आवश्यक तत्त्व आहे. कोणत्याही परिस्थितीत माणूस शारीरिकदृष्ट्या परिपूर्णता शोधतो. आवश्यक भौतिक साधनं मिळवल्यावर तो समाधानी असतो. ही मानवी कमजोरी आहे. मनुष्याला – भौतिक आणि अभौतिक अशा दोन प्रकारे चांगले हवे असते.

फक्त चांगले स्वीकारायचे असते. माणूस त्याच्या गरजा त्यानुसार समायोजित करतो. म्हणजेच, भौतिक उत्क्रांती गतीच्या स्वरूपात पुढे जाते. माणसाच्या अमर्याद मागण्या (इच्छा)परिपूर्णता भौतिक उत्क्रांतीतून आश्चर्यकारक मार्गाने येते. हे देखील मानक आहे. म्हणून ते वैज्ञानिकदृष्ट्या स्थापित आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान अशा भौतिक विकासांमध्ये कोणतेही व्यत्यय येणार नाही याची खात्री आहे.

5) आर्थिक समृद्धीचे विज्ञान (Science of Economic Prosperity)

आधुनिक युगात केवळ आर्थिकदृष्ट्या मजबूत व समृद्ध व्यक्ती किंवा समाज यशस्वी म्हणून ओळखला जातो. एखादी व्यक्ती किंवा समाज आर्थिक सक्षमीकरण आणि समृद्धीसाठी त्वरीत कार्य करू शकतो. अशा आर्थिक उत्क्रांतीमध्ये गुंतलेले लोक आर्थिक व्यवहारांमध्ये स्पर्धात्मकदृष्ट्या संबंधित बनतात. स्वच्छ, निष्पक्ष आणि कायदेशीर मार्ग स्वीकारला जात नाही जेव्हा त्याला स्पर्धा म्हणून संबोधले जाते. याबाबत निंदात्मक मार्गही अवलंबता येतो. दुर्भावनापूर्ण पद्धती आर्थिक क्षेत्रात विकृती निर्माण करतात. आर्थिक समृद्धीचे कोणतेही मानक नाही. जर काही निकष असेल तर ते समाधान आहे, वेळ आणि परिस्थितीनुसार निश्चितता. एखादी व्यक्ती समाजाच्या किंवा राज्याच्या आर्थिक समृद्धीची आकांक्षा बाळगते. ते साध्य करण्यासाठी तो योजना बनवतो आणि पुढे जातो. खराब नियम आणि धोरणांचा चुकीचा अर्थ लावून ते आर्थिक क्षेत्रात समृद्धी मिळवतात. भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत अशी कमकुवत धोरणे आणि कायदे (नियम) मोडून काढण्यासाठी, आर्थिक शक्ती स्थिर करण्यासाठी उपयुक्त आहे.

6) परिपूर्णता भौतिक विज्ञान (Science of Administrative Discipline)

उत्क्रांतीतून आश्चर्यकारक मार्गाने येते. आणि हे देखील मानक आहे. म्हणून ते वैज्ञानिकदृष्ट्या स्थापित आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान अशा भौतिक विकासांमध्ये कोणतेही व्यत्यय येणार नाही याची खात्री करण्यास मदत करते.

आर्थिक समृद्धीचे विज्ञान आधुनिक युगात केवळ आर्थिकदृष्ट्या मजबूत आणि समृद्ध व्यक्ती किंवा समाज यशस्वी म्हणून ओळखला जातो. एखादी व्यक्ती किंवा समाज आर्थिक सक्षमीकरण आणि समृद्धीसाठी त्वरीत कार्य करू शकतो. अशा आर्थिक उत्क्रांतीमध्ये गुंतलेले लोक आर्थिक व्यवहारांमध्ये स्पर्धात्मकदृष्ट्या वागतात. स्वच्छ, निष्पक्ष आणि कायदेशीर मार्ग स्वीकारला जात नाही तेव्हा त्याला स्पर्धा म्हणून संबोधले जाते. याबाबत निंदात्मक मार्गही अवलंबता येतो. दुर्भावनापूर्ण पद्धती आर्थिक क्षेत्रात विकृती निर्माण करतात. आर्थिक समृद्धीचे कोणतेही मानक नाही. जर काही निकष असेल तर ते समाधान आहे, वेळ आणि परिस्थितीनुसार निश्चितता. एखादी व्यक्ती समाजाच्या किंवा राज्याच्या आर्थिक समृद्धीची आकांक्षा बाळगते. ते साध्य करण्यासाठी तो योजना बनवतो आणि पुढे जातो. खराब नियम आणि धोरणांचा चुकीचा अर्थ लावून ते आर्थिक क्षेत्रात समृद्धी मिळवतात. भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत अशी कमकुवत धोरणे आणि कायदे (नियम) मोडून काढण्यासाठी आणि आर्थिक शक्ती स्थिर करण्यासाठी उपयुक्त आहे.

7) प्रशासकीय शिस्तीचे विज्ञान

कोणतीही संघटित संस्था, व्यावसायिक कंपनी, सरकार, समुदाय आणि राज्य व्यवस्थेला प्रशासकीय संघटना आवश्यक असते. असे प्रशासनसंस्था चालवण्याकरता, जो समाज मार्ग आणि प्रशासनाचे योग्य संस्कार प्रभावी बनवतो ते सर्व नियमांच्या स्वरूपात आयोजित केले जाते. प्रशासकीय शिस्तही निश्चित नाही. प्रशासनात शिस्त नसेल तर स्वच्छ प्रशासन राखणे शक्य नाही. जिथे स्वच्छ कारभार नाही. तिथेच विकृतीचा प्रवेश होतो. प्रशासकीय शिस्त स्थिर करण्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत प्रभावी आहे.

8) राजकीय पारदर्शकतेचे विज्ञान (Science of Political Transparency)

जेथे राजकीय शुद्धता आणि पावित्र्य नाही, अशा अराजकतेच्या राजकारणाला अराजकतेचे राजकारण म्हणतात. विकसनशील देशांमधील

राजकारणाच्या अराजक पद्धतीमुळे, राजकीय सत्ता अनेकदा हुकूमशाहा आणि अराजकवाद्यांच्या हातात येते. हुकूमशाही आणि अराजकतावादी राजवटीमुळे अराजकता आणि अतंत्र लोकशाहीची प्रथा वाढेल. या कारणांमुळे नागरिकांचे, देशाचे आणि राज्यव्यवस्थेचे शोषण होते. अशा परिस्थितीत राजकीय (लोकशाही) व्यवस्था टिकवता येत नाही. अशाप्रकारे, भ्रष्टाचारविरोधी विचारसरणी राजनैतिक स्वच्छतेला स्थिर करू शकते कारण राजेशाही नैतिक स्वयं अस्थिर आहे. हा सिद्धांत भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांताशिवाय सामूहिक स्वरूपात विभागलेला आहे, समाजाच्या कोनातून खोलवर गट आणि वर्गाच्या दृष्टीकोनातून आत्म-परिचय विषबाधा करतो. जसे विज्ञानाचे स्वरूप स्वतःला प्रमाणित करते, भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत नैसर्गिक विज्ञान बनते.

*****

13. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची व्याप्ती (Scope of Anticorruptology)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा अभ्यास म्हणजे भ्रष्टाचारविरोधी पद्धतींचा अभ्यास. या कार्याच्या कक्षेत शास्त्राच्या ज्या सर्व शाखांना सामोरे जावे लागते ते एकत्रित केले आहेत. प्रथम भ्रष्टाचाराच्या विविध क्षेत्रांचे सर्वसमावेशक विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करते. त्याच्या सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक पैलूंची व्याख्या करताना, भ्रष्टाचारविरोधी क्षेत्राच्या विविध व्यवसाय आणि क्रियाकलापांचा तपशीलवार अभ्यास खालीलप्रमाणे आहे. भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत व्यवहारात आणण्यासाठी, व्यासांसाठी वेगवेगळे नियम आणि कायदे तयार केले जातात. नियम आणि पद्धती लागू आहेत. अशा प्रकारे भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचे समग्र स्वरूप सामग्री आणि लक्ष केंद्रित करते.

01. भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञानाचे स्वरूप
02. भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञानाची सामग्री
03. भ्रष्टविरोधी शास्त्राची सिमा

1. भ्रष्टाचार विरोधीचे क्षेत्र विज्ञान (Scope of Anticorruptology)

मानवतावादी कृती, मानवतावादी सराव आणि मानवी हक्कांशी संबंधित तपशीलवार आणि विश्लेषणात्मक ज्ञान भ्रष्टविरोधी शास्त्रात आहे. विज्ञानाचा अर्थ. या ज्ञानाचे स्वरूप सिद्धांत आणि व्यवसाय या दोन भागात विभागले जाऊ शकते.

अ), सिद्धांत, ब) व्यवसाय,

अ) सिद्धांत – हा एक ज्ञान निर्देशांक (स्पष्टीकरण) आहे, ज्याचा विभागीय स्तरावर अभ्यास केला जाऊ शकतो. हे वैज्ञानिकदृष्ट्या म्हणता येईल. विज्ञान म्हणजे कोणत्याही विषयाचा किंवा ज्ञानाचा पद्धतशीर अभ्यास. वैज्ञानिक सूत्राला सिद्धांत म्हणतात. पण विज्ञानाला सिद्धांतावर आधारित पद्धती म्हणतो.

ब) सराव(Practice) :- व्यवहार ही काम करण्याची पद्धत आहे. ही देखील एक कला आहे. ही कलाच मानवी जीवनाला आणि मानवी समाजाला सौंदर्य देते. त्यात एक माणूस चालतो. जीवनातील प्रत्येक क्षण, चांगले आणि वाईट स्वीकारतो व आयुष्य सांभाळतो. अशा प्रकारे ही कला मानवी जीवनाशी संबंधित आहे. मानवी जीवन एक व्यवसाय कला आहे.

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान हे विज्ञान आहे. (Anticorruptology as a Science)

भ्रष्टाचार विरोधी हे एक शास्त्र आहे. विज्ञान म्हणजे ज्ञानाचे वर्णन, विज्ञानाची प्रक्रिया आणि नियम एका विशिष्ट पद्धतीने कार्य करतात. आणि सर्व बाजूंनी, त्याच प्रकारे, क्रियाशील होतात. याचे उदाहरण म्हणजे भौतिक विज्ञानाचे नियम. हे कारण आणि परिणाम यांच्यातील संबंध स्थापित करते. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान मानवी स्वभाव, निसर्ग, व्यवहार, सामाजिक व आर्थिक घडामोडी व घटनांची कारणे आणि परिणाम यांच्यातील संबंध स्थापित करते.

भ्रष्टाचार विरोधी शास्त्र ही एक कला आहे. (Anticorruptology as an art)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान ही देखील एक कला आहे. कला म्हणजे काम करणे. धोरण तयार करणे आणि व्यावसायिक कौशल्य यासाठी ज्ञान प्रदान करणे आहे. विविध प्रकारच्या नैतिकता आणि आचरणाच्या विरोधात उद्भवणाऱ्या समस्यांशी सामंजस्यपूर्ण पद्धतीने शिकवले जाते, हा सिद्धांत (शास्त्र) मनुष्याला भौतिक आणि अभौतिक स्थिती सुधारण्याच्या प्रक्रियेत व्यावहारिक मार्गाने मदत करते. या सिद्धांतासाठी देखील कला आहे.

भ्रष्टाचार विरोधी हे एक शास्त्र आहे. किंवा कला, ज्याची एकाकी व्याख्या करता येत नाही. हे विज्ञानाच्या स्वरूपात नैतिक आणि सैद्धांतिक ज्ञान देते आणि ते व्यावहारिक पद्धतीने राहण्यायोग्य बनवते. भ्रष्टाचारविरोधी

विज्ञान हे विज्ञान आणि कला दोन्ही आहे. म्हणूनच या शास्त्राचे स्वरूप म्हणजे विज्ञान आणि कला यांचा संयोग आहे.

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र विषय (Subject matter of Anticorruptology)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा विषय समकालीन शब्दावलीच्या आधारे निश्चित करणे आवश्यक आहे. तथापि, सामग्रीच्या दृष्टिकोनातून याकडे पाहिल्यास, दोन सहमत मुद्द्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

(अ) वारसा संकल्पना   ब) आधुनिक संकल्पना.

(अ) वारसा संकल्पना (Traditional Approach)

पारंपारिक दृष्टीकोन म्हणजे ड) पारंपारिक स्वीकृत कल्पनांमधून या विज्ञानाच्या विषयाकडे पाहणे आणि त्यातून निर्माण झालेल्या समाजाच्या स्थितीकडे पाहिल्यानंतर माणसामध्ये विकसित होणारा भ्रष्टाचार नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न. ते खाली दिल्याप्रमाणे विभागले जाऊ शकते.

- 01) पाप आणि पुण्य (धर्माच्या) निर्णयानुसार शासन करणे.
- 02) सामाजिक नियमांनुसार नियंत्रण.
- 03) परिवार व सामाजिक मान्यता
- 04) मानवी गुणांद्वारे नियंत्रण
- 05) शासकाद्वारे नियंत्रण

1).धार्मिकता आणि पाप यांच्यातील धर्म (Determination between righteousness and sin)

भ्रष्टाचार करणारे पापी होतात आणि परमेश्वराचे भक्त होऊ शकत नाहीत, ज्यांच्या पापानि स्वर्ग प्राप्ती होत नाही. सर्व धर्मात जर असे लिहिले

असते तर भ्रष्टाचारी कधीही स्वर्गात जाणार नाही म्हणून कुणीही असे कृत्य केले नसते.

2) सामाजिक मान्यतेने केलेल नियंत्रण (Control of Social Values)

परिवार समाजाचा एक छोटासा भाग आहे, भ्रष्ट आणि अनैतिक लोक ओळखले जातात. हे त्यांच्या कुटुंबियांचे लक्ष्यात येते म्हणून एक माणूस सावध होतो. भ्रष्टाचार पासून स्वतःला दूर करण्याचा प्रयत्न करतो.

3) परिवार व सामाजिक मान्यता द्वारे नियंत्रण. (Control by family and Community)

समाजात सर्व प्रकारचे लोक आहेत. ते त्यांच्यात मूल्यांच्या आधारावर परस्परसंबंधित आहेत- यात जे कोणीतरी अनैतिक कृत्य करते तेव्हा ओळखले जाते. आणि त्याचा सामाजिक बहिष्कार होतो. मानवी गुणांद्वारे नियंत्रण, प्रामाणिकपणा, सत्यता, विवेक आणि मानवी गुण वाईट प्रथांपासून माणसाचे रक्षण करतात. समाज कुठल्याही अपराधीना वाव देत नाही. सामाजिक मूल्य भ्रष्ट स्थितीला नियंत्रणात ठेवते.

4) शासकाद्वारे नियंत्रण (Control of the ruler)

मानवी समाजात राज्य आणि राज्यव्यवस्था प्रस्थापित केल्यावरच राज्याचे राज्यकर्ते कायद्याच्या बळावर भ्रष्टाचारासारख्या अमानवी कृत्यांवर नियंत्रण ठेवू शकतात. राज्याची किंवा समाजाची सर्वोच्च व्यक्ती नेहमीच भ्रष्टाचाराच्या विरोधात असते. इतिहास आपल्याला हे सांगतो. त्यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी कारवाई ही वारसा म्हणून चाललेली यंत्रणा आहे. हे चालू ठेवता येईल.

ब) आधुनिक दृष्टीकोन :- (Modern Approach)

आधुनिक युगाच्या उत्क्रांतीबरोबरच माणूस अधिकाधिक व्यक्तिवादी होत गेला. अशा प्रकारे माणूस समाजाकडून समुदायाकडून

कुटुंबाकडे आणि स्वतःपासून कुटुंबापर्यंत संकुचित होतो. आणि त्यामुळे तो मानवतावादाच्या सिद्धांतामध्ये येतो. मानवी समाजात मूल्ये कशी प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. कोणत्या प्रकारचा विकास होईल? समूहाच्या रूपात समाज आणि कुटुंब याकडे समाज कसा पाहतो? समाजाची आणि कुटुंबाची जबाबदारी काय? या सगळ्यामुळे माणूस मागे जात आहे. अशा व्यक्तीवादाच्या विकासांमुळे माणूस, त्याचा समाज आणि सामाजिक वातावरण गंभीरपणे दूषित होते. मग तो समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये फरक करतो. तो माणूस आणि मानवी उत्क्रांतीचा शत्रू आहे. खालील अभ्यासाचा स्वीकार केला पाहिजे कारण तो नियंत्रित परिस्थितीत ठेवणे आवश्यक आहे. विश्वासाहता मानवी गुण माणसाला भ्रष्ट व्यवहारांपासून वाचवतात. प्रत्यक्षात माणूस त्याच्या सद्गुणांवर नियंत्रित असतो. मग तो माणूस म्हणून मानक बनतो.

शासकाद्वारे शासकाचे नियंत्रण राज्य आणि राज्यव्यवस्था मानवी समाजात स्थापन झाल्यापासून भ्रष्टाचारासारख्या अमानुष कृत्यांवर राज्यकर्ते कायद्याच्या बळावर नियंत्रण ठेवतात. राज्याची किंवा समाजाची सर्वोच्च व्यक्ती नेहमीच भ्रष्टाचाराच्या विरोधात असते. असे इतिहास सांगते. त्यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी कारवायांचा वारसा म्हणून चालत आलेली ही व्यवस्था आहे. ते चालू ठेवता येते.

न्यायिक राज्या (Legal State) ची कल्पना सध्याच्या राजकीय आणि नैतिक परिस्थितीत आधुनिक विचारात कायदेशीर राज्यव्यवस्थेची गरज लक्षात आल्याने अस्तित्वात आली आहे. याचा सविस्तर अभ्यास उत्तम वाङ्मय विभागातही केला आहे.

*****

14. भ्रष्टविरोधी शास्त्राच्या मर्यादा (Limitation of Anticorruptology)

भ्रष्टविरोधी विज्ञान हे मानवी व्यवहाराची व्याख्या करण्याचे शास्त्र आहे. हे चौकटीत बसवणे कठीण आहे. तथापि, अभ्यास पद्धतशीर करण्यासाठी, या कायद्याची व्याप्ती निश्चित करणे आवश्यक आहे. भ्रष्टाचाराचे क्षेत्र व्यापक आहे. यात लाच घेणाऱ्यांच्या पातळीपासून ते देशाच्या राष्ट्रीय तिजोरीतील आर्थिक घोटाळ्यांपर्यंतचा समावेश आहे. नैतिकता, व्यवसाय, सत्ता, कर्तव्य आणि जबाबदारी यासारख्या वेदनादायक बाबींपासून ते स्वीकृतीच्या दुरुपयोगापर्यंत माणसाची कोणत्याही गोष्टीवर विजय मिळवू शकते. भ्रष्टाचार बोकालला आहे. त्यामुळे ते लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. सध्या या शास्त्राचे आयाम पुढीलप्रमाणे ठरवले आहेत.

1. सेवा पुरवठादार आणि सेवा प्राप्तकर्त्यांच्या मानवी व्यवहार.
2. पद्धती आणि वृत्ती आणि संघटित परिस्थितीत उद्भवणारे घोटाळे.
3. प्रकल्प अंमलबजावणी आणि परिचालन स्थिती परिणामी होणारा घोटाळा.
4. राज्य व्यवस्था यांच्यातील संबंध.
5. अधिवेशन आणि वर्तमान कायदा संशोधन.
6. परदेशातून होणारी घुसखोरी.
7. अंतर्गत राज्य व्यवस्थेत अनागोंदी.

1. मानवी वर्तन स्वभाव आणि मानसिकता (Human behaviour)

'माणूस – व्यवसाय, व्यवहार आणि मनाची अवस्था या डोळ्यांना दिसणाऱ्या गोष्टी नाहीत. अनुभूती (अनुभव) निर्माण करणारे तत्व आहे. म्हणूनच मानवी भावनांमुळे या विषयावर लिहिणे आणि प्रमाण करणे

कठीण आहे. हे कळू शकते. ज्याला हे माहित आहे किंवा ही स्थिती अनुभवली आहे, अशी व्यक्ती किंवा संस्था स्केल सादर करू शकतात. ते स्वतःला प्रमाणित करू शकत नाही. या परिस्थितीत हे देखील शक्य आहे की दुसरा पक्ष ज्याला व्यवसाय पद्धती आणि मनाची स्थिती माहित आहे किंवा समजते आहे ते प्रमाणाच्या रूपात उपस्थित आहे. या विषयाची स्पष्टपणे आणि सखोल व्याख्या करणे, विश्लेषण करणे किंवा परिमाण करणे कठीण आहे. तरीही भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान मानवी व्यवसाय पद्धती आणि मनाची अवस्था... प्रजाती परिभाषित करू शकते

2. सेवा पुरवठादार आणि सेवा पुरवठादार यांच्यातील लाच (Bribery between Service Provider and Receiver)

कोणतेही सरकार सामान्यतः लोकांना सेवा देण्यासाठी नैतिक व्यवस्था तयार करते. अशी सेवा देण्यासाठी, सरकार मासिक वेतनासह कामगारांची नियुक्ती करते. अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी नागरिकांची सेवा मोफत व सेवाभावनेने करावी. तथापि, गरीब देशांत अशा अधिकारी आणि कामगारांच्या माध्यमातून लाचखोरीच्या कारवाया सर्रास घडत आहेत. देशाची वेळ व परिस्थितीनुसार देणेसेवाग्रही (सेवा देणारा आणि घेणारा) दोघेही सारखेच दोषी असतात.

3. प्रकल्पाच्या कार्यादरम्यान बेकायदेशीर व्यवहार (Illegal Transaction during operation of Project)

कोणत्याही देशात लहान, मध्यम आणि मोठ्या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीपूर्वीच कमिशन- (प्रकल्पाच्या रकमेतील वाटा) राजकारण सुरू होते. छोट्या प्रकल्पांमध्ये कमिशनची रक्कम वाटप किंवा निश्चित करण्याची प्रक्रिया सरकारी अधिकाऱ्यांच्या सावधगिरीने सुरू होते. कोणताही प्रकल्प पूर्ण करताना, पदाधिकारी रक्कम कमी करण्याचे वाढीव काम देखील करतात (कमिशन). असे उपक्रम (व्यवसाय) करताना, हे अधिकारी राजकीय शक्तींच्या नावाखाली किंवा त्यांच्या संगनमताने व अनैतिक

कामांना प्रोत्साहन देतात. अशाप्रकारे, केवळ अंतर्गतच नव्हे तर बाह्य क्षेत्र, म्हणजे प्रकल्पाचे प्रवर्तक आणि अधिवक्ता, देश किंवा आंतरराष्ट्रीय देणगीदार संस्था जी सहकार्याच्या स्वरूपात दिसून येते, किंवा पदाधिकारी, प्रकल्पाची किंमत वाढवण्याचे काम करतात. एवढेच नाही तर अशा योजनांनी गरीब देशांची फसवणूक होते. श्रीमंत देश आणि संघटनांचे अधिकारी आणि समूह जे सहयोगी असल्याचे दिसून येते ते जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी कार्य करतात. त्यामुळे गरीब देशांमध्ये राबविण्यात येणाऱ्या प्रकल्पांमध्ये अनैतिक व्यवहार रोखण्यासाठी यंत्रणा विकसित करण्याची गरज आहे.

4. संबंध – राजकीय पक्ष आणि राज्य प्रकरण यांच्यातील (Relationship between political party and State affair)

राज्याच्या प्रशासनासाठी काही धोरणात्मक नियम आहेत. या तत्वांनुसार कायदे स्वच्छ आणि हस्तक्षेपमुक्त, सुव्यवस्थित पद्धतीने आयोजित केले जातात. तथापि, देशाचे शासन धोरणांऐवजी राजकीय शक्तींद्वारे चालवले जाते. अशा राज्य प्रशासनात राजकीय शक्तींच्या प्रभावामुळे राज्याची प्रशासकीय यंत्रणा कमकुवत होते. कमकुवत कारभारामुळे सरकारी नेतृत्वात अस्थिरता येते. अल्प कालावधीसाठी सत्तेवर आलेल्या राजकीय शक्ती पुरेसे आणि प्रभावीपणे काम करू शकत नाहीत. गरीब देशात, राजकीय पक्षांचे नेते अधिक संधीसाधू असतात आणि ते शासन प्रणालीचे शोषण करतात. कारण, ठराविक कालावधीसाठी कायदा करता येत नाही. राजकीय पक्ष आणि राज्य प्रशासन यांच्यातील असा अनैसर्गिक संबंध जोपर्यंत संपत नाही, तोपर्यंत राज्यव्यवस्था स्वच्छ, शाश्वत आणि न्याय्यपणे चालू शकत नाही.

5. संविधान आणि विद्यमान कायद्यातील संशोधन (Amendment of Constitutional and existing Law)

संविधान हा देशाचा मूलभूत कायदा आहे. या घटनेच्या आधारे आवश्यक कायदे तयार केले जातात. लिखित कायदा अस्पष्ट आणि अडव्या भिंतीवरील दिव्यासारखा आहे. ते संदिग्ध नसावे. कायद्याची भाषा स्पष्ट आणि अर्थपूर्ण असावी. परंतु गरीब देशांतील कायदेशीर प्रक्रिया स्पष्ट आणि अर्थपूर्ण असावी. कायदा बनवण्याच्या प्रक्रियेत सार्वभौम देशांच्या हस्तक्षेपाने त्यांच्या गरजेनुसार व्याख्या केली जाते. अशा प्रकारे गैर-पारदर्शिक कायदा व्यवस्थेमुळे देशातील राजकीय पक्षांचे नेते आपल्या स्वार्थासाठी आणि राज्याच्या तिजोरीतील संपत्ती मिळवण्यासाठी संशोधन किंवा कायद्यात बदल करतात. सत्तेचा दुरुपयोग करून स्थिरस्थावर करणाऱ्या आणि सत्ता बळकावल्यानंतरही लोकांचे शोषण करणाऱ्या अशा प्रवृत्तींना रोखणे अत्यंत गरजेचे आहे.

6. दुसऱ्या देशातून निहित प्रवेश (Vested Penetration from another country)

विकसनशील देशांमध्ये परकीयांचा स्वार्थी प्रवेश सुरूच आहे. अशा प्रकारे प्रवेश करणारे देश वारसा दर्जा, परंपरागत मूल्ये आणि संस्कृतींना कमी करण्याचे काम करतात. अशा प्रकारे, जे लोक देशात प्रवेश करत नाहीत ते राजकीय पक्षांच्या नेत्यांना स्वतःची वकिली करण्याचे वातावरण तयार करतात आणि देशाची संपत्ती आणि नैसर्गिक संसाधने (नैसर्गिक प्रवाह) इतर देशांतील व्यापारी समुदायांना देतात. गरीब आणि कमकुवत देश आर्थिकदृष्ट्या मजबूत आणि शक्तिशाली देशांवर प्रभाव पाडतात. आणि त्यांना त्यानुसार वागायला लावतात. त्यामुळे या अभ्यासाची गरज स्पष्ट आहे.

7. अंतर्गत राज्य कारभारात गैरव्यवस्थापन (Mismanagement in internal state affair)

ही परिस्थिती सध्याच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेच्या अंतर्गत राज्य व्यवस्थेमध्ये उद्भवते ज्यामध्ये शासन नियमानुसार आणि नैतिक नियमांद्वारे नियंत्रित केले जाते, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये. अंतर्गत राज्यातील

अनियंत्रित राज्याच्या कायद्याने संपवली पाहिजे. जिथे लोकतंत्राच्या घोषणा करून लोकतंत्राच्या अभ्यासकांना राज्य व्यवस्थेत प्रसिद्धी देण्याची प्रक्रिया सुरू आहे, आणि ही व्यवस्था चालणारी कायदे व्यवस्था असावी. पद्धतशीर धोरण आणि मान्यता अंतर्गत ही प्रणाली. सध्याच्या भ्रष्ट राजकीय व्यवस्थेमुळे राज्यव्यवस्थेतील अनुशासनहीनता, बेजबाबदारपणा आणि निष्क्रिय कार्ये करण्याच्या क्षमतेमुळे अंतर्गत राज्य प्रणालीमध्ये बाधा होते. त्यावर विशिष्ट पद्धतीने नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि समतोल तत्त्वानुसार चालवण्यासाठी एक यंत्रणा (स्वयं-नियमन यंत्रणा) तयार करणे आवश्यक आहे.

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा अभ्यास सिमातीत नाही. अशा गरीब देशांमध्ये भ्रष्ट शास्त्रांच्या अभ्यासाने उपयुक्त महत्त्वाचे मुद्दे ठरवता येतात.

*****

15. भ्रष्टाचारविरोधी संकल्पना (Concept of Anticorruptology)

भ्रष्टाचारमुक्त समाजाची स्थापना हे भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचे अंतिम ध्येय आहे, या उद्दिष्टाच्या प्राप्तीसाठी स्पष्ट दृष्टी (सामान्य ज्ञान) आवश्यक आहे. भ्रष्टाचारमुक्त समाजाच्या स्थापनेसाठी विविध जबाबदार समुदायांच्या या कल्पनेच्या अनुषंगाने, गैरप्रकार रोखण्यासाठी आणि कामावर लक्ष केंद्रित केले जाऊ शकते. तथापि, या कार्याच्या यशासाठी, दोन मुख्य शत्रूंचा पराभव करणे आवश्यक आहे ते म्हणजे,

1. नागरी समाज आणि
2. त्या समाजात स्थापन झालेला राजकीय पक्ष.

कोणत्याही देशात भ्रष्टाचारमुक्त समाज प्रस्थापित करायचा असेल तर जबाबदार नागरिक असणे आवश्यक आहे. कारण त्याचे बक्षीस त्याच नागरिकांना, त्याच नागरी समुदायाकडून, काही राजकीय विचारसरणीने प्रेरित असल्यामुळे, मोठ्या प्रमाणात विभाजन होऊन राजकीय पक्षाची स्थापना होते. तेच नागरिक त्या राजकीय पक्षात सामील होऊन जनसंघटन करतात. स्वतःला बळकट करण्याच्या मोहात केवळ विधीमंडळ, नागरिक आणि राजकारणही नाही पक्षांमध्ये विश्वासू संबंध स्थापित केले जाऊ शकत नाहीत. अशा सत्तासंघर्षात गुंतलेला राजकीय पक्ष आपल्या कार्यकर्त्यांचे पालनपोषण करण्याकडे नागरी समाजाकडे दुर्लक्ष करू शकतो. यासाठी नागरी समाज आणि राजकारण | पक्षांना वेगळे ठेवून, जबाबदारी नियुक्त करणे आवश्यक आहे, जी दोन प्रकारे (नाममात्र) विभागली जाऊ शकते.

1. स्वच्छ आणि सुव्यवस्थित समाजाची निर्मिती
2. राष्ट्रवादी – राजकीय पक्षांची स्थापना.

1. पारदर्शक आणि शिस्तबद्ध समाजाची निर्मिती (Creation of a Transparent and disciplined society)

कोणत्याही देशात उपस्थित असलेला समाज देशाच्या सर्वांगीण विकासाला जबाबदार असतो. समाज हा समाजाशी संबंधित नागरिकांचा समूह असतो. ज्या समाजात नागरी समाज बांधील आहे, त्या समाजाच्या प्रगतीसाठी सक्रिय राहणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. अशा प्रकारे सक्रिय राहून नागरी संस्थेने समाजाप्रती असलेले आपले कर्तव्य विसरता कामा नये. नागरी समाजाने खालील कर्तव्ये पाळावीत.

1. नैतिक चेतना
2. चांगले कृत्य
3. राष्ट्रवादी भावना
4. स्वच्छ विधी

1) नैतिक जागरूकता (Moral Awareness)

कोणत्याही व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाची तुलना त्याच्या जागरूकतेच्या पातळीवर अवलंबून असते. जागरूकता प्रत्येकामध्ये आहे. पण कोणत्या स्तरावर आणि परिमितीवर (चौकट) जाणीव आहे, हे अत्यावश्यक बनते. विशेषतः, नैतिक जागरूकता केवळ समृद्धीकडेच नाही तर त्याचे जीवनमान उंचावते. म्हणून, नैतिक जागरूकतेचे महत्व आहे. समाजात नैतिकदृष्ट्या जागरूक व्यक्ती अधिक आहेत. समाज मानवी हित, मानवी कल्याण आणि सर्वांगीण विकास घडवेल. नैतिक आणि अनैतिक दोन्ही तत्त्वे विहित केलेली असतील, तर जो अनैतिकतेचा त्याग करेल आणि नैतिक मूल्य ओळखेल, तो स्वतः खरा माणूस होईल आणि त्याला अशी नैतिकता उमजे. त्यासाठी असे संघटित आणि कृतीशील नागरिक राष्ट्र, राष्ट्रवाद आणि समाजाच्या उत्कर्षात भूमिका बजावू शकतील.

2) चांगले कृत्य (Good Deed)

समाजातील प्रत्येक सदस्य जन्मापासून मृत्यूपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे सक्रिय असतो. वयानुसार त्याची आवड बदलते. माणूस त्याच्या बालपणाच्या उत्तरार्धात, जीवनाच्या केवळ कृतीपासून, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय समस्यांपर्यंत सक्रिय होतो. एक चांगले कृत्य म्हणून, सक्रिय व्यक्ती आपल्या कुटुंबाची, समाजाची आणि राष्ट्राची सेवा करते. सत्कर्मांमध्ये चैतन्यशील नागरी समाज असतो, राष्ट्राचा खजिना म्हणून गौरव असतो आणि राष्ट्राचा सन्मानही असतो.

3) राष्ट्रवादी भावना (Nationalistic Feeling)

माणसाच्या जन्मानंतर त्याची जबाबदारी पण येते. जन्मानंतर माणूस कुटुंबाच्या आश्रयात वाढतो. बालपणानंतर युवावस्थेत समाजातील इतर सदस्यांशी युती करून प्रौढावस्थेत पोहोचतो. मग तो समजूतदार होतो. कुटुंबाबाहेरील समाज आणि जागतिक राजकारण अत्यावश्यक बनते. विशेषतः, नैतिक जागरूकता केवळ समृद्धीकडेच नाही तर त्याचे जीवनमान उंचावते. म्हणून, “नैतिक जागरूकता” साठी विशेष असलेल्या महान वाव समाजात नैतिकदृष्ट्या जागरूक व्यक्ती अधिक आहेत.

समाजातील प्रत्येक सदस्य जन्मापासून मृत्यूपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे सक्रिय असतो. वयानुसार त्याची आवड वाढत जाते. माणूस बालपणानंतर जीवनात सक्रिय होतो, साध्या कार्यापासून ते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय समस्यांपर्यंत. एक चांगले कृत्य म्हणून, सक्रिय व्यक्ती आपल्या कुटुंबाची, समाजाची आणि राष्ट्राची सेवा करते. सत्कर्मांमध्ये चैतन्यशील नागरी समाज असतो, राष्ट्राचा खजिना म्हणून गौरव असतो आणि राष्ट्राचा सन्मान असतो

4) स्वच्छ विधी (Transparent Character)

स्वच्छ (पारदर्शक) प्रथा ही नैतिक प्रथा आहे. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व घडणीत आणि विकासात 'विधी' महत्त्वाची भूमिका बजावते. माणसाचा सराव चांगला किंवा वाईट असू शकतो. अनैतिक आचरण करणारी व्यक्ती आपल्या कुटुंबाला आणि समाजाला कलंकित करते. त्याचा परिणाम राष्ट्रावरही होणार आहे. त्यामुळे नागरिकांमध्ये पारदर्शक (चांगल्या) व्यवहाराचा विकास समाज आणि राष्ट्र विकासासाठी पुरेसा असला पाहिजे. तरच समाज आणि राष्ट्र विकसित होऊ शकेल.

राष्ट्रवादी राजकीय पक्षांची स्थापना (Establishment of the Political Parties)

पूर्वीच्या राज्यव्यवस्थेच्या तुलनेत आजच्या राज्यातील राज्यकारभार वेगळा आहे. जगातील सर्व देशात अधिक राजकीय पक्षांची स्थापना. राजकीय पक्ष हे संबंधित गट आहेत. ते गट राजेशाही नीती तत्त्वांचे पालन करून राज्य व्यवस्था चालवतात. असा नैतिक गट, राज्य चालवण्याची पद्धत, धोरणे, चालीरीती ठरवतो, संघटित होतो, नागरी समुदायांमध्ये अधिकार मिळवतो आणि सेवा आणि विकास कार्याची घोषणा करतो किंवा नाही, याच्या आधारे सत्तेत स्थिर राहणे किंवा पडणे हे असेल. अशा प्रकारे विविध राजकीय पक्ष सत्तेवर येतात जातात एखादे राज्य नागरिकांच्या किंवा नागरिकांच्या गरजा पूर्ण झाल्या किंवा पूर्ण नझाल्या किंवा राज्याच्या विकासाचे काम झाले किंवा झाले नाही तर ते अल्प कालावधीत सत्तेतून बाहेर पडू शकते किंवा नाही. अल्पावधीत विधिमंडळाचे संक्रमण देशाची नैतिक स्थिती अस्थिर करेल. राजकीय अस्थिरता द्वैताला वाव देते. त्यासाठी देश आणि नागरिकांवर प्रेम करणाऱ्या आणि सेवेची भावना असणाऱ्या राष्ट्रवादी राजकीय पक्षांच्या स्थापनेतूनच नागरिकांचा आणि देशाचा विकास शक्य आहे. त्यासाठी खालील तत्त्वे आवश्यक आहेत.

1. सिद्धांत
चिंतन

2. राष्ट्रीय विकास

3. राष्ट्रीय

4. आर्थिक पारदर्शकता, 5. कर्तव्यनिष्ठा (प्रतिबद्धता)

1. सिद्धांत तत्त्व (Principle)

विचारधारेच्या आधारावर राजकीय पक्ष संघटित होतो. कोणताही राजकीय पक्ष आंतरराष्ट्रीय नसतो. आंतरराष्ट्रीयवादी विचारसरणी असलेले राजकीय पक्ष त्यांच्याच देशात अपयशी ठरतील. त्यामुळे कोणत्याही देशात, त्या देशाचा भूगोल, ऐतिहासिक वारसा, संस्कृती आणि निर्माण झालेला समाज यावर आधारित देशाचे हित साधणारे राजकीय पक्ष विचारधारा स्वीकारतील. असे राजेशाही पक्ष दीर्घकाळ सक्रिय असतात. जगातील अनेक विकसित देशांमध्ये, किमान संख्येने राजकीय पक्ष सक्रिय आहेत आणि ते दीर्घकाळ राजकारणात गुंतलेले आहेत आणि राज्य व्यवस्थेत आले आहेत.

देश आणि जनतेच्या भल्यासाठी पक्षांना ठाम आणि स्थिर राज्य सिद्धांत स्वीकारावे लागतात.

2. राष्ट्रीय विकास (National Development)

राजेशाही पक्षांचा मूळ कार्यक्रम राष्ट्र विकसित करणे. विकसनशील देशांच्या राजकीय देशापेक्षाही त्यात स्वतःचे आणि कार्यकर्त्यांचे सत्य गुंतलेले असते. त्यामुळे हे राजकारण लोक नाकारत आहेत. त्यामुळे ते राजकीय पक्ष देशाच्या आणि तेथील नागरिकांच्या व्यापक विकासात गुंतलेले असतात आणि असे पक्ष देशाला आणि जनतेला प्रिय बनतात. आणि बराच काळ स्थिरावतात .

3. राष्ट्रीय विचार (National Thinking)

राजकीय पक्षांचे नेते आणि कार्यकर्त्यांमध्ये व्यापक विचार असणे आवश्यक आहे. यामुळे देश व जनता देशाच्या विकासासाठी मदत करेल.

4. अर्थव्यवस्थेची पारदर्शकता (Economic Transparency)

राजकीय पक्षांमधली आर्थिक पारदर्शकता आवश्यक आहे, राजकारणातील श्रीमंतच नव्हे तर नोकरशहाही देशात रोगराईचे उगमस्थान आहेत, राजकीय पक्षांमध्ये अस्थिरता याचा आर्थिक अस्थिरता अधिक व्यापक स्वरूपात वाढत राहिल. जमा झालेला पैसा आणि उरलेली संपत्ती मुखंड स्वतःच्या गरजांसाठी खर्च करतात. प्रवृत्तीनुसार, राजेशाही पक्षांशी संबंधित व्यक्ती अधिक श्रीमंत होत आहेत व गरिकांना कठोर जीवन जगण्यास भाग पाडले जाते, विकासोना देशांचा विचार असा आहे की निवडणुकांसाठी, तातडीची गरज आहे, त्यासाठी त्यांना कोणत्याही प्रकारे पैसे गोळा करायचे आहेत. अशी व्यवस्था लोकशाहीसाठी घातक आहे. पैशांच्या हिशोबात पारदर्शकता आली तर विधिमंडळाची यंत्रणाही सुरक्षित राहिल. त्यामुळे राजकीय पक्षांनी आर्थिक स्वरूपात पारदर्शक असायला हवे.

5. जबाबदारी (Responsibility)

सध्याच्या युगाचा नवा सिद्धांत असा आहे की कोणतीही व्यक्ती, संस्था किंवा समूह कोणत्याही कामाची ताकद जबाबदारीतून मिळवते. ते पूर्ण होईल अशा पद्धतीने त्याचे परिणाम मिळविण्यासाठी त्यांना जबाबदार धरले पाहिजे. ज्या पद्धतीने काम केले जाते त्याच्या कोणत्याही चांगल्या किंवा वाईट परिणामांची जबाबदारी घेणे हे. या सिद्धांताच्या आधारे राजकीय पक्षांना राज्यव्यवस्थेत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे केलेल्या कामाची जबाबदारी उचलून जनतेला उत्तरे द्यावी लागतात. पण विकसनशील देशांतील राजकीय पक्षांनी आपली जबाबदारी ओळखलेली नाही. देशातील नागरिक कसे वागतात यासाठी सक्रिय राजकीय पक्ष जबाबदार आहेत. त्याचप्रमाणे विकसनशील देशांतील राजकीय पक्षांनीही नागरिक आणि राज्यव्यवस्थेला जबाबदार धरले पाहिजे. याचे नियोजन केल्यास नागरी समाज आणि राजकीय पक्षांची जबाबदारी स्पष्ट होईल. किंबहुना, भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांताचा स्वीकार या दोघांचे द्वैत एकच झाल्यावरच स्पष्ट होते. हे असे आहे.

नागरीक समाज

1. जाणीव
2. सत्कार्य
3. राष्ट्रवादी भावना
4. स्वच्छ विचार
5. जबाबदारी

राजेशाही पक्ष

- सिद्धांत
- राष्ट्रीय विकास
- विचारधारा राष्ट्रीय विकास
- आर्थिक पारदर्शकता
- उत्तरदायित्व

खालील स्पष्टीकरणावरून ते समजू शकते.

नैतिक जाणीव	राष्ट्रीय विचारधारा
सत्कार्य	राष्ट्रीय विकास
राष्ट्रवादी भावना	विचारधारा राष्ट्रीय विकास
स्वच्छ आचार	आर्थिक पारदर्शकता
जबाबदारी	उत्तरदायित्व

नागरी समाज

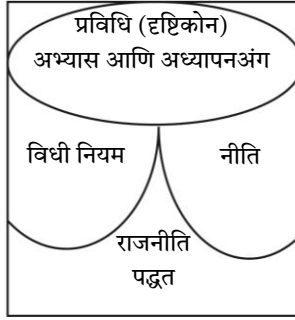
राजेशाही पक्ष

राष्ट्रीय पक्षांचा पाया एकच असला तरी ते विभागलेले आहेत. अशा विविध प्रकारांमध्ये, राजकीय पक्षांची जबाबदारी ही परस्पर आदराचे मानक बनते, जी स्वच्छ आणि शुद्ध असते.

*****

16. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचे विभाग (Components of Anticorruptology)

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र विभाग म्हणजे, चा प्रस्ताव मानवी शरीराच्या वेगवेगळ्या मार्गांनी कसे कार्य करू शकते. भ्रष्टाचारविरोधी अंग हे देखील अशा प्रकारे महत्त्वपूर्ण बनून, भ्रष्टाचारविरोधी साध्य करता येईल. काही प्रकरणांमध्ये, या भ्रष्टाचारविरोधी कायदेशीर समुदाय किंवा तत्त्व, या शास्त्राला शक्ती देणारे तत्त्व म्हणजे तत्त्व आणि व्यवस्था, ही चार अंगे आहेत.

अभ्यास आणि अध्यापन अंग म्हणजे, हे शास्त्र आणि त्याचा प्रस्ताव मानवी शरीर शरीराच्या वेगवेगळ्या मार्गांनी कसे कार्य करू शकते. भ्रष्टाचारविरोधी अंग हे देखील अशा प्रकारे महत्त्वपूर्ण बनून, भ्रष्टाचारविरोधी साध्य करता येईल. काही प्रकरणांमध्ये, या भ्रष्टाचारविरोधी कायदेशीर समुदाय किंवा तत्त्व, या शास्त्राला शक्ती देणारे तत्त्व म्हणजे तत्त्व आणि व्यवस्था, ही चार अंगे आहेत .

मानक पद्धत अभ्यास आणि अध्यापन

वरील चित्रात प्रविधि (दृष्टिकोन) मस्तिष्का (डोके) स्वरूपात दिसते म्हणून, दृष्टीकोन हा शरीराचा मुख्य अवयव दिसतो. ते नियम आणि नियमांची अंमलबजावणी करणाऱ्यांच्या आचारसंहितेच्या सहाय्यक अवयवांच्या रूपात

आहेत. अशाप्रकारे प्रविधि, संस्कार आणि रीतिरिवाजानुसार त्याची विभागणी केली जाते.

1. विधी (नियम) अभ्यास आणि शिकवणे
2. विधी (नियम) प्रतिबंध,
3. धोरण – ऑपरेशन आणि विवादसानुकूल
4. पद्धत – राज नीति

अर्थात

1. अभ्यास आणि शिकवण्याची पद्धत
2. प्रतिबंधात्मक पद्धत (नियमितता)
3. ऑपरेशनल आणि रिवॉर्ड पॉलिसी
4. राजनैती (राजकीय) व्यवस्था

चार अंगांची व्याख्या खालीलप्रमाणे आहे.

1. तंत्रज्ञान शिकणे आणि शिकवणे (Learning and Teaching)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाने, अभ्यास आणि अध्यापनाचे क्षेत्र खुले होते. पूर्वी शैक्षणिक अध्यापनात भ्रष्टाचारविरोधी कलम स्पष्ट नव्हते अशा परिस्थितीत हा अभ्यासाचा विषय बनवणे सोपे नव्हते. परंतु भाषावृद्धी प्रादुर्भाव (दीक्षा) नंतर ही भाषावृद्धी भ्रष्ट विरोधी समाजात अभ्यास-अध्यापन करण्यास सक्षम झाली आहे. अभ्यासाचा विषय सुव्यवस्थित करण्याची गरज आहे. अशा प्रकारे, स्थिर पद्धतीने त्याचा अभ्यास सुरू केल्यानंतर त्याचा विकास करता येतो

अ) प्राथमिक टप्पा (Preliminary Stage))

ज्यांनी सुरुवातीच्या टप्प्यात ह्याचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली, विश्व विद्यालयातील मानवि, व्यवस्थापन आणि कायदा गटासाठी पदव्युत्तर

स्तरावर शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांना त्यांचे विषय व संशोधन करण्यात उत्तीर्ण होण्यासाठी प्रोत्साहित केले. पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात असे संशोधन करणाऱ्या विविध गटातील विद्यार्थ्यांना भ्रष्टाचारविरोधी विषयात पीएचडी (पीएचडी) करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे. अशा प्रकारे भ्रष्टाचारविरोधी तज्ज्ञ (विद्वान) तयार करून प्रथम संशोधन करून नंतर राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, पत्रकारिता आणि कायदा या विषयांचे शिक्षण घेऊन भ्रष्टाचारविरोधी तज्ज्ञ तयार केले जातील. एकदा हे भ्रष्टाचारविरोधी तज्ज्ञ तयार झाले की, शाळेपासून ते विद्यापीठापर्यंत या तज्ज्ञांकडून व्याख्याने आणि पाठ्यपुस्तके तयार करता येतील. अशा प्रकारे जो कोणी भ्रष्टाचारविरोधी विषयाच्या अभ्यासाबरोबरच त्याच विषयाचा अभ्यास करतो तो व्याख्या आणि विश्लेषणाद्वारेही विषय पूर्ण करू शकतो.

ब. स्थिर प्रणाली – (Stable Stage)

भ्रष्टाचारविरोधी तत्व परिपूर्ण झाल्यानंतर, समाजात त्याच्या टिकावाची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. यामध्ये प्राथमिक शाळेतूनच या बिजसूत्राचे बीजारोपण करावे लागते. कारण भ्रष्टाचार हा मानवी विकासाचा शत्रू आहे. अभ्यासाच्या आधारावर भ्रष्टाचार व भ्रष्टाचारविरोधी संपूर्ण माहिती देण्यासाठी अभ्यासक्रम तयार करावा आणि त्याचा व्याख्यानांमध्ये समावेश करावा. त्याचप्रमाणे उच्च शिक्षणातही, हा शोधनिबंध भ्रष्टाचारविरोधी मुद्द्याचा शोध, व्याख्या आणि विश्लेषण करतो आणि हा नवीन सिद्धांत मांडतो. भ्रष्टाचारविरोधी तत्व समाजात व्यापक बनली आहे. यावर स्थिरावती.

2) नियंत्रण पद्धती (Preventive Methods)

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी भ्रष्टाचाराच्या प्रवृत्तीवर प्रतिबंधात्मक नियमांनी नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे अन्यथा त्यावर नियंत्रण ठेवणे कठीण होऊन बसते. भ्रष्टाचार हा एखाद्या साथीच्या रोगासारखा आहे. तो कुणामध्ये तरी दिसून येतो आणि पसरतो.

हळुहळू एका महामारीसारखे. शेवटी ते संपूर्ण समाजाला भ्रष्ट करते. दडपशाहीच्या (नियम) पद्धतीद्वारे हे रोखले जाऊ शकते. हे तीन नियमात लागू करता येते .

नागरी जागृती – (Civic Awareness)

भ्रष्टाचार चुकीचा असून जनजागृती मोहीम आवश्यक आहे. भ्रष्टाचारविरोधी कामात नागरिकांनी स्वतः पुढे यावे. तरच या प्रवृत्तीला आळा बसेल. नागरी जनजागृती करून समाजात भ्रष्टाचार पसरू नये. त्यासाठी ते स्वतःहून कामाला लागतील. दक्ष नागरिक भ्रष्टाचाराविरुद्ध प्रक्रिया तयार करतील. अन्यथा सतर्क नागरिकही भ्रष्टाचारात गढून जातील. परंतु या समुदायांमध्ये जागरूकता निर्माण करून हे नियंत्रित केले जाऊ शकते ज्यांच्याकडून असे करणे अपेक्षित नाही.

(ब) भ्रष्टाचार विरोधी प्रचार – प्रसार (Publicity of Anticorruptology)

भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी मुद्द्यांचा प्रसार आवश्यक आहे. जनजागृती उपयुक्त होईल. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरचित्रवाणी, इंटरनेट आणि दूरध्वनी या माध्यमातून हा संदेश प्रसारित केला पाहिजे. भ्रष्टाचार हा एक मानसिक आजार आहे जे मनुष्यामध्ये उद्भवते. तेच माणसाच्या प्रगतीला अडथळा ठरते. सर्व प्रसार माध्यम द्वारे असे संदेश सतत प्रसारित केले जात असल्याने, त्यांच्या प्रभावाखाली नियम लागू केले जाऊ शकतात.

क) सामाजिक तिरस्कार –(Social disgust to the corrupt person)

माणसासाठी, समाजात त्याचे स्थान खूप महत्वाचे आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा आदर करण्याची संधी तो शोधतो. ज्या समाजात माणूस जन्माला येतो तो समाज त्याचे कुटुंब बनतो. बाहेरचा समाज त्याचे मूल्यमापन करू शकत नाही आणि त्या मूल्यमापनाला काही

अर्थ नाही. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या समाजात भ्रष्ट व्यक्ती म्हणून स्वतःची ओळख करून द्यायची नाही. या सूत्राच्या आधारे भ्रष्ट व्यक्तीचे सामाजिक संबंध, संपर्क आणि व्यवसाय याकडे नाकारलेल्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर भ्रष्टाचाराच्या कामाचा उत्साह कमी होऊ शकतो. भ्रष्ट व्यक्तीला सामाजिक तिरस्कार आणि सामाजिक बहिष्काराच्या माध्यमातून सुधारले जाऊ शकते.

3) शिक्षा आणि बक्षीस धोरण. (Punishment and Reward Policy)

कायद्याच्या आधारे दंडात्मक (ऑपरेशनल) धोरण स्पष्ट केले पाहिजे. आज जगातील बहुतेक सर्व देशांमध्ये जागतिक धोरणात्मक राजकीय व्यवस्था आहे. जिथे लोकतंत्र आहे तिथे कायदानुसार चालते . भ्रष्टाचार्यांवरिल कारवाई ही कायद्याचीही प्रतिक्रिया आहे.गुन्ह्यांचा तपास, घटनांचा तपास आणि ऑपरेशन्स चालवण्याची ही यंत्रणा सर्व देशांमध्ये अस्तित्वात असण्याची शक्यता आहे. यासोबतच भ्रष्टाचाराच्या विरोधात काम करणाऱ्या व्यक्ती किंवा गटांना बक्षीस देण्याची व्यवस्था असावी. काही देशांमध्ये भ्रष्टाचारविरोधी समुदायाला संविधानाचा भाग म्हणून स्वीकारण्यात आले आहे.

भ्रष्ट व्यक्ती किंवा समाजावर खालील प्रकारे मांडता येईल

अ) लाचखोरीच्या बाबतीत

ब) संभाव्य संशोधनाद्वारे ऑपरेशन

क) तक्रार आणि ऑपरेशन

अ) लाच घेतांना परिस्थिती(Situation during Bribing)

भ्रष्टाचाराची उल्लांती लाचखोरी देणं आणि घेणं यामुळे होते. सेवा पुरविण्यासारख्या सामुदायिक सरकारी किंवा गैर-सरकारी क्षेत्रांमध्ये, लहान लाचखोरी सुरूच आहे. विकसनशील देशांतील अनेक क्षेत्रांमध्ये हे काम

प्रचलित आहे. अशा लाचखोरांना परावृत्त करण्यासाठी त्यांना पकडले पाहिजे. तसे हे कामही अवघड असते, कधी कधी अशा लोकांना नाट्यमय पद्धतीने पकडण्याचा प्रयत्न होतो. पण कधी कधी प्रामाणिक माणूस या प्रसंगात अडकतो. त्यामुळे अशा ऑपरेशनमध्ये सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे.

ब) तपासणी आणि तपासानंतर शिक्षा(Punishment after Inspection and Investigation)

भ्रष्टाचार हा सामाजिक गुन्हा आहे. कोणत्याही देशात सरकार फक्त गुन्हाविरुद्ध काम करू शकते.यासाठी भ्रष्टाचाराविरुद्ध काम करण्यासाठी सरकार कायदानुसार वेगवेगळ्या समित्या स्थापन करते. त्या समित्या वेगवेगळ्या क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराच्या कामांवर देखरेख व तपास करतात. समिती भ्रष्टाचाराचे परिणाम पाहते आणि चेतावणी देण्याचे, माहिती देण्याचे आणि गुन्हेगारावर कारवाई करण्याचे ठरवते. अशा प्रकारचे कायदेशीर काम पार पाडताना, न्यायालयीन तपासासाठी न्यायालय किंवा विशेष न्यायालयाची मदत घेतली जाते.

क) तक्रार नोंदणी आणि ऑपरेशन(Complaint and Punishment)

भ्रष्टाचारी व्यक्तीला कारवाईच्या कक्षेत आणण्यासाठी तक्रार दाखल करण्याची प्रक्रिया व्हायला हवी. सरकारी क्षेत्रातील भ्रष्ट व्यक्तीविरुद्ध तक्रार नोंदवल्यानंतर संबंधित समिती कायद्याच्या कक्षेत राहून त्यावर कारवाई करते. भ्रष्टाचार आणि सत्तेचा दुरुपयोग हे दोन्ही गुन्हे आहेत. या दोन्हींवरील ऑपरेशनल अधिकार कायदानुसार सुरक्षित आहेत. संबंधित समितीमार्फत पुन्हा तक्रार दाखल करण्याच्या प्रक्रियेला बराच कालावधी लागतो. त्यामुळे ते इतके प्रभावी होणार नाही. कायदेशीर तपासाचा निकाल खूप उशीर होईपर्यंत घटना मोठ्या प्रमाणात विसरल्या जातात. तपास प्रक्रियेला विलंब होत असल्याने भ्रष्ट व्यक्ती मध्यंतरीच्या काळात स्वतःला वाचवण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करत असते. इतर कल्पना शोधतात. त्यासाठी हे काम तातडीने आणि त्वरीत करण्याची व्यवस्था करावी.

राजकीय व्यवस्था (Political System)

कोणताही देश एका विशिष्ट राजकीय व्यवस्थेद्वारे शासित असतो. मग ती पारंपारिक पद्धतशीर राजकीय व्यवस्था असो वा आधुनिक राजकारण व्यवस्था दोन्हीमध्ये लोकशाही राज्यव्यवस्था कार्यान्वित होते. राज्याच्या भ्रष्टविरोधी सिद्धांत

विधिमंडळाचे स्वरूप काहीही असले तरी सध्याचे युग हे लोकशाहीचे युग आहे. राजा असो की सैन्य किंवा पक्ष, तरीही लोकशाही व्यवस्था आहे. त्यासाठी सध्याच्या राज्यव्यवस्थेत लोकशाही व्यवस्था सोडता येणार नाही. राजसत्तेपर्यंत नागरिकांना किती प्रवेश मिळू शकतो आणि किती टक्के लोक राज्यव्यवस्थेच्या अधीन आहेत, ही मूळ कल्पना आहे, सध्याची राजेशाही व्यवस्था पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

अ) निष्पक्ष राजेशाही व्यवस्था

ब) एक-पक्षीय राजकीय व्यवस्था

क) बहु-पक्षीय राजकीय व्यवस्था

अ) निष्पक्ष राजकीय व्यवस्था(Party -less Political System)

त्याचा अर्थ राजकीय पक्षांपासून स्वतंत्र राजकीय व्यवस्था चालवणे असा आहे. या व्यवस्थेत पक्षांचे अस्तित्व नाही. देशातील सर्व नागरिक एक मत आणि एक विचारधारा घेऊन देशाच्या विकासात सहभागी आहेत. या प्रकारची राजकीय व्यवस्था प्रदीर्घ काळासाठी राबवली जात असल्याने देशाची सर्वांगीण उन्नती लवकरच होईल. बहुवादी राजेशाही असलेला देश प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे अतिक्रमण करतो. त्यामुळे राजकीय व्यवस्था फार काळ स्थिर राहत नाही. पक्षविरहित व्यवस्थेचा प्रभाव अधिक चांगला असतो.

ब) एक पक्षीय राजकीय व्यवस्था(One party Political System)

जगातील अनेक देशांमध्ये एका पक्षाची राजकीय व्यवस्था लोकशाहीची नवीन व्याख्या घेऊन राज्य करत आहे. हे विसावे शतक आहे एक नवीन प्रयोग. अशा राजेशाही पद्धतीचा फायदा होईल. तो कायदा हाताळतो. डाव्या विचारसरणीचा गट (Leftist) देशातील जनतेला आपल्या गटात आणण्यासाठी एकपक्षीय व्यवस्थेचा पाठपुरावा करतो. पण अशी राजकीय व्यवस्था फार काळ राज्य करू शकत नाही. एकपक्षीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये राजकीय सिद्धांताएवजी राष्ट्रीय विकासाचा सिद्धांत सर्वोच्च

मानला जातो आणि एकपक्षीय राजकीय व्यवस्थेमुळे देशाचा आणि जनतेचा विकास होतो.

क) बहुपक्षीय राजकीय बहुवचनवाद

कदाचित जगातील बहुतेक देशांमध्ये बहु-पक्षीय राजकीय व्यवस्था आहे. परंतु विकसनशील आणि विकसित देशांना या प्रणालीचे वेगवेगळे परिणाम मिळाले आहेत. विकसनशील देशांनी बहुपक्षीय प्रणाली स्वीकारली आहे. आणि विकसित होत आहेत. परंतु विकसनशील देशांना या व्यवस्थेचा फटका बसतो. ही तफावत खालील प्रतिपादनात दिसून येते.

1. विकसित देशांमध्ये बहुपक्षीयप्रणाली.

2. विकसनशील देशांची बहुपक्षीय प्रणाली

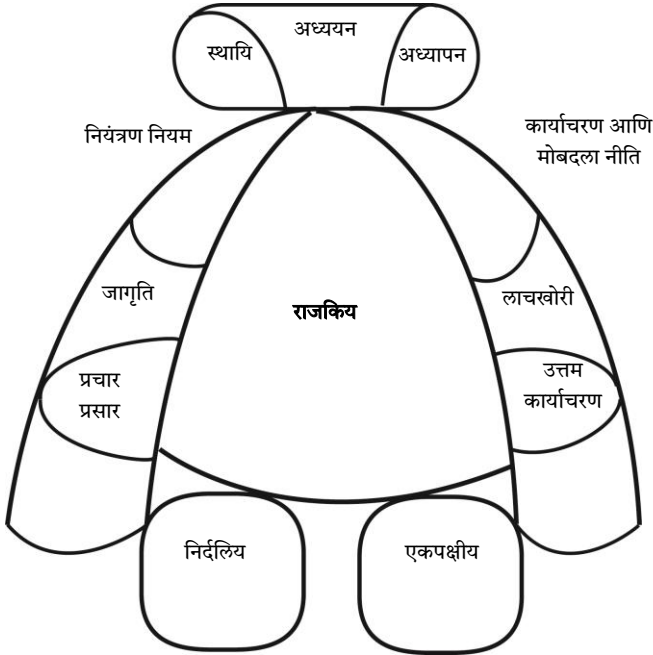
1. विकसित देशांचे अनेकपक्ष व्यवस्था (Pluralism in the developed Countries)

विकसनशील देशांमध्ये ही प्रणाली यशस्वी आहे. कारण दोन-तीन प्रमुख राजकीय पक्ष आहेत. इतर पक्ष असले तरी ते नगण्य आहेत. सत्तेत दोन प्रमुख पक्ष आहेत. त्यामुळे राजेशाही व्यवस्था स्थिर आहे. एक राजकीय पक्ष आठ वर्षे पदावर राहिल्यानंतर, दुसऱ्या राजकीय पक्षाला त्यांच्या कार्यकाळात बरेच चांगले करण्याची संधी आहे.

2. विकसनशील देशांची बहुपक्षीय व्यवस्था (Pluralism in the Developing Countries)

विकसनशील देशांच्या बहुपक्षीय व्यवस्थेने देशात अनेक समस्या निर्माण केल्या आहेत. राज्यकारभाराचे स्वरूप, राजकीय पक्ष आणि त्या देशातील जनजागृतीची पातळी यामुळे राजकीय वातावरण अस्थिर होते. अशा परिस्थितीत, सैनिक शासन लागू होऊन क्रियाकलापांना प्रोत्साहन दिले जाते. विकसनशील देशाला आपल्या नैसर्गिक संपत्तीचा आणि संस्कृतीचा

अभिमान असतो. याच कारणामुळे विकसनशील आणि विकसित देशांची या देशांवर वाईट नजर असते. अशा लोकांच्या हस्तक्षेपाने, लहान देशाच्या संपत्तीचा दुरुपयोग केला जातो. बऱ्याच वेळा, संक्रमण घडवून, मोठे देश लहान देश बनवतात. या कारणामुळे देशाचा विकास होऊ शकत नाही आणि उपाशी मरतो. मोठे व श्रीमंत देश राजेशाही क्रीडांगण बांधण्यासाठी विकसनशील देशांमध्ये वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांच्या उदयास समर्थन देतात. ते स्वतःच्या ताब्यात ठेवतात. ते विभाजन आणि नफा निर्माण करतात. विकसनशील देशांमध्ये शंभरहून अधिक राजकीय पक्ष आहेत. वर आपण शास्त्रातील कोणकोणत्या अवयव भ्रष्ट आहेत याची सविस्तर चर्चा केली आहे. आकृतीद्वारे खालीलप्रमाणे विश्लेषण केले जाऊ शकते.

वरील प्रतिमा एखाद्या मानवाकृति प्रमाणे आहे. मस्तिष्कामधील अध्यापन एक नैतिक प्रणाली म्हणून शिकवण्याच्या कृतीला मूर्त रूप देते. आणि दैनंदिन कामकाज चालवते. शरीराच्या अवयवांच्या रूपातील नैतिक प्रणाली काहीशी दुप्पट आहे कारण शरीर पूर्णपणे कार्यरत आहे कारण ते आत्म्यामध्ये कार्य करते. या कारणास्तव, हे स्पष्ट होते की भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचे हे चार भाग – शिकवण्याची पद्धत, नियंत्रण प्रणाली, कार्याचरण व पुरस्कार नीती व राजनैतिक पद्धत केली तेव्हा भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान पूर्णपणे तयार होऊ शकते.

17. भ्रष्टाचाराच्या पातळीचे निर्धारण (Determination of Corruption Level)

जगातील कोणत्याही देशात भ्रष्टाचाराने मूळ धरले तरी भ्रष्टाचार नियंत्रणाचे उपाय योजले पाहिजेत. प्रत्येक देशाचा भ्रष्टाचाराचा स्वतःचा स्वभाव असतो. कारण, प्रत्येक देशाची राजकीय, नैतिक, सामाजिक-आर्थिक आणि नैसर्गिक परिस्थिती वेगवेगळी असते, त्यामुळे भ्रष्टाचाराची पातळी वेगळी असते. मात्र, प्रत्येक देशात भ्रष्टाचाराची पातळी वेळ आणि परिस्थितीनुसार ठरवली जाते.

विकसित देश आणि विकसनशील देशांमध्ये भिन्नता आहे. (विकसित देशांत याचे स्वरूप वेगळे असते.) विकसित देशांपेक्षा विकसनशील देशांना विकासाच्या अभावामुळे अधिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. भ्रष्टाचाराची पातळी ठरवणे अवघड आहे. कारण 2 व्यक्तीच्या मनाची उत्पत्ती आहे, मानवी मन अतिशय संवेदनशील आहे. अशा मनोवृत्तीच्या चढ-उतारांवरून ठरवली जाते. या मानसिक लहरी अभेद्यपणे अनुभवल्या जाऊ शकतात. अनुभव या दृष्टिकोनाची उत्क्रांती भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान करू शकते. विज्ञानाच्या या सिद्धांताचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी, भ्रष्टाचाराची पातळी पूर्णपणे आवश्यक आहे. विकसित आणि विकसनशील देशांमधील भ्रष्टाचाराची पातळी ठरवण्यात तफावत असली तरी या अभ्यासातून विकसनशील देशांमधील भ्रष्टाचाराची पातळी निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

1. माफक लाच स्वीकारणे
2. (प्रशासकीय) प्रशासनाद्वारे भ्रष्टाचार
3. सरकारी निविदा आणि कंत्राटांमध्ये भ्रष्टाचार
4. न्यायव्यवस्थेतील भ्रष्टाचार
5. संस्थांच्या स्वरूपात भ्रष्टाचार
6. स्थानिक आणि परदेशी अशासकीय संस्थांकडून होणारा भ्रष्टाचार

7. सामाजिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
8. आर्थिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार
9. राजकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार.

1. सर्वसाधारणपणे लाचखोरी

सर्वसाधारणपणे लाचखोरी हा जगभरातील व्यवसाय आहे. त्यात भ्रष्टाचाराचा समावेश आहे. कारण पैस , इच्छित किंवा अवांछित.., देणे-घेणे व्यवसायात आहे. तो जगभर प्रचलित आहे. जर हा व्यवहार रोखीने केला असेल तर तो रूपात केला जातो. देण्याच्या बदल्यात केलेले कोणतेही काम – खरेदी होते, जे जन्य कामाचे प्रारंभिक स्वरूप मानले जाते आणि त्याचे तीन भागांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

1) नियमित तरतूद

२) सध्याच्या सिस्टीममध्ये गरजेनुसार दिलेली ऑफर

क) व्यवहार किंवा हेतुपरस्सर केली जाणारी देवाण- घेवाण (Transaction or Bribe done Intentionally)

परोपकारी किंवा गैर-सरकारी सेवेत गुंतलेली व्यक्ती सेवेच्या बदल्यात सेवा प्राप्तकर्त्याला, पैशाच्या स्वरूपात किंवा वस्तु रूपात प्राप्त करते. लाच असल्याचे सांगितले जाते. ही स्थिती अशी आहे की, उपयोगी किंवा निरुपयोगी काम करण्यासाठी, लोकांना ते मिळते. आणि गोष्टी करा. अशा प्रकारे देणारे आणि घेणारे दोघेही कायद्याच्या दृष्टीने अपराधी होतात. थोडीशी लाच ही देखील भ्रष्टाचाराची प्राथमिक स्थिती आहे. ही व्यवस्था जगातील सर्व देशांमध्ये आहे.

ख) सानुकूलित कारवाई किंवा लाच (Customized Transaction or Bribe)

प्राप्त करणाऱ्या व्यक्ती किंवा समुदायाद्वारे प्रदान केलेल्या सेवांसाठी, आवश्यक टक्केवारीपेक्षा जास्त टक्के कर किंवा शुल्क भरण्याची प्रणाली व्यवहारात स्वीकारली गेली आहे. देशाच्या काही भागात नदीकिनारी किंवा सीमा रक्षक चेक पोस्ट आणि टोल वसुली कार्यालयांमध्ये असे काम केले जाते. २) फी प्राप्त करण्याच्या कृतीमध्ये रक्कम (पैसे) आणि एक वस्तू दोन्ही असते. ही प्रक्रिया समाजाने स्वीकारली आहे. पण हा भ्रष्टाचार आहे.

ग) आवश्यकतेनुसार केलेला व्यवहार किंवा लाच (Transaction or Obligatory Bribe)

जेव्हा एखाद्या सेवेतील व्यक्तीला त्याच्या गरजेनुसार वेतन भत्ता मिळत नाही, तेव्हा तो त्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सेवा प्राप्तकर्त्याकडून काही ठराविक रक्कम प्रामाणिकपणे घेतो. विकसनशील देशांतील सरकारी कर्मचारी, शिक्षक, डॉक्टर हे देखील बाह्य सेवा देतात आणि त्या सेवेच्या बदल्यात पैसे किंवा वस्तू मिळवतात. हे देखील भ्रष्टाचाराचे स्रोत आहे.

2. प्रशासकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार(Corruption in the Administrative Sector)

प्रशासकीय क्षेत्राला नागरी क्षेत्र असेही म्हणतात. आधुनिक काळात प्रशासनात काम करणाऱ्या गटाला नागरी सेवक असेही म्हणतात. मात्र, व्यवस्था उलट आहे. हा प्रशासकीय (कर्मचारी) गट स्वतःला मालक म्हणून पाहतो. सरकारी कामांचा प्रभारी असलेल्या व्यक्तीला जनतेची सेवा करावी लागते. विकसनशील देशांमध्ये सेवा देत, ते व्यक्ति संचय देखील करतात. त्यांनी घेतलेल्या निर्णयांमुळे नागरिकांना फायदा किंवा नुकसान होत आहे. यासाठी नागरिक स्वतःहून लाभ घेण्यास इच्छुक आसतात . अशा परिस्थितीत ज्यांना सेवा करायची आहे त्यांच्याकडून लाच देण्याची व निर्णय घेण्याची

प्रवृत्ती विकसित होते. प्रशासनाची क्षेत्रे ही अशी क्षेत्रे आहेत जिथे भ्रष्टाचार पसरतो. त्याची व्याख्या खालीलप्रमाणे करता येईल.

क)सेवा प्राप्तकर्ता आणि सेवा प्रदाता यांचे संबंध.

ख) ठरावाची अंमलबजावणी

ग) व्यवस्थापना, फसवणूक आणि वसूली

घ) अर्ध-न्यायिक चाचणी

क) ग्राहक आणि सेवा प्रदाता यांच्यातील संबंध(The relationship between client and service provider)

विकसनशील देशांमध्ये विधायक आणि शासित यांच्यातील संबंध सध्या, सेवाग्राही आणि सेवादाई असले तरी, प्रशासकीयदृष्ट्या सक्षम समुदाय आमदाराच्या रूपाने सक्रिय होतो. योग्यता, नियम, कायदा आणि वारसा यांच्या नावाखाली प्रशासकीय समुदाय समन्वयाने कायदे बनवतो. भ्रष्टाचार हा बलवान आणि दुर्बल यांच्यातील करार आहे.

ख) निर्णयाची अंमलबजावणी(Execution of Decision)

जनतेच्या हितासाठी सरकार जे निर्णय घेते ते प्रशासनाने सांभाळले पाहिजे. हुकूमशाही निर्माण होते जिथे कायद्याला निर्णय घेण्याचा आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार असतो. या हुकूमशाहीमुळे भ्रष्टाचार वाढतो.

ग) अर्थसंकल्प वितरण, अपहार आणि प्रतिपूर्ती (Budget distribution, embezzlement and reimbursement)

आर्थिक क्षेत्राची जबाबदारी प्रशासनावर आहे. विकास संपत्तीचे व्यवस्थापन आणि मागणी खर्चाची गणना देखील प्रशासनाकडून केली जाते. असा आर्थिक भार उचलण्याची ताकद असलेली व्यक्ती, प्रशासनात गुंतलेली व्यक्ती किंवा समाजाला आर्थिक मोहात पडणे स्वाभाविक आहे. त्याचप्रमाणे करवसुलीपासून ते विविध शासकीय वसुलीपर्यंत प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या

कक्षेत राहून, स्वार्थीपणाने वसुली करणे किंवा शिथिलता देण्याचे काम होते यामुळे भ्रष्टाचाराचे प्रमाणही वाढते.

घ) न्यायिक (अर्धे सत्य न्याय)– (Use of Quari-Judicial Authority)

कदाचित सर्व देशांमध्ये प्रशासनात अर्ध-न्यायिक अधिकार देखील प्रशासनात निहित आहेत. देशाच्या कायदानुसार, तो लहान असो वा मोठा, वेळ, परिस्थिती आणि संघटना यांच्या आधारे निर्णय घेण्याचा वारसा न्यायनिश्चित करण्याचे अधिकार असलेल्या प्रशासनाने न्याय्य युक्त आहे असे म्हणता येत नाही, त्यामुळे अशा न्याय व्यवस्थेत भ्रष्टाचाराची शक्यता वाढते. न्यायाचा अभाव होतो .

3. शासकीय ठेका व टेंडरमध्ये भ्रष्टाचार (Corruption in the Government Contract and Tender)

विकासाची जबाबदारी प्रशासनाची आहे. देशाच्या नैसर्गिक संपत्तीची जबाबदारी सरकारची आहे. विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही देशांमध्ये सरकारी करार व करारांमध्ये भ्रष्टाचार खूप जास्त आहे. विकसित देशांमध्ये दहा ते पंधरा टक्क्यांपर्यंत कमिशन घेतले जाते. त्याच विकसनशील देशात पन्नास ते पंचाहत्तर टक्के कमिशनचे काम केले जाते. म्हणजे प्रत्यक्ष काम पंचवीस टक्क्यांपेक्षा कमी असेल. काहीवेळा प्रकल्प पूर्ण न होता पूर्ण झाले म्हणून सादर केले जातात. त्याचप्रमाणे नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या उत्खननाच्या कंत्राटांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार होतो. विकसनशील देशांमध्ये परिस्थिती खालीलप्रमाणे आहे.

- क) निविदा प्रणाली आणि परवाना जारी करणे
- ख) विदेशी निविदाकार आणि करार
- ग) निर्माण आणि भागीदारी निर्माण

क) भागीदारीचे काम व करार वितरण (Contract management and Distribution of License)

देशातील अनेक प्रकारच्या संयुक्त उपक्रमांमध्ये विकासकामे पूर्ण करण्यासाठी निविदांची व्यवस्था केली जाते. यामध्ये प्रकल्पाच्या सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत वेगवेगळ्या कोनातून भ्रष्टाचार झाल्यामुळे वाटप केलेल्या रकमेच्या त्र्नास टक्के रक्कमही बांधकामावर खर्च होत नाही. उर्वरित पन्नास टक्के निधी प्रकल्प उपक्रमात सहभागी असलेल्या व्यक्ती किंवा समुदायाद्वारे खर्च केला जातो. त्यामुळे आयात, निर्यात किंवा प्रशासनाकडून जारी केलेल्या इतर कामांसाठी परवानगी देण्यासाठीही मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च होतो.

ख) परदेशी कंत्राटदार आणि कंत्राटदार(Foreign Contractor and Contractor)

बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये मोठे प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी परदेशी निविदा पद्धतीची प्रथा आहे. अशा प्रकल्पांना बाह्य कर्ज (परकीय कर्ज) किंवा सहयोगाद्वारे वित्तपुरवठा केला जाऊ शकतो. या प्रकरणात, कर्जदार-संस्थेची स्वारस्य आणि काम करण्याची इच्छा सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत असते. अशा अनेक योजनांमध्ये सर्वाधिक बक्षिसे परदेशी लोकांना जातात. ही तूट देशाला किंवा जनतेला भरावी लागते.

ग) निर्माण आणि भागीदारी (Construction in the Partnership)

जेव्हा दोनपेक्षा जास्त संस्था, व्यक्ती किंवा समुदाय एकत्र काम करतात तेव्हा त्याला भागीदारी बांधकाम म्हणतात. या प्रकारच्या बांधकामात मिळणाऱ्या नफ्यातही भागीदारी असते. अशा परिस्थितीत गरीब देशांकडे स्वतःची नैसर्गिक संसाधने पुरेशी असून वापरण्यास असमर्थता असते. याचा फायदा सरंजामशाही व्यक्ती (प्रभावशाली), समुदाय आणि देशाच्या सत्तेतील व्यक्ती किंवा राजकीय पक्षांना होतो, अशा भागीदारी विकास उपक्रमांमध्ये संबंधित देशाच्या खर्चावर. जे लोक भांडवलाचा समान हिस्सा गुंतवतात

त्यांच्यासाठी, व्यक्ती, समुदाय आणि देशांना सर्वाधिक लाभ मिळतो. एखाद्या गरीब देशातील सत्तेच्या पदावर असलेली व्यक्ती किंवा राजकीय पक्ष यात सहभागी होतो आणि देशाला खूप त्रास सहन करावा लागतो.

4. न्यायव्यवस्थेत भ्रष्टाचार(Corruption in the Judiciary)

विकसनशील देशांतील न्यायव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार आहे. या क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचे कारण म्हणजे न्याय व्यवस्था, देशात वेळ आणि लोकांच्या न्याय व्यवस्थेचा अभाव आहे. खालील चार तत्त्वे न्याय व्यवस्थेत काम करतात. या तत्त्वांची उत्क्रांती युरोपियन शैलीमध्ये अंतर्निहित आहे. या कारणामुळे विकसनशील देशांच्या न्यायिक क्षेत्रात प्रभावीपणे कार्य करणे शक्य नाही.

क) कायदेशीर व्यवस्था ख) न्याय प्रशासनाची प्रणाली ग) न्यायाधीश घ) वकील

क) कायदेशीर व्यवस्था (Legal System)

युरोपातील विविध देशांमध्ये, बहुतेक विकसनशील देशांनी राज्य केले आहे. त्यामुळे त्यांनी केलेले कायदे आजही लागू आहेत. अनेक देशांनी यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण त्याचे मूळ स्वरूप आजही अस्तित्वात आहे. देश, काळ आणि परिस्थितीनुसार कायदे आजही सारखे नाहीत. कारण सध्याच्या काळातील कायदेशीर व्यवस्थेचा उगम युरोपियन देशात झाला . ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स, स्पेन आणि जर्मनी, ही अंमलबजावणी करणारी कायदेशीर व्यवस्था आहे.

ख) न्यायिक प्रक्रिया प्रणाली(Judicial Process System)

सोळाव्या आणि सतराव्या शतकातील युरोपियन साम्राज्यवादापासून, न्याय देण्याची संकल्पना आजपर्यंत टिकून आहे. जिथे ही प्रथा अस्तित्वात नव्हती, त्या देशांनीही ती विसाव्या शतकात स्वीकारली.

बहुधा ती वैज्ञानिक पद्धत म्हणून ओळखली जाऊ लागली. पण विकसनशील देशांसाठी तो शाप ठरला.

ग) न्यायाधीश (The Judge)

न्यायक्षेत्रात आधारस्तंभ म्हणून प्रस्थापित झालेले वकील हे न्यायाचे प्रशासक असतात. जर हे क्षेत्र स्वच्छ आणि प्रामाणिक असेल तर ते निर्णयावर देखील प्रभाव टाकेल. परंतु बहुतेकदा वकील कोर्टात आणि पीडित लोकांसाठी खटला चालवण्याची संधी घेतात. विकसनशील देशांमध्ये जनतेला न्याय मिळवण्यासाठी वकिलांना वाटेल ते पैसे मोजावे लागतात. या व्यवस्थेची न्यायव्यवस्था अत्यंत भ्रष्ट आहे.

5. संस्थात्मक भ्रष्टाचार संस्थात्मक (Institutional Corruption)

भ्रष्टाचार म्हणजे सामूहिक स्वरूपात पद्धतशीर भ्रष्टाचार. कायद्याचा चुकीचा अर्थ लावणे आणि भ्रष्टाचाराला सक्षम करणे, हा संस्थात्मक भ्रष्टाचार आहे, उघड भ्रष्टाचार नाही. तथापि, भ्रष्टाचाराचा एक गडद प्रकार अंतर्गत देखील आहे. अशा प्रकारे देशाची आर्थिक व्यवस्था केवळ संस्थात्मक भ्रष्टाचाराने नष्ट होत नाही. देशाचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. संस्थात्मक भ्रष्टाचार हा केवळ सामान्य भ्रष्टाचार नसून तो देश आणि जनतेला उद्ध्वस्त करणारा गुन्हा आहे. त्याचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाईल.

क) सामूहिक रूपात (By the Groups)

ख) राजकीय पक्षांच्या स्वरूपात¹)

ग) पद्धतशीरपणे कायद्याचा चुकीचा अर्थ लावून

घ) नवीन कायदा करून

क) गटांद्वारे (By the Groups)

सामूहिक भ्रष्टाचार हा लाचखोरीचा विकसित प्रकार आहे. असा मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार सुरू झाला की तो संस्थात्मक भ्रष्टाचाराचे रूप घेतो. ती दोषी याचिका म्हणून स्वीकारली जाते. विकसित देशांबरोबरच विकसनशील देशांमध्येही भ्रष्टाचार मोठ्या प्रमाणावर आहे. अनेक देशांनी ते कायदे करून व्यवस्थेत आणले आहेत. इतर काही ठिकाणी त्याचा सराव आणि स्वीकार केला जातो. या भ्रष्टाचाराचा फटका गरीब देशांना बसतो.

ख) राजकीय पक्षांद्वारे (By the Political Parties)

राजकीय पक्षांचे उत्पन्नाचे नुकसान होणार नाही. (प्रवाह) सबस्क्रिप्शन, देणग्या आणि सहयोगाद्वारे चालवले जातात. एका विशिष्ट विचारसरणीच्या आधारे संघटित झालेल्या राजकीय पक्षांचे सर्व नेते आणि कार्यकर्ते मोफत सेवेत गुंतलेले असतात. तथापि, विकसनशील देशांमध्ये एकत्रीकरण तेव्हाच सक्रिय होऊ शकते जेव्हा राजकीय पक्षांना सत्ता मिळते. शक्ती कोणत्याही प्रकारे मिळवली पाहिजे. त्यासाठी त्या त्या समाजातील प्रत्येक समाजाकडून ते पैसे गोळा करतात व शोषण होते. अशा प्रकारे पक्षांच्या माध्यमातून होणाऱ्या भ्रष्टाचाराची माहिती जनतेच्या लक्षात येत नाही.

ग) कायद्याचा पद्धतशीर चुकीचा अर्थ लावणे (By misinterpreting the existing Law)

सत्तेसाठी इच्छुक, गट व राजकीय पक्षांचे नेते व कार्यकर्ते कायद्याचा चुकीचा अर्थ लावून फायदा घेतात. उदाहरणार्थ राष्ट्राची संपत्ती आणि निसर्ग संसाधनांचे थेट हस्तांतरण नसताना अशा परिस्थितीत सहमत करणे भाडेतत्त्वावर आधारित असते. अशा लीज मंजूर करण्याची प्रक्रिया: हे संपत्तीचे हस्तांतरण आहे. अधिकारातील व्यक्ती, किंवा पक्ष असे कार्य करते. हा घोर गुन्हा आहे.

घ) नवीन कायदा तयार करणे (By Formulating the new, Law)

सर्व देशांतील राष्ट्रीय तिजोरीतून कायदानुसार रक्कम मिळू शकत नाही. सत्तेतील अधिकारी व्यक्ती, किंवा राजकीय नेते, कार्यकर्त्यांना राष्ट्रीय तिजोरीतील संपत्ती स्वतःच्या आणि पक्षाच्या आर्थिक संपत्तीत रूपांतरित करायची असते. त्याच उद्देशाने ते स्वतःचा फायदा होईल अशा प्रकारे कायद्याचे नियमन करतात आणि राष्ट्रीय तिजोरीतील संपत्ती आणि सुविधा मिळवण्यासाठी कार्य करतात. असेच नियम करून देशाची खनिज आणि नैसर्गिक संपत्ती इतरांच्या हाती दिली जाते. ही देशाची फसवणूक आहे. केवळ (विश्वासघात) नव्हे तर मोठा भ्रष्टाचारही आहे .

6. गैर-सरकारी संस्थांकडून होणारा भ्रष्टाचार (Corruption in the NGO)

पाश्चिमात्य देशांमध्ये गैर-सरकारी संस्थांचे आयोजन सरकारच्या माध्यमातून करण्याऐवजी नागरी समाजाने करावे या उद्देशाने केले गेले. या संस्था आपल्या देशात सक्रिय असल्या तरी विकसनशील देशांच्या सहकार्याच्या नावाखाली आपल्या देशाबाहेरही सक्रिय आहेत. विकसनशील देशांमध्ये, या संस्था त्यांच्या स्वतःच्या हितासाठी आणि प्रभावासाठी पैसा वाहतात. गरीब देशांतील काही सुशिक्षित लोक अशा संस्थांच्या संपर्कात येतात आणि त्यांचा कठपुतळी सारखा वापर केला गेला. त्यातूनच गरीब समाजात भ्रष्टाचाराला सुरुवात होते. विकसनशील देशांमध्ये कायदेशीर मान्यताप्राप्त आणि सरकारी संस्था नसतील. सामाजिक संस्था किंवा इतर आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अशासकीय संस्थेने सेवा संस्थांसाठी तिच्या प्रतिनिधीच्या रूपात प्रयोग केल्यानंतर अशा सामाजिक संस्था अशासकीय संस्थांच्या रूपाने गरीब देशांमध्ये ओळखल्या जाऊ लागल्या आहेत .

7. सामाजिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार (Corruption in the Social media)

विकसनशील देशांमधील विविध संस्कृती आणि वर्गांचे समिश्र रूपात रचना होते. श्रीमंत आणि अति श्रीमंत हा एक वर्ग असेल तर गरीब आणि अति गरीब असा एक वर्ग आहे. दोन वर्गांना संस्कृति जोडते .पण आज प्राचीन प्रथा नष्ट होत आहेत. यातून सामाजिक समस्या वाढत आहेत. सामाजिक स्तरावर समस्या निर्माण होतात खाली पाहिल्याप्रमाणे समाजात भ्रष्टाचार जन्माला येतो. हे कसे उपयुक्त आहेत ते बघूया.

क)धर्म संस्कृती ख) समुदाय संघटना ग) शिक्षण – घ) आरोग्य विज्ञान न) गरीब-श्रीमंत विभागणी.

क) धर्म – संस्कृती (Religion and Culture)

धर्म संस्कृती जीवन जगण्याचा एक मार्ग आहे, जीवन आनंदी बनवण्याची व्यवस्था (स्वीकारणे आणि अंगीकारणे) आहे. संस्कृती म्हणजे त्याचे सतत पालन करून जीवन चालवण्याची पद्धत आहे. जी धार्मिक आणि सांस्कृतिक व्यवस्था युगानुयुगे साजरी होत आली आहे, तिला अनेक अर्थ जोडून नव्या धार्मिक परंपरावाद्यांनी अतिक्रमण केले आहे. त्यामुळे धार्मिक आणि सांस्कृतिक भेद निर्माण झाले. याचा परिणाम सामाजिक समस्यांमध्ये झाला ज्यामुळे श्रीमंत समुदायांनी मान्यता दिलेल्या संस्कृतीचा स्वीकार केला. मग पैश्याने संस्कृती बदलू लागली.

ख) आशा सांप्रदायिक संघटना(Communal Organization)

विविध वर्ग, जाती आणि जातीच्या समुदायामध्ये चांगल्यासाठी, संघटना वाढू लागल्या. क्षेत्राच्या नावाखाली गुंड संघटनाही सुरू झाल्या, वेगवेगळ्या क्षेत्रात वेगवेगळ्या संघटना स्थापन होऊ लागल्या, अशा प्रकारे सामाजिक क्षेत्रात भ्रष्टाचार वाढला, अशा विविध संघटना बंद करण्याची गरज निर्माण झाली.

ग) शिक्षण (Education)

शिक्षण ही सार्वत्रिक गरज आहे. मानवी जीवनास मदत करते. मात्र, आज विकसनशील देशांमध्ये शिक्षणाचे व्यापारीकरण सुरू झाले आहे. शिक्षणाच्या नावाखाली त्यांच्या मतदारसंघातून आर्थिक शोषण सुरू झाले. शिक्षणाचे व्यापारीकरण, सर्वसामान्यांची पिळवणूक होऊ लागली यामुळे खासगी क्षेत्रातील विद्यापीठांनी प्रचंड आर्थिक घोटाळे करून भ्रष्टाचाराला वाव दिला.

घ) आरोग्य (Health)

आरोग्य सेवा जीव वाचवते आरोग्य सेवा मोफत असायला हवी. पण विकसनशील देशांत उपचारासाठी भरपूर पैसा खर्च करावा लागतो. खासगी उपचार केंद्रे जास्त शुल्क आकारतात.

न) गरीब आणि श्रीमंत असा भेदभाव (Discrimination between rich and poor)

विकसनशील देशाचे सरकार गरीब आणि श्रीमंत यातील अंतर नाहीसे करू शकत नाही. गरीब माणसाला कोणत्याही मार्गाने पैसे कमवायचे असते आणि तो समाजाला त्रास होणारे अनेक अपराध करत असतो. ही समाजाच्या जाणकार पक्षाला ते फसवून पैसे कमवतात. पण मग दुसरा गरीब व्यक्ती विरोध करू लागतो. अशा प्रकारे धनिक आणि गरीबतील आंतर-सामाजिक समस्या वाढत जातात.

8) आर्थिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार

कोणत्याही समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या विकासाचे प्रमाण आर्थिक क्षेत्रातील उन्नती आणि प्रगती ठरवते. अर्थ, नुकसान तोटा आणि विकास बँकिंगचे व्यवहारही या क्षेत्राशी संबंधित आहेत. त्यामुळे देशाच्या विकासात त्याचे महत्त्व खूप जास्त आहे. भ्रष्टाचाराचे मोजमाप करण्यासाठीही हे क्षेत्र

उपयुक्त आहे, कोण कोणत्या स्वरूपात आणि कोणत्या समाजातून या क्षेत्रात भ्रष्टाचार होतो हे खालील प्रकरणात दिलेले पाहता येईल.

क) आनुवंशिक देणे आणि घेणे,

ख) वित्तीय संस्था,

ग) बाजार,

घ) रोजगार

न) आंतरराष्ट्रीय व्यवहार

क) पारंपारिक व्यवहार (Traditional Transaction)

बँकांच्या स्थापनेपूर्वीही (सुरुवातीपासून) देणे आणि घेणे हे पारंपरिक प्रकार म्हणजे आर्थिक व्यवहार चालूच होते. शेतकरी त्यांच्या शेतात पेरणीच्या वेळी बियाणे उधार घेत असत आणि पीक आले की व्याजासह पीक द्यायचे, तसेच व्यावसायिक (व्यवसाय) शेतात देखील वाढीसाठी कर्ज देण्याची आणि कर्ज घेण्याची परंपरा होती. शेतीचे, त्याचप्रमाणे खास प्रसंगी, आवश्यकतेनुसार पैसे घेतो आणि व्याजासह परत करतो. जास्त व्याजामुळे कर्जदारांचे हाल सुरू झाले आणि त्यामुळे भ्रष्टाचार वाढला.

(ख) वित्तीय संस्था (Financial Organization)

वित्तीय संस्था कार्यान्वित झाल्यानंतर, पारंपारिक देण्याचे व्यवहार कमी झाले. समस्यांपासून मुक्त केले नाही. 'बँक' या नावाने आर्थिक व्यवहार करणारी वित्तीय संस्था स्थापन करण्यात आली. खूप लवकर जगात त्यांचे स्थान सुरक्षित केले. पण या देशात खाजगी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्र आणि सरकारी गुंतवणुकीत उघडलेली बँक आणि सरकारी गुंतवणुकीत उघडलेली बँक देशाला आणि जनतेला दिलासा देऊ शकते. त्याचे मूल्यमापन करताना, आर्थिक क्षेत्र आजही विसंगत स्थितीत आहे. विकसित देशांमध्ये बँकिंग क्षेत्र विकसित झाले आहे आणि भ्रष्ट धोरण देखील आहे. त्याचप्रमाणे

विकसनशील देशांमध्येही बँकिंग व्यवहारांचा विकास होत आहे. पण फक्त बँका पुढे आहेत. लोकांना बँकेकडून अपेक्षित नफा मिळत नाही. विकसनशील देशांमध्ये प्रचलित असलेल्या बँक व्याजावर चक्रवाढ व्याज लादून कर्जदाराला त्रास दिला जात आहे.

तसेच विमा कंपन्यांकडून जेव्हा समाजात शोषण होते तेव्हा देशाच्या विमा कंपनीचा संबंध दुसऱ्या देशाच्या कंपनीशी असतो. अशा प्रकारे आर्थिक क्षेत्रात होणाऱ्या दुय्यम भ्रष्टाचाराने देशाचे आर्थिक क्षेत्र त्रस्त झाले आहे. हे पाहता, असे काही देश आहेत की ज्यांच्याकडे अशा नामांकित वित्त कंपन्या आहेत आणि त्यांचे परिणाम देखील चांगले आहेत, परंतु बहुतेक कंपन्या उद्दिष्ट पूर्ण करत नाहीत.

ग) बाजार (Market)

आजची गरज म्हणजे बाजारावर आधारित अर्थ. या घोषणेने बाजारपेठेचे महत्त्व वाढले आहे. विकसनशील देशांतील बाजारपेठा अनियंत्रितपणे फिरतात तर संयुक्त देशांतील बाजारपेठा स्पर्धात्मक धोरणांनुसार विस्तारतात. गरीब देशांमध्ये हे धोरण लागू झाल्यापासून बाजार थांबलेला नाही, काळाबाजार, नफेखोरी, माफिया यांनी बाजारावर आपले नियंत्रण मिळवले आहे. त्यामुळेच कदाचित विकसनशील देशांचा बाजार व्यवसाय सरकारी नियंत्रणाखाली नसतो . हे आर्थिक सिद्धांताच्या विरुद्ध आहे.

घ) रोजगार (Industry)

अलीकडे, दर्जेदार वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत आणि निकृष्ट वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांची संख्या वाढली आहे. उत्क्रांतीसाठी हा शाप आहे. जरी काही नियम आहेत, तरीही खाजगी क्षेत्राकडे वेगाने चालणाऱ्या उद्योगांचे नियमन करण्यासाठी कोणतीही यंत्रणा नाही, त्यामुळे उपक्रम अनियंत्रित अवस्थेत चालत आहेत. जीवरक्षक औषधे आणि अगदी दैनंदिन वापराच्या वस्तूंमध्येही भेसळ होत असल्याने लोकांचे

जीव धोक्यात आले आहेत. गरीब देशांमध्ये राहणाऱ्या नागरिकांसाठी ही अत्यंत दयनीय स्थिती आहे.

न) आंतरराष्ट्रीय व्यवहार (International Transaction)

सध्याचा काळ हा जगातील सर्व देशांशी सौहार्दपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याची आणि आवश्यकतेनुसार व्यवसाय करण्याची वेळ आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार असल्याने, व्यवहार कोणत्याही एका देशाच्या कायद्याद्वारे नियंत्रित केला जाऊ शकत नाही. त्यामुळे असे व्यवहार धोकादायक ठरू शकतात. अशा आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात गरीब देशांचे नुकसान होण्याची शक्यता असते. यामुळे आर्थिक नुकसान तर होतेच पण देशाचेही नुकसान होते.

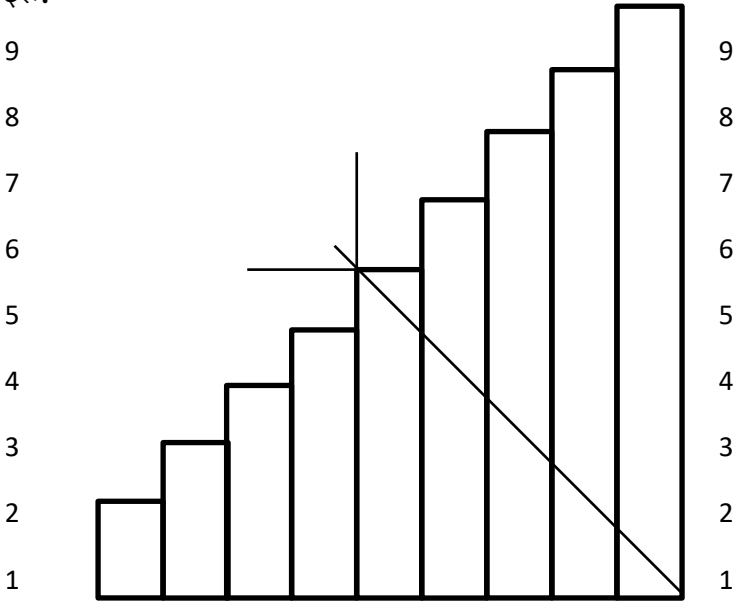
9. राजकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार – (Corruption in the Political Sector)

राज्याचा कारभार करण्यासाठी निश्चित विचारधारेसह राजकीय पक्षांचा उदय, जे राजकीय पक्ष राज्य करतील ते शुद्ध, पवित्र आणि विश्वासाहर्त असतील. गरज हा समान सिद्धांत आहे, परंतु विकसनशील देशांमध्ये, नाकारलेले, चुकीचे आणि सत्तेची लालसा असलेली महत्वाकांक्षा गट व पक्ष दिसून येतात. असे काही देश आहेत जिथे पन्नास वर्षांच्या अंतराने एखादा राजकीय नेता जन्माला येऊ शकतो. तथापि, बहुतेक देशांचे नेतृत्व बेजबाबदार आणि महत्वाकांक्षी व्यक्ती करतात. सुरुवातीच्या टप्प्यावर प्रत्येक पक्षाची स्थापना विचारसरणीने होते. पण, सत्ता हातात आल्यावर परिस्थिती बदलते. सुरुवातीला कार्यकर्त्यांकडून जमा झालेल्या निधीतून पक्ष चालवला जातो. तोच अधिकार मिळाल्यावर अनुदान थांबते. कारण, आमचा पक्ष सत्तेवर आल्यावर त्यांना बक्षीस मिळेल, अशी इच्छा आणि आशा त्या कार्यकर्त्यांमध्ये जागृत होईल. परंतु लाखो कामगारां पैकी काहींनाच लाभ मिळतो. अशा धडपडीमुळे इतर कार्यकर्ते दीन होतात. या स्थितीत पक्षावरील आर्थिक बोजा वाढतो. राजकीय पक्षांच्या पैसे संकलनाच्या अनेक पद्धती

आहेत. उदाहरणार्थ, जबरदस्तीने वर्गणी घेणे, परकीयांशी संगनमत करणे, धर्मादाय म्हणून पैसे घेणे, राष्ट्रीय संपत्तीचा गैरवापर करणे, संपत्तीचे बेकायदेशीरपणे भाडेपट्ट्याने देणे, या सर्व गोष्टी राजकीय पक्षांना श्रीमंत करतात आणि लोकाना गरीब बनवतात.

राजकीय पक्षांना जास्त खर्च करावा लागतो. पूर्णवेळ कार्यकरत्याना पगार आणि कायम ठेवणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कल्पना लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी वाहतूक माध्यमांचा प्रयोग केला पाहिजे. प्रचार - प्रसारण साहित्याच्या सहाय्याने लोकांना आकर्षित करण्याचे माध्यम लोकांपर्यंत पोहोचवायचे आहे. याशिवाय निवडणुकीवर जास्त पैसा खर्च करून मते मिळवण्याचे त्यांचे धोरण आहे. ही सर्व विकसनशील देशांतील संघटित राजकीय पक्षांची अपरिहार्य कार्ये आहेत आणि या सर्व क्रियाकलापांचा संबंध गुन्हेगारीपेक्षा भ्रष्टाचाराशी आहे.

भ्रष्टाचाराची पातळी (स्तर) ठरवणारा ग्राफ खाली दिलेल्या आकृतीवरून पाहता येईल.

तळागाळातून विकसित होणारा भ्रष्टाचार एक ते नऊ पर्यंत वाढतो, पाचव्या क्रमांकावर उतरतो आणि व्यवस्थापनाची केंद्रियता प्रमाणित करतो.

पाचव्या क्रमांकाचा अर्थ:- संस्थात्मक स्वरूपातील भ्रष्टाचार, दडपशाही आणि मत नियंत्रणाचे सर्व स्रोत अक्षरशः नष्ट करू शकतो. तथापि, संस्थात्मक भ्रष्टाचार निर्मूलन, किंवा नियंत्रण कठीण आहे. कारण त्यांना प्राधान्य दिले जाते, भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचे नमूद केलेले उद्दिष्ट त्याच्या संस्थात्मक स्वरूपात भ्रष्टाचाराचे उच्चाटन करणे आहे.

*****

18. भ्रष्टाचाराच्या तत्त्वाच्या पाठीमागची शक्ती (Back Force of Corruption)

भ्रष्टाचार हा स्वतःहून विकसित होत नाही. हे विकसित करणाऱ्या राज्यव्यवस्थेच्या विविध स्त्रोतांमध्ये घडणाऱ्या उपक्रम जाणूनबुजून किंवा नकळत, वाढत्या भ्रष्टाचाराच्या तत्त्वाला पाठिंबा देतात किंवा दबाव आणतात, स्वार्थ साधण्यासाठी आणि संधीसाठी काम करतात. यातून भ्रष्टाचार होतो. हेच तत्व इथे प्रस्थ पत्रुखच्या रूपाने परिभाषित केले आहे. जगातील कोणत्याही देशात, राज्य शासन आणि राज्याच्या विकासाला आधार देणारी विशिष्ट तत्त्वे अस्तित्वात आहेत. ही तत्त्वेच राजाच्या उदय किंवा पतनास कारणीभूत असतात. जबाबदारीची ही तत्त्वे, जेव्हा ते आपली जबाबदारी स्वीकारत नाहीत आणि पाळत नाहीत आणि केवळ स्वतःच्या स्वार्थाकडे पाहतात, तेव्हा त्या देशाच्या समाजाला आणि राज्यव्यवस्थेला भ्रष्टाचार व्यापतो. ही तत्त्वे स्वतःच भ्रष्टाचार पसरवत नाहीत. पण ते भ्रष्टाचाराची पार्श्वभूमी नष्ट करतील व पसरण्यास मदत करतील. त्याचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

1. अस्थिर सरकार
2. धोरण तयार करण्याचे क्षेत्र
3. विकास कामाचे क्षेत्र
4. कमर्शियल सेक्टर
5. एनजीओ ग्रुप
6. रहदारी क्षेत्र
7. राजकीय मतदारसंघ पक्ष.

1. अस्थिर सरकार:- (Unstable Government)

विकसनशील देशाचे सरकार सहसा अस्थिर असते. एखाद्या देशात सरकार अस्थिर असेल तर त्या देशात भ्रष्टाचार वाढतो. जिथे भ्रष्टाचार आहे

तिथे निश्चित स्थिर सरकार असू शकत नाही. भ्रष्टाचार आणि अस्थिर सरकार हे धोरण एकमेकांना पूरक आहेत.

2. निर्मिती क्षेत्र (Policy Making Sector)

धोरण आणि नियम हे कायदेशीर असले पाहिजेत. न्याय युक्त नीति नसलेले सरकार जास्त टिकत नाही राज्याचा तिसरा भाग म्हणून, देश, राज्य व्यवस्था आणि लोकांच्या हितासाठी प्रस्थापित कायद्याद्वारे संस्कार आणि नियमांची रचना केली पाहिजे. त्याचप्रमाणे धोरणनिर्मात्या (कर्ते) महामंडळानेही देशाच्या आणि जनतेच्या हिताचे परिणामकारक धोरण तयार करणे आवश्यक आहे. नियम बनवण्याचा अधिकार असलेल्या सर्व समुदायांना आणि लोकांना फायदा होईल अशी धोरणे तयार करावी आणि त्यांना प्रणालीमध्ये अंमलात आणण्यायोग्य करावे. अन्यथा हा समाज भ्रष्टाचाराचे समर्थक होईल. विकसनशील देशांमध्ये धोरण नियम बनवणाऱ्या समुदायांसाठी, भ्रष्टाचार संस्थात्मक, विकासात्मक, वैयक्तिक किंवा समुदायाशी संबंधित असू शकतो. असे समुदाय भ्रष्टाचारापासून संरक्षण आणि पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. कारण, या समाजांचा संबंध थेट राजकीय पक्षांशी आहे. निवडून आलेली विधानसभा किंवा सरकारमधील नेते या सर्व राजकीय विधिमंडळ यंत्रणेशी (प्रशासकीय यंत्रणा) थेट संबंधित आहेत.

3. विकास कार्य क्षेत्र (Development Sector)

विकास क्षेत्र हे देशातील विकासाच्या निर्माणाचे सक्रिय क्षेत्र आहे. गावपातळीवर उभारलेल्या शेतीच्या आवश्यक भौतिक विधांमधून देशाच्या संपत्तीचा, खनिजांचा आणि जलविद्युतचा विकास साधता येतो, हीच विकासाची कल्पना आहे. प्रादेशिक (स्थानिक) राजकीय पक्षांशी संबंधित व्यक्तींकडून किरकोळ विकास कामात हस्तक्षेप केला जातो. ते स्वतः मोठ्या राष्ट्रीय प्रकल्पांमध्ये, भ्रष्टाचाराच्या प्रजननाची कामे पूर्ण स्वरूपात राबवतील, कमिशनचा खेळ विकसनशील देशांबरोबरच विकसित देशांमध्येही खेळला

जातो. त्यामुळे काम पूर्ण करताना कमिशनचा धंदा आवश्यक असलेल्या कामांमुळे विकासकामांमध्येही भ्रष्टाचार झाल्याचे दिसून येत आहे. विकासाच्या क्षेत्रात सतत भ्रष्टाचार करणाऱ्यांना आश्रयदाते म्हणून प्रस्थापित केले जाईल.

4. व्यावसायिक क्षेत्र(Commercial Sector)

व्यापार क्षेत्र हे भ्रष्टाचाराचे मुख्य स्त्रोत आहे. या क्षेत्राची व्याप्ती अंतर्गत आणि परदेशी व्यापार आहे. त्याचे दोन भाग करता येतील. याशिवाय कोणालाच फायदा होणार नाही. शेतीला व्यावसायिक क्षेत्रात ठेऊन, जसे की – मालाची मागणी आणि मागणी पूर्ण करण्यावर आधारित बाजार व्यवस्था करणे आणि खरेदी मूल्यावर आधारित विक्री मूल्य निश्चित करणे. वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीपासून ते सेवा किंवा सल्लामसलत करण्यापर्यंतच्या क्षेत्राला व्यावसायिक क्षेत्र म्हणून मान्यता मिळायला हवी. हे वाणिज्य क्षेत्रात नफा मिळवणाऱ्यांचे क्षेत्र आहे. ही नफेखोर विचारसरणी भ्रष्टाचाराच्या वाढीचे मूळ कारण आहे. कारण, जास्त नफा कमावल्यामुळे नीतिमत्ता आणि नैतिक जबाबदारीच्या कल्पना मागे पडतात. नैतिकता मागे पडली की अनैतिक धंदे सुरू होतात. त्यामुळे भ्रष्टाचार सुरू होतो. वस्तूंची खरेदी-विक्री असो, सेवांची देवाण-घेवाण असो, व्यावसायिक स्वरूप असो – पैसे कमावण्याचे प्राबल्य आहे त्यामुळे जबाबदाऱ्या कमी आहेत आणि भ्रष्ट व्यवहारांना प्रोत्साहन दिले जाते.

5. गैर-सरकारी समुदाय (N.G.O. (Non-profit Governmental Organization))

जेव्हा सरकार हे काम करत नाही तेव्हा समाजातील व्यक्ती, गटागटात विभागलेले, देशाच्या आणि समाजाच्या गरजेनुसार जे काम करावे लागते ते करतात. हे गैर-सरकारी समुदाय मानले पाहिजेत. विकसित देशांमध्ये या गैर-सरकारी समुदायाचा विकास आणि विस्तार आता विकसनशील देशांमध्ये, सुरू होत आहेत. विकासाच्या संधी घेत आहेत .

विकसित देशांमध्ये अशा संस्था विकसित होत आहेत. अशा देशांमध्ये हस्तक्षेप करण्यामुळे, विकसनशील देशांना, गैर-सरकारी समुदायांसोबत काम करतांना अडचणी येतात. एकात्मिक देशात कार्यरत असलेल्या अशासकीय संस्था प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे आंतरराष्ट्रीय अशासकीय संस्थांशी निगडित असल्याने भ्रष्टाचार झपाट्याने वाढत आहे. विकसनशील देशांमधील वाढत्या प्रवृत्तीमुळे, गैर-सरकारी संस्थांच्या (एनजीओ) क्रियाकलापांमुळे देखील भ्रष्टाचार वाढतो. ते प्रमाणित केले जाऊ शकते. आंतरराष्ट्रीय संघटनेशी जोडल्या गेलेल्या संस्था त्यांच्या स्वतः च्या संस्कृती, इतिहास आणि सामाजिक व्यवसाय आणि स्वार्थवर लक्ष केंद्रित करणे सुरू ठेवतात. ते सर्व गरीब देशांमध्ये त्यांची सामग्री आणि विषय लागू करण्यासाठी पद्धतशीरपणे करतात. गरीब देशांतील मोठी माणसे आपल्या योजना यशस्वी करण्यात व्यस्त आहेत. गरीब देशाची चांगली कामे कमी होतील आणि श्रीमंत देशाचे पैसे कमवणारे प्रकल्प वाढतील. त्यामुळेच गरीब देशांना फायदा होण्यासाठी गैर-सरकारी संस्था चांगले काम करू शकत नाहीत. आणि याचे मूळ कारण शिक्षणाचा अभाव आणि गरिबी आहे. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या आधारे गरीब देशांतील काही संसाधनांवरून गैर-सरकारी संस्थांवर अवलंबून राहिल्याने भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन मिळते.

6. वाहतूक क्षेत्र - (Communication Sector)

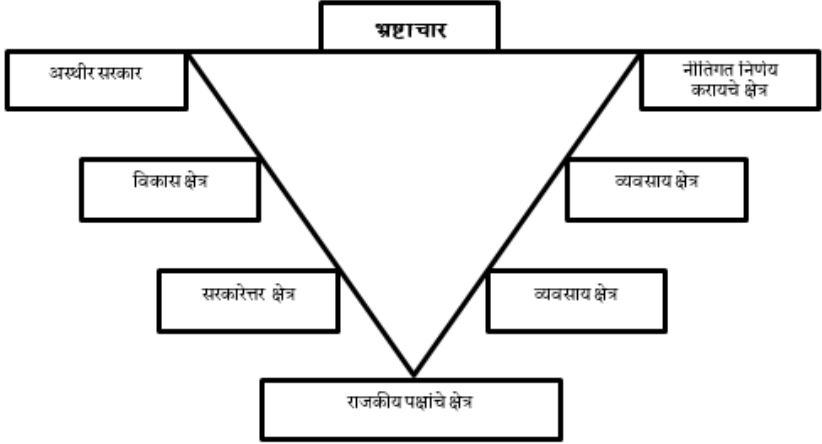
एका युगाच्या विकासाची पातळी रहदारीच्या विकासाद्वारे निर्धारित केली जाते. आज रहदारीच्या विकासामुळे जागतिक समुदाय बनणे शक्य आहे. प्रत्यक्षात, वाहतूक मंदावली आहे आणि भविष्यातही ती विकसित होत राहील. वाहतुकीच्या चुकीच्या प्रयोगाचा परिणामवर होणार हे येथे विसरता येणार नाही. लोकांचा समूह जो प्रयोग करताना रहदारीचे साधन आणि त्रुटी समुदायांच्या नैतिक जबाबदारीवर अवलंबून असतात. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, इंटरनेट, सोशल नेटवर्क्स इत्यादी सर्व विकसित लोकप्रिय माध्यमांमध्ये निस्वार्थ वाहतूक होत नाही. नफा कमावणे हा यामागचा उद्देश आहे. ही वाहतूक माध्यमे स्थानिक लोकांच्या नफा किंवा हस्तक्षेपाच्या स्थितीत असलेल्या लोकांद्वारे धोरणे आणि विचारसरणीचे अनुसरण करण्यात गुंतलेली

आहेत. कोणतीही परिस्थिती किंवा घटना व्यक्ती किंवा व्यक्तीला त्रास देणे, दबाव आणणे, जयजयकार करणे, प्रचार करणे, या सर्व गोष्टी वाहतूक मधून केल्या जातात. अशा उपक्रमांना कोणताही गट, राजकीय पक्ष किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रतिनिधी मंडळ फायद्यासाठी प्रायोजित करतात. रहदारीचे पालन न करणे (प्रसारण) विकसनशील देशांमध्ये वाढत्या प्रमाणात सामान्य झाले आहे. परिणामी, विकसनशील देशांतील प्रसारमाध्यमे भ्रष्टाचाराचा कोठार बनतात.

7. राजकीय पक्षांचे क्षेत्र – (Political Parties)

कदाचित जगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये राजकीय पक्ष व्यवस्था विकसित होईल. विकसित देशांमध्ये राजकीय क्षेत्रात दोन-चार पक्ष सक्रिय असतात. ज्या देशांमध्ये अधिक राजकीय पक्ष सक्रिय आहेत, तेथे व्यवस्था पूर्णपणे अस्थिर होते. राजकीय पक्ष जितका जास्त तितका अस्थिरता प्रमाण जास्त. राजकीय आणि नैतिक परिस्थिती अस्थिर असताना सत्तेवर येणारे राजकारण सत्तेबाहेर असलेला राजकीय पक्ष विरोधात सक्रिय होतो कारण त्याची लूट होत असते. सत्ताधारी भ्रष्ट राजकीय पक्ष उलथून टाकणे आणि दुसरा पक्ष सत्तेवर येतो, अशा प्रकारे केवळ राज्यकारभार मिळवणे हा पक्षांचा उद्देश असतो. त्यामुळे अनेक पक्षांना सामील होण्याची घाई असते आणि अशी सरकारे तुटपुंज्या विरोधामुळे भंग पावतात. परिणामी, विकसनशील देशांतील राजकीय पक्ष प्रायोगिकपणे सत्तेवर येतात आणि देशातील धोरण ठरवणाऱ्या समित्या पक्षपाती होतात. देशातील तळागाळापासून ते वरपर्यंत सर्व लहान-मोठ्या विकासकामांना खीळ बसते. अंतर्गत आणि बाह्य व्यापारात मंदी (धक्का) येईल आणि व्यापार क्षेत्र नष्ट होईल. आंतरराष्ट्रीय अशासकीय संस्था बाळकवतील. या व्यतिरिक्त, ते वाहतूक (प्रचार) क्षेत्रात नीतिमत्ता आणि क्षेत्र नीति आधारे मुक्त होतील. वेगळ्या रूपात प्रकटीत होतील. कोणत्या चतुर राजकीय नेत्याला पक्षातून विभाजीत होऊन पक्षातून बाहेर पडायचे आहे आणि राज्य करण्यासाठी अनेक पक्ष तयार करायचे आहेत. मात्र ते कारभारात असमर्थ आहेत. असे पक्ष सक्रिय झाले की देशाच्या नैतिक क्षेत्राचे नुकसान होईल. कलंकित राज्य पक्ष भ्रष्ट काम करतात.

भ्रष्टाचाराची मूलभूत तत्त्वे विभजीत केलेले खालिल टेबलमध्ये पाहिले जाऊ शकते.

वरील तक्त्यामध्ये भ्रष्टाचाराला पाठिंबा असलेले सात (७) मतदारसंघ दाखवले आहेत, राज नैतिक मतदारसंघ असलेला पक्ष आहे. समस्येच्या मुळाशी एक केंद्रीकृत राजकीय पक्ष आहे जो भ्रष्टाचाराचे मूळ कारण आहे

वरील तक्त्यामध्ये आमचे 1,2,3,4 अवयव तुटलेले आहेत. चित्रात केंद्रीत असलेले सर्व 7 अवयव पहिल्या आणि दुसऱ्यावर प्रभाव टाकताना दिसतात. $1 + म्हणजे 3+4+5+6=18$, $7-3=4$, 28 ला 7 ने भागल्यास 4 मिळते. $28/7=4$ व्यवसाय क्षेत्राचे केंद्र बनवते. तसं पाहिलं तर व्यवसायाचा अर्थ नफा होतो. पक्षीय मतदारसंघाच्या सिद्धांतानुसार प्रगत 1 आणि 2 तयार केले आहेत हे आपण असं जाणू शकतो.

****

19. भ्रष्टविरोधी शास्त्राचे अध्ययन (Approach to the Study of Anticorruptology)

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राच्या अभ्यासात, वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतींकडे वेगवेगळ्या कोनातून पाहिले पाहिजे. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र हा इतिहासाच्या क्षेत्रातील अभ्यासाचा नवा विषय असून या विषयाचा उपयोग आणि महत्त्व या विषयावर विशेष अभ्यास साहित्य संकलित करण्याची गरज आहे. विषयाचे ज्ञान मौल्यवान अभ्यासाचे दरवाजे उघडते. हे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र खऱ्या विज्ञानाच्या रूपाने आजच्या समाजात यावे असे वाटते. त्यामुळे त्याचा सखोल अभ्यास करून वेगवेगळ्या कोनातून त्याचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. आता या विषयावर आपण जे काही स्वरूप पाहिले आणि त्यावर चर्चा केली तरी भविष्यात होणारा अभ्यास या विषयावर विशेष अभ्यास करून त्यावर सोयीस्कर चर्चा करू शकतो. सध्या या मुद्द्याचा अभ्यास दोन भागात करणे आवश्यक आहे.

क) अनुवांशिक बाब (कल्पना). ख) वर्तमान सम उभेस्य

क) पारंपारिक दृष्टीकोन (Traditional Approach)

वारसा समस्या हे मूल्य मान्यता, आधार आणि मानवी विकासासोबत समजून घेणे आवश्यक आहे, जे भ्रष्टाचारविरोधी क्षेत्रात सक्रिय आहेत. लिखित इतिहासापासून, हे एक अनिच्छेचे, नीतिशास्त्राचे पालन होते. मानवी समाजात विकसित आणि स्थापित आहे. अशाप्रकारे, लिखित परिस्थितीत व अलिखित परिस्थितीत मानवीय संबंधित गुण आणि तोटे परिभाषित व निर्धारित करण्याची प्रणाली मानवी विकासाच्या क्षेत्राचा अविभाज्य भाग आहे. अशा प्रकारे चालत आलेल्या कल्पनांची पुढीलप्रमाणे विभागणी करता येईल.

1. ऐतिहासिक
2. दूरदर्शी
3. धार्मिक आणि सांस्कृतिक

4. व्यावहारिक आणि मनो-वैज्ञानिक
5. न्यायिक (कायदा)

1. ऐतिहासिक (Historical)

इतिहास लिखित स्वरूपात मांडला जातो. तसेच अलीखित रूपात पावलीही समाजाचं प्रतिबिंब दाखवते. इतिहास (भूतकाळातील) क्रिया किंवा घटनांचे प्रमाण. भ्रष्टाचारविरोधी मुद्दा प्राचीन काळापासून माणसाने समाजाचा विकास स्वीकारला आहे. सदाचार मानविय गुण आहे प्राचीन काळापासून धार्मिकता हा मानवी गुण आहे तर भ्रष्टाचार हा मानवी दुर्गुण आहे. ते भविष्यासाठी मार्गदर्शक देखील बनते. जगाच्या पूर्व आणि पश्चिमेच इतिहास सभ्यतेची ओळख करून देतो आणि अशा क्षेत्रांमध्ये जेथे भ्रष्टाचार नेहमीच पराभूत होतो आणि धार्मिकतेचा नेहमीच विजय होतो. त्यासाठी माणुसकीच्या बरोबरीने भ्रष्टविरोधी भूमिका स्वीकारली जाते.

2. तात्विक (Philosophical)

ज्ञान आणि त्याच्या अंतर्निहित (आतल्या) व्याख्येला दर्शन म्हणतात. कोणतेही तत्त्वज्ञान सिद्धांत आणि व्याख्याचे स्वरूप व्यवस्थित करते आणि सत्याचे रहस्य प्रकट करते. दर्शन ही सर्व ज्ञानाची जननी आहे, म्हणूनच दर्शनाला माणसाचे खरे विज्ञान आणि मानवी समाजाची कमकुवत बाजू म्हटले जाते. हा पक्ष वाढू देऊ नये. या कमकुवत दृष्टिकोनाच्या विरोधात, वेळोवेळी अनेक कल्पना पुढे येत आहेत. अशा दृष्टिकोनाला मानवी समाजाच्या कल्याणासाठी आणि विकासासाठी एक अद्वितीय स्थान आहे. भ्रष्ट विरोधी कल्पना, मानवी स्वभाव मजबूत आणि सक्षम आहे. हे विकासासाठी देखील आहे. अधुन मधून दूरदर्शी विचार आणि योग्य मार्गदर्शन करतो .

3. धार्मिक आणि सांस्कृतिक (Religious and Cultural)

धर्म हा जीवन चांगल्या पद्धतीने जगण्याचा मार्ग आहे. धर्म हा देव आणि ईश्वर या दोघांनाही स्वतःमध्ये विलीन करतो.जगातील मानवी जीवनासोबतच धर्म हा अभिन्न आहे. धर्म हा मानवी जीवनाचा एक प्रकार आहे. शाश्वत सत्य म्हणून धर्म हा मानवी जीवनापासून अविभाज्य आहे. संस्कृती ही सातत्य देते. धर्म, श्रद्धा आणि संस्कृती जरी भिन्न असली, तरी ते समान तत्त्व धारण करतात आणि जागतिक मानवी समुदायामध्ये भिन्न धर्म आणि संस्कृती प्रस्तावित आहेत. परंतु माता समाजाची जीवनपद्धती सभ्य आणि सुसंस्कृत बनवणे हा धर्म आणि संस्कृतीचा उद्देश आहे. त्यामुळे धर्म आणि संस्कृती सभ्य आणि सुसंस्कृत असतात. त्यामुळे धर्म आणि संस्कृती व्यक्ती-समुदाय आणि समाजाला भ्रष्ट करू शकत नाही. समाजात भ्रष्टाचार वाढण्याआधी त्याच्या नियंत्रणाचा विचार ताबडतोब करून स्वच्छ आणि विश्वासाहर्ह समाज घडवायला हवा. धर्म आणि संस्कृती हे नेहमीच भ्रष्टाचाराच्या विरोधी असतात आणि तो त्यांचा स्वभाव असतो.

4. वर्तणूक आणि मानसशास्त्र (Behavioral and Psychological)

मानवतावादी व्यवहार आणि मानवतावादी मानसशास्त्र जरी शास्त्रीय कायद्याच्या दृष्टीकोनातून पाहिले तर भ्रष्टाचारविरोधी दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. व्यवसाय हा मानवी स्वभाव आहे. त्याचप्रमाणे संस्कार आणि संस्कृती देखील. मानव व्यवसायात सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकार प्रचलित आहेत. कोणत्याही प्रवृत्तीद्वारे व्यवसायातील भ्रष्टाचार अस्वीकार्य आहे. कारण, भ्रष्टाचार आणि व्यावसायिक प्रवृत्ती यांचा संबंध प्रस्थापित झालेला नाही. त्या मानसशास्त्राची शाश्वत प्रवृत्तीही भ्रष्टाचाराला मान देत नाही. हा व्यवसाय आणि प्रवृत्ती कृत्रिम आहे. त्याची मानवतावादी व्यवसाय आणि मानसिक दृष्टी कोणत्याही भ्रष्टाचारविरोधी मोहिमेच्या केंद्रस्थानी असते.

5. कायदेशीर (Legal)

नैतिकता, सत्य, व्यवसाय अलिखित आणि समान आहेत. ती कायद्यात करण्यासाठी कायदेशीर लिखित दस्तऐवज... स्थापित केले आहे. कदाचित जगातील देशांमधील राज्यव्यवस्थेची धोरणे आणि व्यवसाय हे लिखित दस्तऐवज आहेत. हे लिखित धोरणे आणि कार्यपद्धती लागू होण्यापूर्वी हजारो वर्षांपूर्वीपासून तयार केले आहेत आणि अंमलात आणले आहेत. सद्गुणांच्या पक्षामध्ये स्थापित केलेला कायदा भ्रष्टाचारावर अंकुश ठेवण्यासाठी एक प्रणाली स्थापित करतो. सामाजिक न्यायाचा सिद्धांत कागदपत्रांच्या स्वरूपात कायद्याद्वारे संरक्षित आहे. जे सत्याच्या बाजूचे आहे आणि जे असत्याच्या बाजूने आहे अशा प्रकारे कायद्याच्या भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांताचे रक्षण करते.

ब) वर्तमान दृष्टीकोन – (Present Approach)

स्वच्छ समाजाच्या उत्क्रांतीमध्ये भ्रष्टाचाराचा शिरकाव झाला तेव्हा या समुदायांनी त्याला विरोध केला आणि पद्धतशीर करण्याची गरज भासू लागली. वारसा जपत असताना, त्यांना समाजाला आकार देणे आणि वर्तमान युगाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी भ्रष्टविरोधी गतिमानता अधिक संघटित करण्याकडे जास्त लक्ष होते. हे प्रयोग वेगवेगळ्या देशांमध्ये करण्यात आले. नंतर देखील, खालीलप्रमाणे, ते वेगाने केले गेले. ते खालीलप्रमाणे ठरवता येतात.

1. घटनात्मक प्रणाली.
2. पद्धतशीर कायद्याचे शासन
3. समन्वित दृष्टीकोन
4. अभ्यास आणि अध्यापन
5. प्रायोगिक पद्धती

1. घटनात्मक तरतूद (Conditional Provision)

जगातील सर्व देशांमध्ये राज्य व्यवस्था चालवण्यासाठी प्रजातंत्रात घटनात्मक तरतूद स्थापित करण्यात आली आहे. हा सगळ्यात पूर्ण पक्ष आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाच्या सिद्धांतानुसार कार्यपालिका, न्यायपालिका आणि विधिमंडळ पूर्णपणे स्वतंत्र असले पाहिजे. म्हणजे एखाद्याला इतरांमध्ये ढवळाढवळ करण्याची ताकद नसावी. अशा व्यवस्थेत सरकारच्या विरोधात सक्रिय असलेला समाजही स्वतंत्र आणि स्वायत्त असावा. या सिद्धांताच्या आधारे, समाजाला एक देणगी म्हणून स्वीकारून, संविधानाने स्वतःचे कार्य – कर्तव्ये आणि अधिकार स्वीकारले पाहिजेत. असे असले तरी भ्रष्टाचाराविरुद्ध उभा राहणारा समुदाय मजबूत, कार्यक्षम आणि प्रभावी होऊ शकतो. जगात असे देश फार कमी आहेत. त्यांनी हे मान्य करून देशात भ्रष्टाचारविरोधी समुदाय संघटित केला आहे. इतर काही देशांनी महामंडळाच्या स्वरूपात त्याची स्थापना केली आहे. राज्य व्यवस्थेत, महामंडळातील मुख्य अधिकारी हा नियंत्रक असतो. त्यामुळे महामंडळ क्षेत्रच भ्रष्टाचाराचे केंद्र बनते, म्हणून कार्यकारिणीची क्षेत्रीय जबाबदारी आणि अधिकार न ठेवता ते संविधानाचा एक भाग म्हणून स्थापित केले पाहिजे.

2. पद्धतशीर कायद्याचे शासन (Good Governance)

कुठल्याही देशात कायदे व्यवस्था चांगली असली पाहिजे. जे आमदार असतात, त्यांची विधिमंडळ व्यवस्था खूप चांगली आहे म्हणतात. त्याच व्यवस्थेला शासनात नसलेले यालाच वाईट व्यवस्था, वाईट शासन म्हणतात. कायदे करणाऱ्या आमदारांवर याच कारणासाठी महाभियोग चालवला जातो आणि एक नवीन शासन जन्माला येते. अशा अस्थिर राजकारणात भ्रष्टाचाराची शक्यता जास्त असते. देशात सत्तेवर असलेले आणि सत्तेबाहेर असलेल्या दोघांनी मिळून केलेला कायदा चांगला कायदा असेल तर तो खरोखरच चांगला कायदा आसतो. सध्या, एक चांगली विधिमंडळ प्रणाली ही राज्य व्यवस्थेने स्वीकारलेली एक प्रणाली आहे, जी न्याय्य कायदे, पारदर्शकता, सार्वजनिक उत्तरदायित्व, सूचना देण्याची शक्ती (प्रत्यक्ष), भ्रष्टाचारविरोधी समिती (समुदाय) आणि कायदा आणि स्थानिक स्वायत्त

कायदे यासारख्या तत्त्वांचे पालन करते. असा विधायी दृष्टीकोन भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांताच्या अंमलबजावणीसाठी पूर्ण सहकार्य सुनिश्चित करेल. असाच भ्रष्टाचार विरोधी सिद्धांत, कार्यपद्धती आणि सराव आचरणात आणल्यास देशात चांगले कायदे प्रचलित होतील. आजकाल, भ्रष्टविरोधी विज्ञान आणि चांगले शासन हे एकमेकांना पूरक म्हणून पाहिले जातात.

3. समन्वय पद्धत (Coordination Methodology)

समन्वय दृष्टिकोनाचा अर्थ असा आहे की एखादी व्यक्ती दुसऱ्याचे महत्त्व व अस्तित्व स्वीकारते आणि यात एकसंधता प्रस्थापित करते आणि एक नवीन ऊर्जा निर्माण करते, तसेच संस्कृती आणि जीवनशैलीमध्ये मिसळून, सुसंवादी दृष्टिकोनाने, गतिशीलतेसाठी जबाबदार समुदाय करू शकतात. सध्याच्या समाजात समाविष्ट व्हावे. संविधान, चांगले कायदे, सराव आणि अभ्यास आणि अध्यापन याशिवाय भ्रष्टविरोधी कामासाठी इतर अनेक गोष्टींची गरज आहे. या सर्व बाबींवर एकमत आहे की समन्वित दृष्टिकोन फायद्याचा आहे. हा समन्वयित दृष्टिकोन भ्रष्टविरोधी शास्त्राला शक्ती देतो. हा दृष्टिकोन प्रभावी होण्यासाठी, सर्व भ्रष्टाचारविरोधी तत्त्वे एका समन्वित दृष्टिकोनामध्ये सक्रिय करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे समन्वयाचा दृष्टिकोन सक्षम स्वरूपात सक्रिय केला जाऊ शकतो. धर्म व संस्कृति भ्रष्टाचारविरोधीच असते.

04. शिकवणे आणि शिकणे (Teaching and Learning)

अभ्यास आणि अध्यापन हे दोन शब्द परस्परविरोधी वाटत असले तरी दोघांचा धर्म एकच आहे. यामुळे या सर्वांचा परिणामही तसाच आहे. अभ्यास म्हणजे ज्ञान मिळवणे आणि शिकवणे म्हणजे उपयोजित ज्ञान विकसित करणे. दुसऱ्या शब्दात, ज्ञानाचे भांडार तयार करणे म्हणजे लिखित नोंदी नसतानाही श्रुतिच्या वारशाचे अनुसरण करून ज्ञानाचा विकास समजला जातो. परंतु आधुनिक युगात ज्ञान आणि विज्ञान लिखित कागदपत्रांच्या रूपात आल्यानंतर चेतना विकसित झाली

कोणत्याही नवीन विषयात ज्ञानाचा सतत अभ्यास करूनच ध्येय गाठता येते. भ्रष्टाचारविरोधी ही एक सामाजिक समस्या आहे जी अधिकृत अभ्यासात आणि या अभ्यासात स्वीकारली पाहिजे आणि या अभ्यासात व्यक्तींचा समावेश केला पाहिजे. तळागाळातून या विषयात अधिकाधिक रस निर्माण होणे आवश्यक आहे. परंतु अभ्यासक्रमाच्या कमतरतेमुळे खालच्या स्तरावरील वर्गांमध्ये त्याचा अभ्यास केला जात नाही जगातील सर्व

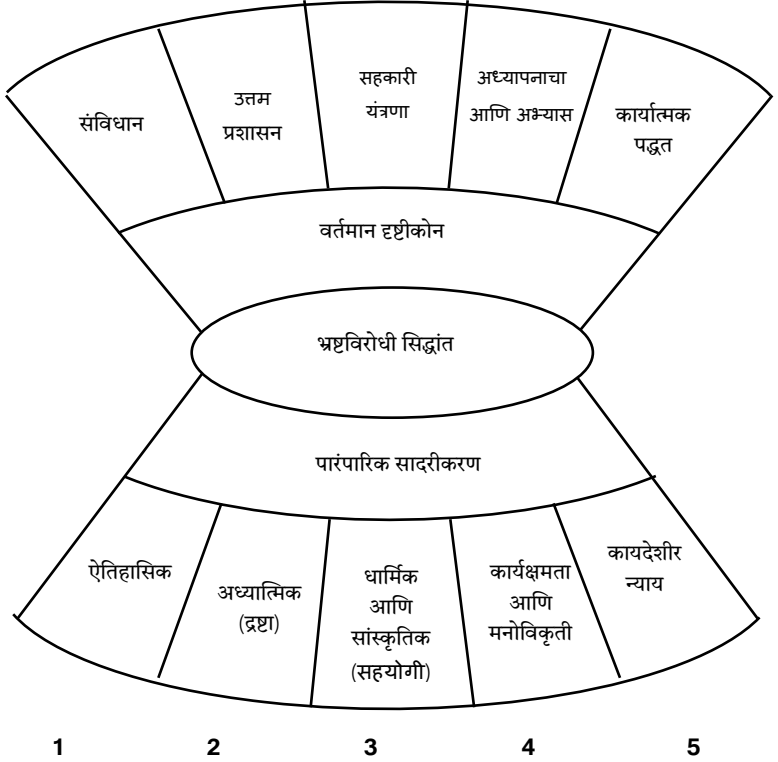
विद्यापीठांमध्ये या विषयाचा समावेश असलेले पदव्युत्तर स्तरावर वर्ग घेण्याची गरज आहे. असे वर्ग आयोजित करण्याआधी, मानविकी विभागातील सर्व प्रशिक्षणार्थी पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना तज्ज्ञ आणि पूर्ण तज्ञ तयार करून संशोधनाद्वारे मनुष्यबळ तयार केले जाऊ शकते. अशा अनुभवी मनुष्यबळाकडून प्राथमिक स्तरापासून उच्च स्तरापर्यंत भ्रष्टाविरोधी पाठ्य सामग्री तयार केली पाहिजे.

प्राथमिक विद्यार्थ्यांसाठी विषयातील अभ्यासक्रम साहित्य तयार करणाऱ्याने भ्रष्टाचाराचे स्तर समजू शकतात. अशा प्रकारे, अभ्यास आणि अध्यापन क्षेत्रव्यापक करावे, सहयोगी भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञान आणि त्याचा अभ्यास आणि अध्यापन यामुळे ते जागतिक झाले असू शकते

5. व्यावहारिक पद्धती –(Practical Methodology)

प्रायोगिक पद्धत म्हणजे केवळ नैसर्गिक विज्ञान प्राप्त करणे नव्हे . या प्रयोगात्मक पद्धतीचा सामाजिक विज्ञानाच्या संबंधात इतर शास्त्रांमध्येही प्रयोग करता येतो. प्रायोगिक शाळेत, प्रयोग ही वैज्ञानिक प्रेरणा घेण्याची पद्धत आहे. समाजशास्त्राची कोणतीही प्रायोगिक शाळा म्हणजे केवळ समाजच नाही तर देशाची कार्यकारिणी, न्यायव्यवस्था आणि व्यवस्थापन आहे. तसेच देशाच्या विधिमंडळ व्यवस्थेशी संबंधित राजकीय पक्ष आणि विधिमंडळ व्यवस्थेशी संबंधित सर्व समुदाय. जेथे भ्रष्टाविरोधी विज्ञान भ्रष्टाचाराचे निरीक्षणात्मक, अनुभवजन्य आणि प्रवृत्ती म्हणून मूल्यांकन करू शकते आणि त्याचा परिणाम निस्कर्ष (निश्चित निर्धार) च्या टप्प्यावर पोहोचण्यासाठी प्रमाणित केला जाऊ शकतो. प्रायोगिक प्रणालीमध्ये स्वीकारणारे, भ्रष्टाचाराचे स्वरूप आणि स्वरूपानुसार अपेक्षा, चाचणी ट्रेड आणि निर्णय घेण्याच्या पद्धती निश्चित केल्या जातात. अशा प्रकारे, एक अनुभवजन्य दृष्टीकोन अंमलबजावणीच्या टप्प्यावर भ्रष्टाचार ओळखू शकतो किंवा वाढत्या भ्रष्टाचाराचे स्वरूप नियंत्रित करू शकतो.

प्रतिष्ठित स्थिती आणि प्रभाव

आकर्षक आणि प्रभावशाली दिसणाऱ्या रेषा आणि दिशा एकमेकांशी स्थापित करण्यासाठी वरील प्रतिमा अशा प्रकारे खंडित केली जाऊ शकते.

वर्तमानाचा

1. संविधान
2. चांगला कायदा
3. समन्वित दृष्टीकोन

परंपरागत वारसा

1. ऐतिहासिक
2. दूरदर्शी
3. धार्मिक आणि सांस्कृतिक

4. अभ्यास आणि अध्यापन
मानसशास्त्रीय
कायदा

4. व्यावहारिक व
5. प्रायोगिक पद्धत 5.

अशा प्रकारे 15, 2 = 4, 3=3, 4=2, आणि 5 = 1 एकाच स्वरूपात आहेत, परंतु संपूर्णपणे एकमेकांवर प्रभाव टाकतात. हे एक वैज्ञानिक सत्य आहे. त्यामुळे काल आणि आजच्या योजनांमध्ये फारसे अंतर नाही. केवळ वेळेने व्यक्तिनिष्ठ नाव दिले आहे आणि कार्य सिद्धांतामध्ये कोणतेही अंतर नाही. यावरून हे स्पष्ट होते की समकालीन नियोजक हे प्रकल्पांचे मार्गदर्शन करतात. वर्तमान काळातील योजनांच्या आधारे, भविष्य अपरिवर्तनीयपणे घडते आणि वारशाच्या आधारे भविष्यातील योजना निश्चित केली जाते.

****

20. समाजाची रचना आणि सामाजिक वर्ग बदलणे (Structure of Society and change of Social class)

जगातील सर्व देशांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या सामाजिक संघटना आहेत, जरी एका देशाचा समाज दुसऱ्या देशापेक्षा वेगळा असला तरी समाजाची वास्तविक रचना जवळजवळ सारखीच आहे. देशाच्या समाजाची आणि विकसनशील देशाची रचना देखील सारखीच आहे. कोणत्याही समाजाची रचनाही खुली असते. कोणत्याही समाजाच्या रचनेवर स्थानिक संस्कृतीचा प्रभाव असतो. समाजाच्या संरचनेवर प्रभाव टाकणारे हे तत्व म्हणजे भूगोल आणि नैसर्गिक वातावरण. निसर्गाची रचना जरी वेगळी असली तरी मानवी स्वभावानिसर्ग आणि व्यवसाय समान आहेत, त्यामुळे वर्गीकरण केले तरी समाज एकच असल्याचे दिसून येते. हाताची पाच बोटे कशी एकच नसतात, पण कोणतीही वस्तू पकडण्यासाठी सर्व बोटे एकत्र काम करतात. मानवी समाजाच्या वर्गनिर्मितीतही ही प्रक्रिया दीर्घकालीन असते. पुढील सूचना मिळेपर्यंत ही यंत्रणा सुरू राहू शकते. मग तो विकसित देश असो की विकसनशील देश, सर्व देशांची सामाजिक रचना सारखीच आहे. समाजाचे साधारणपणे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येते 1. उच्च वर्ग 2. मध्यमवर्ग 3. निम्न वर्ग मानवी समाजाच्या निर्मितीबरोबरच एक वर्गीय रचना आहे जी एका वर्गात बदलू शकत नाही.

1. उच्च वर्ग :- (High Class)

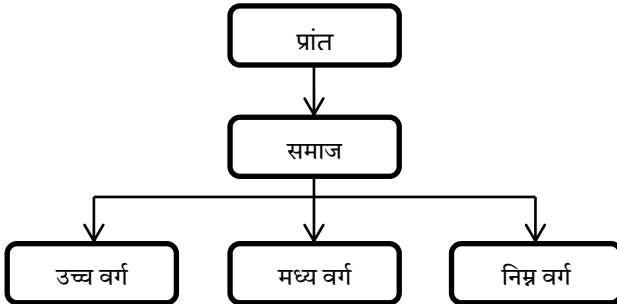
समाजात सर्व प्रकारचे विशेषाधिकार उपलब्ध आहेत. शक्तिशाली गट हा उच्च वर्ग म्हणून ओळखला जातो. सर्वपक्षीय विकासातही ती आघाडीची भूमिका बजावते.

2. मध्यमवर्ग (Middle Class)

मध्यमवर्ग हा समाजाचा उत्थान आहे आणि महत्त्वाची भूमिका बजावतो. हा वर्ग उच्च व निम्न मध्ये आहे. आणि तो उच्च आणि निम्न वर्गांला जोडातो. त्यामुळेच समाजाच्या विकासाची जबाबदारी आहे. हे सुशिक्षित आणि ज्ञानी आहे. उत्साही देखील आहे. हे लोक चांगल्या-वाईट कार्यात गुंतलेले असतात आणि त्या काळात ते समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणण्याच्या स्थितीत असतात आणि ही कामे याच वर्गाच्या हातून घडतातविद्वान, विचारवंत, समाजसुधारक हा वर्ग विकासवादी राष्ट्रवादी आहे. देशाच्या राजकीय राजकारणात सक्रिय आणि आपल्या वर्गाच्या देशाच्या समस्यांवर उपाय शोधणे, कायदे (अधिकारी) जवळ पोहोचणे या वर्गाचे निवासस्थान सुविधा युक्त शहरामध्ये केंद्रित आहे.

३) निम्न वर्ग (Lower Class)

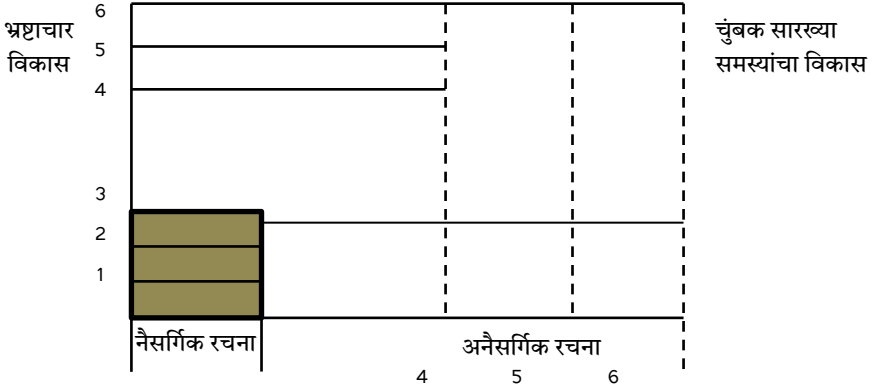
निम्न वर्ग हा समाजाच्या खालच्या भागात राहणारा समुदाय आहे. त्यांचे जीवन कठोर परिश्रमाने भरलेले आहे. त्याचा गरीब वर्ग म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत. जीवन हे असेच चालते. कधीकधी जगण्यासाठी, गरजू गोष्टींपासून वंचित ठेवले जाते, तरीही ते जगण्यासाठी करतात. समाजातील दुर्बल घटकातील असल्याने हा वर्ग अशिक्षित, बेरोजगार, असमर्थ असहाय्य आहे. अंगमेहनती आणि शेतीच्या कामात गुंतलेली ही जात जीवनाच्या मूलभूत गरजांपासून वंचित राहून जगते. यामुळे हा वर्ग गरीब वर्ग मानला जातो. त्यामुळे हा वर्ग समाजाचा अविभाज्य घटक म्हणून प्रस्थापित

झाला आहे. प्राचीन काळापासून समाज प्रामुख्याने तीन वर्गांमध्ये विभागला गेला आहे.

वरील चित्रात दाखवलेली सामाजिक रचना प्राचीन आहे. नैसर्गिक समाजरचनेच्या या वर्ग व्यवस्थेत त्याचे रूपांतर होऊ शकत नाही. जरी कोणी केले तरी ते फार काळ टिकू शकत नाही. शरीर कसे आहे? हालचाल करण्यासाठी डोके, शरीर आणि हातपाय आवश्यक असतात, त्याचप्रमाणे समाज नावाच्या शरीराला हालचाल करण्यासाठी तीन भागांची आवश्यकता असतेअसे होईल. पण भ्रष्ट समाजात ही दुष्कृत्ये वाढत आहेत आणि ती चौथी, पाचवी आणि सहावी वर्ग असे वर्गीकरण होईल. ज्या देशांमध्ये भ्रष्टाचार अस्तित्वात आहे – विकसित किंवा विकसनशील – भ्रष्ट देशांमध्येही या श्रेणींची भूमिका निश्चित आहे.

- भ्रष्टाचार वाढल्यानंतर समाजाची विलक्षण रचना

वरील आलेखावरून समाज गुणोत्तरानुसार वाढत नाही, तर समस्याही त्याच गुणोत्तराने वाढतात. समस्यांचा टक्का जितका वाढतो तितकाच वेगही थांबतो

समाजात भ्रष्टाचार वाढत असताना पद्धतशीरपणे संघटित होऊन समाजातील अनावश्यक वर्गाची उत्क्रांती यावर आम्ही अभ्यास केला आहे.

संघटित होऊन समाजामध्ये अनावश्यक वर्ग विकसित होतो. विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये जसजशी सामाजिक रचना बदलते, तसतसा त्या देशात मध्यमवर्ग विभागला जातो. सामान्यतः मध्यमवर्ग दोन वर्गात विभागला जातो.

1. उच्च मध्यमवर्ग
2. निम्न मध्यमवर्ग

1. उच्च मध्यम वर्ग (Upper Middle Class)

हा मध्यमवर्गीय आहे पण वर्गाच्या उपस्थितीत हा वर्ग आपल्या पोशाखात, वागण्याचा आणि सोयीसुविधांचा लाभ घेण्याचा मार्ग उंचावतो. सरकारचे उच्च अधिकारी, राजकीय नेते, व्यापारी, कर्मचारी आणि भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन होते. समाजात भ्रष्टाचार पसरवणारी व्यक्ती किंवा समाज उच्च मध्यमवर्गात आपला दर्जा उंचावतो. म्हणजे भ्रष्ट पदाधिकारी व नेते, करचुकवेगिरी करणारे व्यापारी व कर्मचारी, परकीयांशी संबंध ठेवून सेवाकार्य करणारे अधिकारी. चळवळीशी निगडित व्यक्ती म्हणजे उच्च मध्यमवर्गीय बनतात, ज्यांचा विधिमंडळाशी जवळचा संबंध असतो. जागतिक दृष्टिकोनातील समाजाच्या रचनेचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की कायदेमंडळात परिवर्तन घडवून आणण्यात, उच्च मध्यमवर्गाची स्थापना करण्यात त्यांचा हात होता. विकसित आणि विकसनशील दोन्ही देशांमध्ये, उच्च मध्यमवर्गाने समकालीन समाजात मजबूत प्रभाव स्थापित केला आहे. या वर्गाची उत्पत्ती अनैसर्गिक पद्धतीने झाली असल्याने त्याची स्थिरता प्रस्थापित झालेली नाही. त्याचे नैसर्गिक स्वरूप स्थापित केले जाऊ शकले नाही. कारण हा उच्च वर्ग व मध्यमवर्ग त्यांच्यामध्ये स्थित असेल. त्यामुळे त्याचा पा स्वभाव स्थापित करता येत नाही. सध्या उच्च आणि मध्यम प्रचलित आहे, जोपर्यंत त्याची स्थिरता स्थापित होत नाही तोपर्यंत त्याचे अस्तित्व समाजात कसे प्रस्थापित होईल हे सांगता येत नाही. तथापि, विकसित देशांमध्ये हे वर्ग चांगले दिसल्यानंतरही, विकसनशील देशांमध्ये

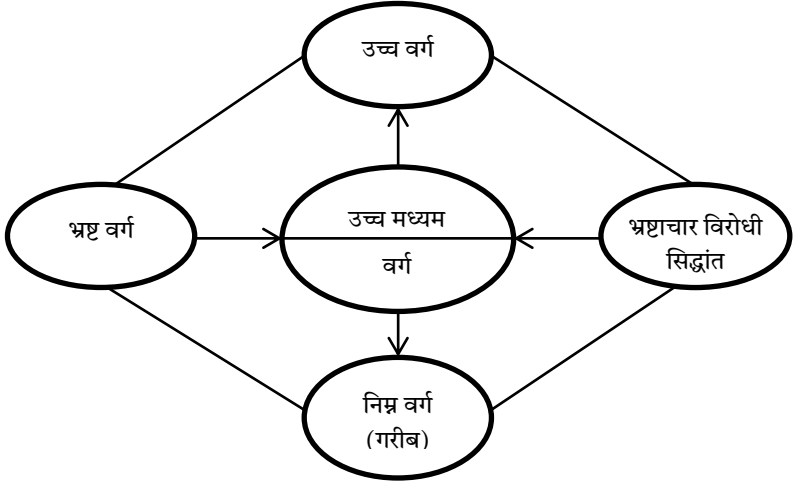
काही समस्या निर्माण केल्या आहेत. स्पष्ट होण्यासाठी, विचार कमी आणि समस्या जास्त निर्माण होतात. या नव निर्मित उच्च वर्गाचे नियमन करण्यात आणि त्याचा आकार निश्चित करण्यात भ्रष्टविरोधी विज्ञान प्रभावी भूमिका बजावू शकते.

2. निम्न मध्यमवर्ग (Lower Middle Class)

तोही मध्यमवर्गीय आहे. प्राचीन काळापासून आहे समाजाच्या जडणघडणीत मधली जमीन असते. या जबाबदार मध्यमवर्गाला मध्यमवर्ग म्हणण्याचे कारण आहे. या वर्गातून विभागून ते उच्च मध्यमवर्गात प्रस्थापित झाले आहे. म्हणूनच या श्रेणीत पूर्णपणे मानवी गुण निश्चित केले आहेत. त्यामुळेच हा वर्ग या समाजात दायित्व असल्याचे सिद्ध झाले आहे. या वर्गात सक्षम, प्रामाणिक, समाज आणि राष्ट्राच्या कल्याणासाठी सक्रिय असणारे लोक आहेत. त्यामुळे या वर्गात कोणतीही कमतरता असू शकत नाही.

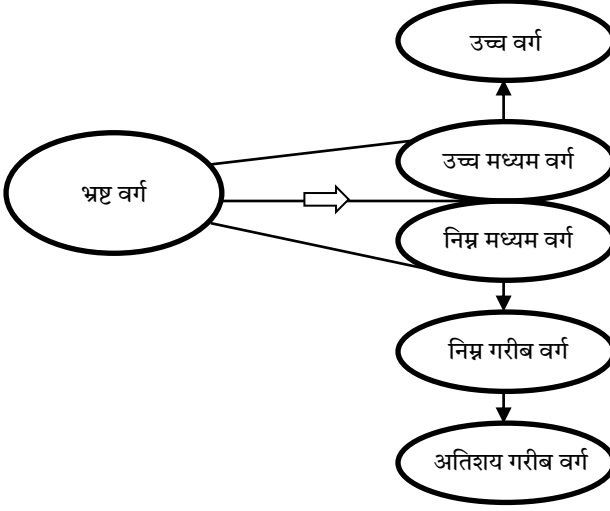
मध्यमवर्गाच्या दोन तुकड्यांमध्ये विभागणीच्या मुळाशी भ्रष्टाचाराच्या सर्वच क्षेत्रात सुरू झालेला भ्रष्टाचार, भ्रष्ट कारवायांमध्ये गुंतलेल्या व्यक्ती किंवा समूहाची आर्थिक ताकद(मजबूत) ठरते. आर्थिक सामर्थ्यामुळे या व्यक्ती आणि गटांचे मनोवैज्ञानिक पक्षही मजबूत झाले. परिणामी, एक महत्वाकांक्षी समुदाय जन्माला आला. हा वर्ग अनुकरण करणारा मध्यमवर्ग आहे आणि निम्न मध्यमवर्गीय सदस्यांचाही या महत्वाकांक्षी वर्गात समावेश आहे. यामुळे व्यक्ती आणि समुदाय समाजात सत्यापेक्षा संधी शोधण्याकडे अधिक आकर्षित होत आहेत

भ्रष्टाचारविरोधी दृष्टीकोनातील समकालीन सामाजिक संरचना आणि वर्ग परस्परसंबंध

समाजाच्या जडणघडणीतील भ्रष्ट वर्गीय परस्परसंबंध – दाखवले आहेत. मध्यम वर्ग उच्च, मध्यम असा कोनाडा विभागलेला आहे. हा उच्च मध्यमवर्ग उच्च वर्गाकडे वळत असताना, भ्रष्ट वर्ग आणि भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत विरुद्ध दिशांना आहेत, हे दोघेही मध्यमवर्गाला लक्षात घेऊन प्रभाव शोधण्याचा प्रयत्न करत आहेत. भ्रष्ट वर्ग आणि विज्ञानविरोधी या विरुद्ध दिशांमध्ये कोणते तत्व अधिक प्रभावी असेल, समाजाची स्थिती त्यानुसार बदलेल हे निश्चित आहे. अशा परस्परसंबंधांचा विकसित जगावर कसा प्रभाव पडतो हे समजून घेण्यासाठी आहे.

उदयन्मुख देशांमधील सामाजिक संरचना

वरील चित्रात मध्यमवर्गावर अतिक्रमण करणारा भ्रष्ट वर्ग मध्यमवर्गात फूट पाडण्यास सक्षम आहे. यावर प्रतिक्रिया म्हणून निम्न वर्गांशी (गरीबांचा वर्ग) मोहभंग होऊन अति म्हणजेच गरीब वर्ग निर्माण झाला. हा वर्ग असा आहे की तो अन्न, वस्त्र आणि निवारा या जीवनाच्या मूलभूत गरजांच्या अभावी जगतो. जेव्हा त्यांची ही गरज पूर्ण होत नाही तेव्हा ते देशद्रोही होतात. त्यामुळे समाज समस्याग्रस्त होतो.

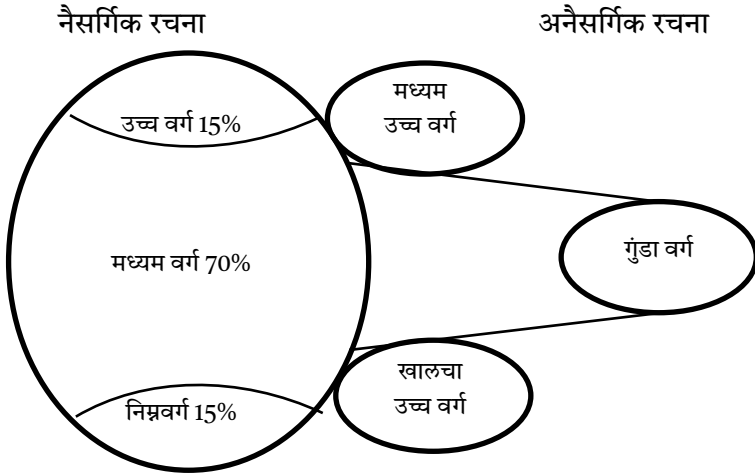
सध्याच्या युगातही हा वर्ग विकसनशील देशांच्या सामाजिक रचनेत मानवाला मारक आहे. या परिस्थितीमुळे भ्रष्टाचार होतो. त्यासाठी विकसनशील देशांतील भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा झपाट्याने होणारा परिणाम गरीब वर्ग निर्माण होण्यापासून रोखण्याची गरज आहे.

त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचाराचा वर्ग निर्माण होऊन गुंडा गट म्हणजेच माफिया तयार होतात. विकसित देशांमध्ये, गुंडगिरी शहरी क्षेत्र, सीमावर्ती क्षेत्र आणि मंडळ किंवा शहरातील मुख्य दाट लोकवस्तीच्या भागात आढळते.

जेव्हा जमाव सक्रिय होतो तेव्हा तो द्वेष करणारा कायदा कमकुवत होतो. युरोप हे माफिया प्रवृत्तीचे बीजस्थान असून विविध देशांतून या प्रवृत्तीने जगभर आपला प्रभाव प्रस्थापित केला आहे. ही श्रेणी अराजक नेत्यांना जन्म देते. हे नेते तारणकर्ते बनतात, वर्तमानात युगानुयुगे (जुनी) समाजरचना पक्की झाली आहे. यामुळे, विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते आणि ते समाजातील वर्ग विभाजन म्हणून वेगळे बनते. हे समाजाच्या विकासात अडथळा आणते, समाजाचे परिवर्तन आणि नवीन वर्गाची निर्मिती रोखली पाहिजे. असे मानले जाते की समाज विरोधी शास्त्र ही समस्या सोडवू शकते. अस्वाभाविक रीतिने निर्माण झालेला वर्ग नैसर्गिक स्वरूपाने निर्मूलन करेल.

देशाचा भूगोल, भू आधारित राजकीय व्यवस्था आणि राजकीय नेतृत्व हे राजेशाही नेतृत्वाच्या आड दडलेले असतानाही संघटित आहे. पाच (5) टक्के आणि निम्नवर्ग वर्गाच्या टक्केवारीपेक्षा जास्त असू शकते. पण एकदा उच्च वर्ग पंधरा (15) टक्के असेल आणि निम्नवर्ग 15 टक्केवारी गृहीत धरली जाईल.

चित्रातील सामाजिक रचना पहा.

वरील चित्र हे सर्व सांगते. समाजाच्या नैसर्गिक रचनेत संतुलित समाज संघटित होतो. 15% +70% +15% =100% आजच्या लोकशाही युगाची मागणी आहे की अशा समतोल समाजातील उच्च वर्ग आणि खालच्या वर्गाची संख्या कमी करून एक आदर्श समाज स्थापन करणे. असा मध्यमवर्गीय बहुसंख्य समाज तयार झाला पाहिजे. विच्छेदन मुळे समाज आणि विवाहाच्या रचनेत समस्या निर्माण होतात. चित्रपटात समाजाची नैसर्गिक रचने बाहेर दुसरा वर्ग निर्माण होतो. वैद्यकशास्त्रात, अशा असामान्यपणे तयार झालेल्या पदार्थाला 'ट्यूमर' म्हणतात. ते कापून जाळल्याने शरीर निरोगी होते. येथेही, विकसनशील देशांत, समाजाची रचना म्हणजे नैसर्गिक रचनेच्या बाहेरील (भिन्न) समाजाची उभारणी होय. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान आणि सिद्धांताच्या आधारे अशी श्रेणी पूर्णपणे नष्ट केली जाऊ शकते आणि समाजाची नैसर्गिक रचना संरक्षित केली जाऊ शकते. कारण निम्नवर्गात आणि समाजातील द्वैतवाद, अन्याय, लोभ आणि भ्रष्टाचार यांसारख्या मानवी शत्रूंचे संरक्षण करणारा उच्च मध्यमवर्ग, विकसनशील देशांमध्ये आपल्या विरुद्ध वर्गाला अनैसर्गिक स्वरूपात निर्माण झालेल्या वर्गाचे संरक्षण भ्रष्ट विरोधी विज्ञान करू शकते.

*****

21. भ्रष्टाचारविरोधी विकास मालिका (Development series of Anticorruption)

भ्रष्टाचाराची उत्क्रांती समजून घेण्यासाठी, त्याच्या उत्तपत्ती पासून ते गंतव्यस्थानापर्यंतचा क्रम [ध्येय गाठेपर्यंत] माहित असणे आवश्यक आहे. या आवश्यकतेनुसार, हळूहळू उत्क्रांती झाली पाहिजे, हळूहळू विकसित झालेल्या स्वरूपाचे विश्लेषण आणि अर्थ लावले पाहिजे, ज्या स्थितीत ती विकसित झाली आहे आणि त्याचे स्वतःचे परिवर्तन हे लक्षात घेतले पाहिजे. कोणताही विषय किंवा प्रकल्प सहज नसतो. सामग्री – योजनांची उत्क्रांती मार्ग बनतो. त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचाराविरुद्धची उत्क्रांती कारवाईच्या स्वरूपात होणार आहे. त्याची उत्क्रांती प्रक्रिया अशी कळू शकते.

1. भ्रष्टाचारविरोधी तज्ञांशी संवाद साधा
2. प्रगत विद्यार्थ्यांचे संशोधन कार्य
3. विषयाचा परिचय आणि विश्लेषण
4. पदव्युत्तर स्तरावर पठण अभ्यासक्रम (अभ्यास-अध्यापन) तयार करणे
5. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा परिचय
6. सर्व स्तरांसाठी पाठ्यपुस्तके तयार करणेउ
7. शिक्षित लोक शक्ती
8. शासनाच्या क्षेत्रातील धोरण आणि नैतिकता
9. भ्रष्टाचार नियंत्रित समाजाची निर्मिती

1. भ्रष्टाचारविरोधी चर्चा (Academic debate and discussion on Anticorruption)

ज्या समाजात भ्रष्टाचार बोकाळलेला असेल, त्या समाजाची, राष्ट्राची उन्नती भ्रष्ट कार्याने ठप्प होईल आणि कालांतराने तेथे अविश्वासाची स्थिती निर्माण होईल. एक विश्वास निर्माण होतो आणि त्यामुळे एक समुदाय तयार होतो. सामाजिक आणि नैतिक संकट निर्माण होते. बौद्धिक क्षेत्र हादरते आणि

बुद्धिजीवी वर्गाला आपल्या जबाबदारीबद्दलची चिंता त्यांना देश आणि समाज घडवण्यास प्रोत्साहित करते आणि तरीही राष्ट्राला बाहेर काढण्याचे प्रयत्न हे तज्ज्ञांचे विचार आहेत. चर्चा आणि निर्णय भ्रष्टाचारविरोधी विषयावर सक्रिय (बुद्धिमान) संवाद (चर्चा) सुरू होतात. ही प्रारंभिक स्थिती आहे

2. उच्च स्तरावरील विद्यार्थ्यांद्वारे संशोधन कार्य (Research works by higher level Students)

भ्रष्टाचाराविरुद्ध विद्वानांमध्ये जेव्हा जेव्हा वाद होतात तेव्हा या विषयावर संशोधन, त्या अनुषंगाने अभ्यासकांकडून संशोधन आणि त्या विषयाचे सखोल परीक्षण आणि सूक्ष्म अभ्यासाची गरज असते. एक यंत्रणा तयार केली आहे. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांला या सखोल विषयावर संशोधन करणे शक्य नाही, ते केवळ उच्च स्तरावरील अभ्यासातूनच शक्य आहे, त्यामुळे पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी या विषयावर संशोधन केले पाहिजे. सामाजिक आणि मानव संसाधनाशी संबंधित विषयांद्वारे या विषयावर संशोधन केले जाऊ शकते. म्हणजेच राजकारण, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, व्यवस्थापन, सामाजिक विकास, पत्रकारिता, कायदा हे विषय मूलभूत विषय म्हणून घेऊन संशोधन व्हायला हवे.

3. ओळख आणि विश्लेषण विषय (Identification and Analysis subject matter)

संशोधनाद्वारे विषय समजून घेणे आणि त्याचे विश्लेषण करणे, भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची इतर विषयांशी बरोबरी करण्याचे काम. हे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र विषयातील सामग्री [जेथे परिपूर्णता उपलब्ध नाही ते ओळखून त्याचे विश्लेषण करून पूर्णत्वाचे (पूर्णतेचे) कार्य देखील करते. विषयाचे योग्य ज्ञान आणि त्या विषयाचे विश्लेषण हे तत्त्व शिकवण्यासाठी त्याच्या विकासासाठी आवश्यक बनवते.

4. पदव्युत्तर शिक्षण – पदव्युत्तर स्तराच्या अभ्यासक्रमात विषय आणण्याची तयारी (Preparation to bring the subject in the curriculum of post graduate level)

विषयाची आणि इतर अभ्यासांची जाणीव – अध्यापनाची तयारी आवश्यक आहे. अभ्यासक्रमा अभावी त्याचे शिक्षण शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर शक्य होत नाही. पण विद्यापीठ स्तरावर शक्य आहे. कारण व्यक्तिनिष्ठ ज्ञान म्हणजे इतर गोष्टींशी संबंध प्रस्थापित करणे. भ्रष्टाचार ही समाजातील विकृती आहे. त्यामुळे ही एक सामाजिक समस्या आहे. समाजाचे विकास आणि उन्नतीशी निगडित राहण्यासाठी त्याचा अभ्यास-अध्यापन या विषयाशी जवळचा संबंध प्रस्थापित होतो. समान सूत्राच्या आधारे, विषयांच्या खालच्या स्तरापासून प्रारंभ करून, या विषयाशी संबंधित विषय संबद्ध करा. कारण ही नवीन कल्पना आहे. (विषय) चेतनेच्या इतिहासात आपली उपस्थिती प्रस्थापित करत आहे.

5. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाचा परिचय (Introduction of Anticorruption Science)

भ्रष्टाचार हा एक सामाजिक आजार आहे. त्यामुळे त्याचा शोध (प्रतिबंध) देखील शक्य आहे. रोग बरा करण्यासाठी औषधे आवश्यक आहेत. या संदर्भात भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवण्याचे धोरण, नियम, प्रथा आणि विचारधारा हेच औषध आहे. याच्या आधारे प्रेरक विश्लेषण आणि व्याख्याद्वारे तत्वांचा संच तयार केला जातो. तेच भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान म्हणजे भ्रष्टविरोधी ज्ञान सादर करते. ही नवी दृष्टी जगातील मानवी समाजात पसरलेल्या या भ्रष्टाचारा मूळ छाटू शकते. ते नष्ट केले जाऊ शकते. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र भ्रष्टाचाराच्या आजारापासून मुक्ती देण्यास सक्षम आहे.

6. सर्व स्तरांसाठी पाठ्यपुस्तके तयार करणे (Preparation of Textbooks for all Levels)

प्राथमिक ते माध्यमिक आणि उच्च स्तरापर्यंत भ्रष्टाचारविरोधी अभ्यास-अध्यापनासाठी तयार पाठ्यपुस्तके उपलब्ध नसल्याने विद्यार्थ्यांना त्याची ओळख करून देणे शक्य होत नाही. गरजेनुसार विद्वानांकडून पाठ्यपुस्तके तयार करण्याची गरज आहे आणि त्यात वेळोवेळी सुधारणा करण्याची गरज आहे. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राच्या अभ्यासाने समाजात पसरलेल्या या रोगापासून मुक्ती मिळू शकते आणि एक भ्रष्टाचारमुक्त समाजाची स्थापना केली जाऊ शकते, ज्यासाठी सर्वसमावेशक अभ्यासक्रम तयार करण्याची गरज आहे,

7. तज्ञांची निर्मिती (Production of Experts)

तज्ञ लोक असे लोक आहेत जे भ्रष्टाचाराचे सर्व परिमाण, त्याचे स्वरूप – प्रभाव आणि नकार (निरुपयोगी कल्पना नाकारणे.) यांचे योग्यरित्या विश्लेषण आणि व्याख्या करण्यास सक्षम आहेत. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचा विकास कुशल मनुष्य बळाच्या उभारणीतूनच शक्य आहे, त्यासाठी त्याची सुरुवात सुज्ञांपासून व्हायला हवी. प्राथमिक टप्प्यावर विद्यापीठ स्तरावर अभ्यास करून अध्यापन करून अर्धशिक्षित मनुष्यबळ तयार करता येते. परंतु, जेव्हा हे शास्त्र संपूर्णपणे समजले जाते, तेव्हा तज्ञ मनुष्यबळ तयार करता येते. अशा प्रकारे, भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान हा मूलभूत विषय म्हणून, अभ्यास पद्धती आणि सिद्धांत रचनेच्या आधारे, विद्यापीठांमध्ये पदव्युत्तर अभ्यास सुरू करणे, भ्रष्टाचारविरोधी तज्ञ मनुष्यबळ तयार करणे आवश्यक आहे.

8. राज्य व्यवस्था क्षेत्रात नीती आणि नियमांचे निर्माण (Making policies and plans in State Affair)

राज्य व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार नियंत्रणासाठी धोरण आणि नियमन (अॅप्रोच) विकसित केले पाहिजे. आणि समाजाची भ्रष्टाचार नियंत्रित व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे. राज्य व्यवस्थेच्या माध्यमातून आचारसंहिता विकसित करा,

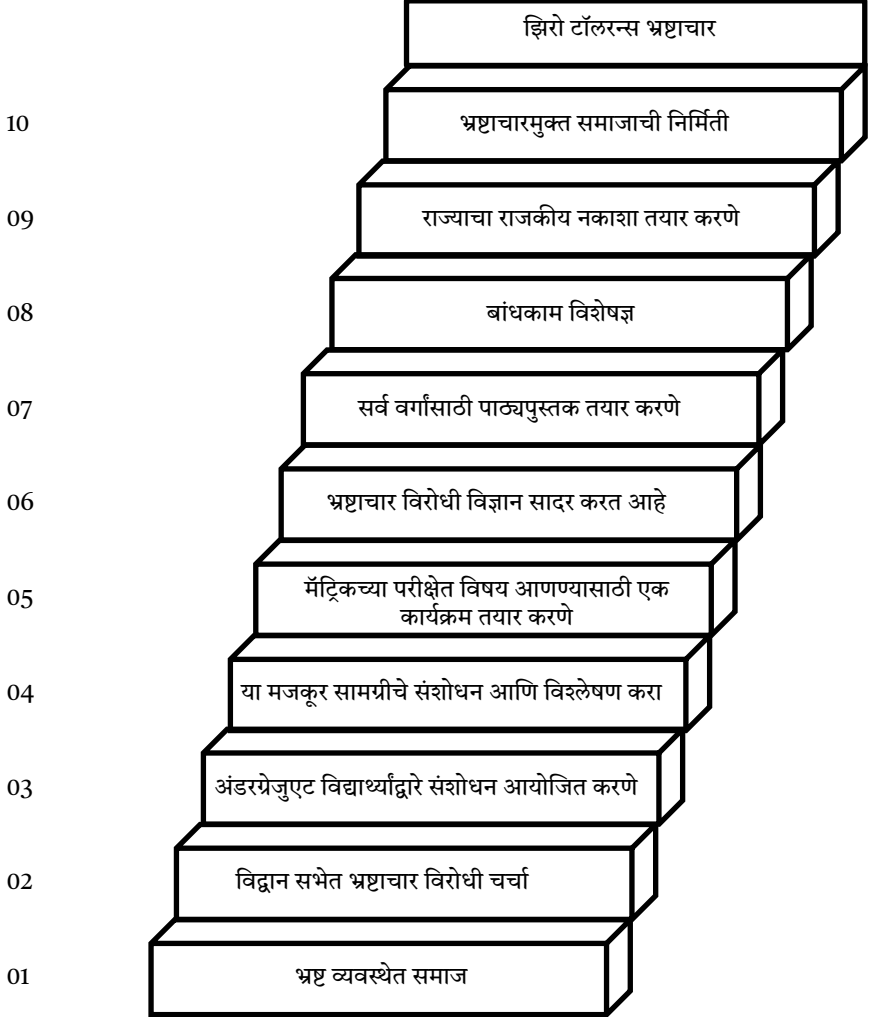
ज्या भागात भ्रष्टाचार पसरला आहे किंवा जिथे गुन्हे घडण्याची शक्यता आहे अशा क्षेत्रांसाठी योग्य कायदे तयार केले जावेत. या कायद्यांमध्ये नावानिशी भ्रष्टाचाराचा स्पष्ट उल्लेख असावा. गुन्हेगाराला राज्यव्यवस्थेने कायद्याच्या कक्षेत आणले पाहिजे व धोरणे आणि नियमांची बांधणी भ्रष्टविरोधी शास्त्राने केली पाहिजे. हे कायद्याचे युग आहे म्हणून कायदेशीर समाजाला मार्गदर्शन करू शकते. यासाठी भ्रष्टाचाराच्या उलट धोरणे आणि नियमांची गरज आहे. राज्यव्यवस्थेने भ्रष्टाचाराविरुद्ध योग्य कायदा केला नाही, तर ती व्यवस्था अपयशी ठरेल, त्यामुळे राज्यव्यवस्थेत भ्रष्टाचारविरोधी धोरणे आणि नियमांची बांधणी झाली पाहिजे.

9. भ्रष्टाचार नियंत्रित सोसायटीची स्थापना (Installation of corruption- free Society)

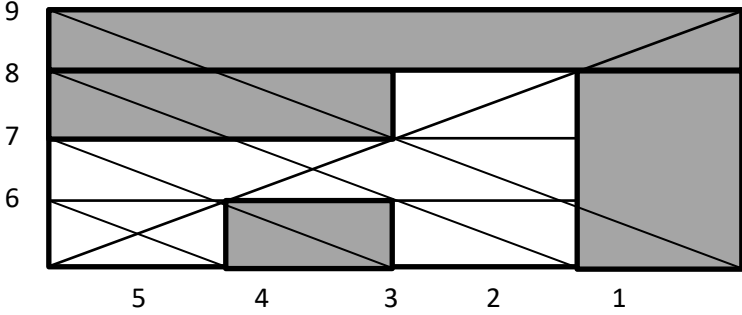
भ्रष्टाचार नियंत्रित समाज तयार करणे याचा अर्थ जिथे समाजात भ्रष्टाचार, होऊ नव्हे ही भ्रष्टाचारविरोधी राज्याचे मूळ उद्दिष्ट आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची प्रभावी रूपे, जर अमलात आणली तर समाजातून भ्रष्टाचार दूर होऊ शकतो. भ्रष्टाचार नियंत्रित समाजाला भ्रष्टाचारमुक्त समाज असेही म्हणतात. त्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र कार्यान्वित होणे गरजेचे आहे.

असा सामाजिक परिणाम भ्रष्टाचारासाठी शून्य सहनशीलता प्रणालीमध्ये होऊ शकतो. अर्थात, भ्रष्टाचार-नियंत्रित समाजाची शून्य-सहिष्णुता स्थिती तळापासून उत्क्रांतीची पावले उचलेल आणि शेवटी शून्य-सहिष्णुता होईल. हे खाली दिलेल्या चित्राद्वारे समजू शकते. संख्यात्मकदृष्ट्या, हा प्रयोग देखील 09 आणि नंतर '0' पर्यंत पोहोचतो, परिणामी भ्रष्टाचार सहिष्णुतेमध्ये राज्य संक्रमण होते.

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची उत्क्रांती चित्रातून पाहायला मिळते.

हे भौमितिकदृष्ट्या देखील पाहिले जाऊ शकते. खालील रेखाचित्र सादर

करते-

वरील रेखीय आकृतीमध्ये, क्षैतिज रेषा 01 ते 05 बिंदूनी समानपणे विभागल्या आहेत. त्याचप्रमाणे अनुलंब रेषा देखील बिंदू 5 वरून बिंदू 9 पर्यंत समानपणे विभागली आहे. 1ल्या बिंदूपासून उभ्या रेषेच्या छेदनबिंदूचा आणि 9व्या बिंदूपासून क्षैतिज रेषेचा छेदनबिंदू '0' आहे जो 5व्या बिंदूशी स्पष्टपणे संबंधित आहे. 5 केंद्र बनवून, 1 ला 9 सह, 2 8 बरोबर, 7 बरोबर 7 आणि 4 सह 6 स्पष्टपणे संबंधित आहेत, अशा प्रकारे 1 ला बिंदू आणि आयतामधील दुसऱ्या बिंदूशी समान रीतीने संबंधित आहे, म्हणजे एका बिंदूपासून सुरू होतो. पॉइंट (नऊ) हा भ्रष्टाचार नियंत्रित समाज आहे. जर तो भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाच्या आधारावर पाचवा मुद्दा उभा करू शकला, तर हे स्पष्ट आहे की भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाच्या उत्क्रांतीचा मूळ केंद्रबिंदू भ्रष्टाचारविरोधी परिचय आहे. अंतिम उद्दिष्ट म्हणजे भ्रष्टाचारात शून्य सहिष्णुतेची स्थिती निर्माण करणे आहे.

अंकगणिताच्या दृष्टिकोनातून हे सूत्र पाहू. आम्ही संशोधी शास्त्राची उत्क्रांती एक ते नऊ या अंकांमध्ये मोडून काढली आहे. त्यामुळे ते

अंकगणितीयदृष्ट्याही पाहणे उपयुक्त ठरेल. आमच्याकडे 1,2,3,4,5,6,7,8, आणि 9 गुण आहेत. या मुद्यांची गणितीय सूत्रात (आधार) विभागणी करू.

*****

22. नव-वसाहतवाद (Neo-colonialism)

राज्यव्यवस्थेसह जगाच्या भूमीत वासाची स्थापना झाली. राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय समतोल एका राज्याद्वारे (राष्ट्र) दुस-या राज्याद्वारे करून, वसाहतवादाचा जन्म होतो, एक शक्तिशाली देश दुस-या कमकुवत देशावर प्रभाव पाडतो आणि कमकुवत देशाच्या नैसर्गिक संसाधनांवर आपले वर्चस्व गाजवू लागतो. . कमकुवत आणि बलाढ्य देशांमध्ये शक्तिशाली देशांना थेट कर भरण्याची व्यवस्था आहे आणि ही प्रणाली अनादी काळापासून लागू आहे. दुर्बल आणि नवीन देशांना उपचार करण्याच्या सध्याच्या स्वरूपात, युनायटेड स्टेट्स (युरोप) आपल्या राज्याचा सूर्यास्त होऊ देणार नाही. युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका कडून लघु-स्तरीय थेट कायद्याची अंमलबजावणी. स्थापन युरोप, फ्रान्स, जर्मनी, पोर्तुगाल, दक्षिण अमेरिका, आफ्रिका आणि एशिया सारखे गरीब देशांमध्ये वर्चस्व प्रस्थापित करून, त्यांनी दीर्घकाळ नवीन वसाहतवादी व्यवस्था प्रस्थापित केली.

17 व्या शतकापासून वाहू लागलेल्या नवीन वाऱ्यामुळे राजाचे जागरूकतेमुळे अशा वसाहतवादी व्यवस्थेच्या राज्य आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्वरूपापासून आपण हळूहळू स्वतंत्र झालो. तथापि, सर्व राज्ये पूर्णपणे स्वतंत्र आणि सार्वभौम संपत्तीची राष्ट्रे बनू शकली नाहीत आणि राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त झालेल्या अगदी लहान राष्ट्रांनाही एका मार्गाने श्रीमंत आणि विकसित अधीनतेपासून मुक्त करता आले नाही. राजकीय हस्तक्षेपाचे सध्याचे उदारमतवादी धोरण असूनही हुकूमशाही प्रवृत्तीमुळे हे शक्तिशाली देश वेगळ्या पद्धतीने वसाहतवाद प्रस्थापित करण्याच्या तयारीत आहेत.

नवीन वसाहतवादी व्यवस्थेच्या स्थापनेसाठी, शक्तिशाली राष्ट्रे, वेगवेगळ्या चालीरीतींचे अनुकरण करून, त्यांच्या स्थापनेपासून मागे हटले नाहीत.

1. आर्थिक प्रलोभन (आमिष), पणीन्हा' मी
2. सामाजिक आकर्षण
3. सांस्कृतिक
4. संक्रमण
5. राजकीय दबाव
6. सहकाराची चळवळ

1. आर्थिक प्रलोभन (Economic Temptation)

विकसनशील देशांमध्ये, आर्थिक प्रोत्साहनांमध्ये कर्ज देणे, थेट आर्थिक सहकार्य आणि गरीब देशांना आर्थिक आणि आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत करण्यासाठी कर्जमाफी यांचा समावेश होतो. याप्रमाणे सहकार्याच्या नावाखाली जागतिक बँक आणि इतर देशांचे कर्ज आणि अनुदान प्रकल्पांचे कामही चालते. एवढेच नव्हे तर कोणत्याही समाजाशी संबंधित किंवा राजघराण्याशी सहयोग केल्यास गरीब देशाचे आर्थिक आकर्षण कमकुवत होईल. या धोरणांतर्गत आणि अनुदानाच्या कामाच्या आराखड्यात फसवणूक होते. एवढेच नव्हे तर राजकीयदृष्ट्या एकत्र आलेले गट आणि सहयोगी क्षेत्रातूनही ते लोकांना आर्थिक आमिष दाखवून त्यांना पुढील मार्गावर अवलंबून राहायला लावतात. काम कमकुवत करण्याचे धोरण वापरतात .

- क) कोणत्याही विशिष्ट प्रकल्पासाठी राज्याकडूनच निधी मंजूर करणे
- ख) विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी दुसऱ्या सरकारी संस्थेकडून सहाय्य मिळविणे.
- ग) सिद्धांतासाठी संयुक्त उपक्रम म्हणून वित्तीय संस्थेद्वारे विशिष्ट कार्य पूर्ण करणे. जसजसे सहयोग उपलब्ध होईल तसे करणे.
- घ) कमकुवत आणि अस्थिर राजकारण असलेल्या देशात, तिथल्या लोकांना अधिकाधिक आर्थिक सहकार्य करणे आणि शब्दांना आपले म्हणणे सांगणे.
- च) वैयक्तिकरित्या राजकीय नेत्यांना आर्थिक मदत करणे.

असे आर्थिक सहकार्य साधून गरीब देशाना शक्ती हीन करणे हा प्रकल्प विकसित देशांचा आहे.

2. सामाजिक आकर्षण (Social Attraction)

गरीब आणि विकसनशील देशांच्या सर्व मान्यता बदलते आणि अनेक प्रकारच्या कृती योजना हाती घेते, या गरीब देशांतील नागरिकांचे वर्तन, व्यवसायाच्या सामाजिक पद्धती आणि त्यांना विविध प्रकारचे लाभ मिळवून देण्यासाठी देखाव्याच्या ह्या कल्पना आणतात. सामाजिक कल्पनांचे धोरण जातीय व लैंगिक भेद वापरून अत्यंत गरीब देशांसमोर बेकायदेशीर स्थलांतरित गरीब देश विकासोन्मुख देशांतील व्यवस्था बिघडवतात.

कोणत्याही समाजाची रचना आणि उत्क्रांती त्या समाजाच्या वंशानुगत क्रमाने ठरते- त्या समाजाची मर्यादित आणि विकसित अवस्था. त्यामुळे कोणत्याही समाजाचा मर्यादित आणि विकसित मार्ग परिस्थितीनुसार ठरतो. कोणत्याही समाजाची रचना बदलण्याच्या प्रयत्नात विकृत समाज प्रस्थापित होऊ शकतो. जेव्हा समाज प्रस्थापित व्यवस्थेचा त्याग करतो आणि नवीन, उदयोन्मुख राज्य पूर्णपणे स्वीकारू शकत नाही तेव्हा तो एका अर्थाने त्रीशआंखू स्थितीत पोहोचतो. अशा समाजाच्या अवस्थेत साहजिकच आलेल्या यथास्थिती प्रथांचे नुकसान होईल. समाजाच्या अशा मध्यवर्ती अवस्थेत माणसाच्या मनाची अवस्था विकृत होते. हे वसाहतवादी देश विकसनशील देशाची व्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात.

3. सांस्कृतिक परिवर्तन(Culture)

विकसनशील किंवा गरीब देशांत रुजलेली संस्कृती नष्ट झाली तर गरीब देशातील समाज निराधार होईल. या स्थितीचा फायदा श्रीमंत देशांना होतो विरोधाभास नसलेला सिद्धांत मिळाल्याने संस्कृती बदलण्याचा हा मार्ग आहे श्रीमंत देश जात, दर्जा आणि वारसा यावर आधारित सामाजिक व्यवसाय संपवण्याचा विचार करतात. यासाठी खालील प्रमाणे कार्यान्वित केले जातील.

- क) गरीब देशांमध्ये त्यांच्या देशाचा धर्म लागू करण्याची मोहीम राबवण्यासाठी आणि जास्त प्रभाव पाडण्यासाठी, हा प्रकल्प
- ख) त्यांची राष्ट्रभाषा गरीब देशांची भाषा बनवणे
- ग) कपडे आणि पोशाख प्रयोगात स्वतःला अनुकूल करण्याचा प्रयत्न करणे.
- घ) गरीब देशांचे सण, सामाजिक नैतिकता बदलण्याचा प्रयत्न.

4. राजकीय दबाव (Political Pressure)

विकसित देश कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेचा प्रयोग करून विकसनशील देशांवर आपला प्रभाव प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो, मग तो चांगला असो वा वाईट, यशस्वी असो वा अयशस्वी. अशा सत्तासंपन्न देशात इच्छुक व्यक्ती किंवा समाज देशात बेकायदेशीर प्रवेश करून राजकीय व्यवस्था आपल्या बाजूने करण्याचा प्रयत्न करतात. प्रजातंत्र, लोकतंत्र, गणतंत्र किंवा जनतंत्र अशा घोषणांवर आधारित राजकीय व्यवस्था कशी तरी राबवायची असते . गरीब देशांतही मानवताविरोधी राजवटीची स्थापना झाली आहे. पण ही राजेशाही व्यवस्था फार काळ टिकू शकत नाही.

युरोप हे पक्षप्रणालीचे जन्मस्थान आहे. सर्व प्रकारचे राजेशाही 'वाद' युरोपात जन्माला आले. पण गरीब देशात अंमलबजावणीनंतर (चालू) ते समस्यांच्या वाटेवर परत आले आहेत. अशा प्रक्रियेद्वारे, युरो देशांच्या कमकुवत आणि अस्थिर राजकीय व्यवस्थेची सोय केली जात आहे, जी त्यांच्यासाठी देखील हानिकारक आहे, राजकीय व्यवस्था चालू आहे. तो देश ते करू शकतो की नाही हा आणखी एक अभ्यासाचा विषय आहे कारण आर्थिक विकासालाही पूर्ण विकास म्हणता येणार नाही, आर्थिक विकास हा समाज विकासाचा एक पैलू आहे. सांस्कृतिक आणि नैतिक विकासाबरोबरच आत्मा विकास देखील महत्त्वाचा आहे. राज नैतिकतेचे विभिन्न स्वरूप खाली दिले आहे .

- क) शाही नैतिक सिद्धांताची शाब्दिक अंमलबजावणी करणे.

ख) अस्थिर राजकीय व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी बेकायदेशीर घुसखोरी करवणे .

ग) शेजारच्या देशा बरोबर स्वार्थासाठी अवैचारिक, अपवित्र – विचार धोरण

घ) आर्थिक विकास

च) सामाजिक आणि सांस्कृतिक हस्तक्षेप

क) राजकीय तत्व शब्दानुसार अमलात आणणे (Implementation of Political Principle word by word)

श्रीमंत देशात किंवा गरीब देशात कोणताही राजकीय दबाव, राजकीय आणि नैतिक सिद्धांताच्या नावाखाली, गरीब देशांतही जागरूक नागरिकाना हवी ती राजकीय व्यवस्था करतात. उपभोगलेल्या कायद्याची अंमलबजावणी करुन गरीब देशाना आपल्या स्वाधीन करतात .

ख) वाईट देशांमध्ये अस्थिर राजकीय व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी घुसखोरी (Infiltration to create Unstable political system)

विविध प्रकारचे प्रकल्प आणून ते बेकायदेशीर केले जातात. राजकीय पक्षांच्या नेत्यांवर प्रभाव टाकून किंवा पक्ष संघटित करण्यासाठी राजकीय आणि नैतिक सहयोग उपलब्ध करून देऊन, हे श्रीमंत देश गरीब देशाला अस्थिर करण्याचा प्रयत्न करतात, जर राजकीय नेते त्यांच्या आवाक्यात नसतील तर ते तेथील स्थानिक विचारवंतांवर प्रभाव टाकतात. आर्थिक सहकार्यासाठी देश. एवढेच नव्हे तर गरीब देशातील सुसंस्कृत प्रसारमाध्यमे आणि आर्थिक पाठबळ हे समाज नेमकेपणाने मांडतात आणि अशा पातळीवर काम करतात की गरीब देशातील राष्ट्रवादी माणसाचे मनोधैर्य खचते.

ग) स्वार्थासाठी शेजाऱ्यांशी अवैचारिक संबंध (Unfair relationship with the neighboring Countries)

शेजारच्या किंवा प्रादेशिक देशांमध्ये आपला प्रभाव प्रस्थापित करणे हे वैचारिक स्वरूपात भिन्न असले तरीही स्वार्थी आहे. परिपूर्णतेसाठी, गरीब देशाला वश करण्यासाठी श्रीमंत देश राजेशाहीचे तत्त्व लागू करून गरीब देशावर आपली शक्ती वापरण्यात सक्रिय आहे.

घ) आर्थिक विकासासाठी अनुदान (Grant for Economic Development)

गरीब देशांतील आर्थिक विकासासाठी, श्रीमंत देशांत अनेक प्रकारच्या अनुदान योजना आहेत. श्रीमंत देशांनी विकास अनुदान किंवा कर्जावर अटी लादल्या आहेत. त्यामुळे गरीब देश त्यांच्या दयेवर आहेत. श्रीमंत देश, गरीब देश अशा स्थितीत सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक संपत्तीचा प्रयोग करण्याचे धोरण विकसित करून, देशाचे शोषण होईल आणि गरीब देशांचा समूळ नाश होईल.

न) सामाजिक आणि सांस्कृतिक हस्तक्षेप (Social and Cultural Interference)

श्रीमंत देशांच्या हस्तक्षेपामुळे गरीब देशांची सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्थिती कमकुवत होईल. पूर्वेकडील देशांच्या दृष्टी तत्त्वज्ञानाने तयार केलेल्या नवीन सुसंस्कृत संस्कृती आणि धर्माच्या विकासासाठी योजना तयार करतो. अशाप्रकारे, परकीय देशांच्या कारवायांमुळे गरीब देश कमकुवत आणि विघटित होतात.

5. कूटनिती अडवणे (Diplomatic mobility tracks)

राज्याच्या अस्तित्वाबरोबरच संहितेची व्यवस्थाही सुरू झाली आहे. कूटी नैतिकता म्हणजे विनयशील आणि बाह्य (भांडण) व्यवसायात गुंतागुती नसणे, कोणाचेही आंतरिक विचार किंवा मत असो. राज्य व्यवस्था यशस्वी

होण्यासाठी, प्रभावी व्यवसायावर अवलंबून आहे. कूटनिधीची प्रथा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे आणि आजही ती त्याच स्वरूपात चालविली जात आहे. या पक्षाच्या धोरणाला दोन बाजू आहेत.

क) अप्रत्यक्ष युतीचे प्रतिनिधी

ख) अप्रत्यक्ष युतीचे (योजना) संवर्ग

क) अप्रत्यक्ष युतीचे प्रतिनिधी (Invisible Diplomatic Representative)

राजदूतांव्यतिरिक्त, थेट सत्तापालट धोरणाच्या प्रतिनिधींमध्ये कामगार, लष्करी आणि घटनात्मक गुप्तचर सहयोगी यांचा समावेश होतो. तो उघडपणे संबंधित देशांचे प्रतिनिधित्व करतो, मग ते राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, युद्धाशी संबंधित असो आणि घटनात्मक समस्या असूनही, ते अधिकाऱ्यांची स्थिती, एका देशाचे दुसऱ्या देशाशी राजनैतिक संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न करतात. हे पदाधिकार्यांवर अवलंबून आहेत. जर त्यांची कृती संशयास्पद असेल, तर त्यांना देश सोडून जाण्यास भाग पाडले जाईल, याचा अर्थ राजकीय शिष्टमंडळातील अधिकारी वैयक्तिकरित्या स्वच्छ आणि प्रामाणिक असणे आवश्यक नाही.

ख) अप्रत्यक्ष युतीचे (योजना) संवर्ग (Invisible Diplomatic Corps)

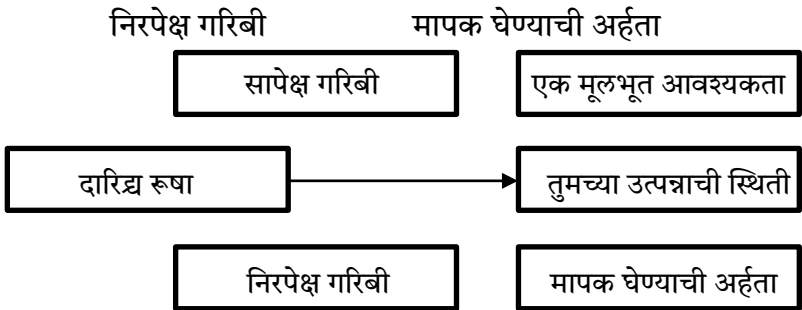
श्रीमंत देश अप्रत्यक्ष राजनैतिक योजना स्थापित करतात. हे अघोषित मुत्सद्दी परदेशात लपून बसले आहेत. ते वेगवेगळ्या ठिकाणी विभागलेले आहेत. अगदी श्रीमंत देशाच्या केंद्रीय प्रतिनिधीपासून सैनिक, रक्षक आणि गुप्तचर विभागातील लोक या कामात गुंतलेले असतात. अशा अप्रत्यक्ष राजकीय क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेल्या व्यक्ती व्यापारी, मौलवी, सामाजिक कार्यकर्ते किंवा सामान्य माणूस म्हणून सक्रिय असू शकतात. गरीब देशांना ही संघटना समजत नाही. सर्व प्रकारचे प्रकल्प तयार करताना, श्रीमंत देश अप्रत्यक्षपणे सक्रिय समुदाय अहवालांना अधिक महत्त्व देतात. यामुळे प्रत्यक्ष राजकीय शिष्टमंडळापेक्षा अप्रत्यक्ष राजकीय शिष्टमंडळ अधिक

शक्तिशाली बनते. आधी नमूद केलेल्या तथ्ये आणि स्पष्टीकरणांच्या आधारे, वसाहत करणारे देश गरीब देशांमध्ये नवीन वसाहतवादी व्यवस्था (धोरण) स्थापित करतात. साम, दान, दंड आणि भेद या चार तत्त्वांवर विसंबून वसाहतवादी व्यवस्थेचे अनुयायी सक्रिय होतात. वसाहतवाद म्हणजे अत्याचार आणि शोषण, गरीब देशातील लोकांचे आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक शोषण. अशा प्रभावित देशांतील हुशार व्यक्ती याचा फायदा घेतात. शक्य असल्यास, भ्रष्टाचारविरोधी धोरण, संस्कार आणि प्रथा युगानुयुगे प्रभावीपणे अंमलात आणल्या गेल्या आहेत त्याही प्रथा रद्द करता येतील.

गरिबी आणि भ्रष्टाचार (Poverty and Corruption)

गरिबीची परिस्थिती काय असते.... एखाद्या व्यक्तीच्या किमान गरजा पूर्ण करण्याचा आधार, त्याचा उपभोग आणि त्याच्या उत्पन्नाचा स्तर त्याच्या आर्थिक परिस्थितीचा मानक बनतो. गरिबी संघटित समाजात असते परंतु तो समाज असतो जो जीवनाच्या किमान मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत. अशा समाजाच्या दीर्घकालीन समस्या बदलत्या परिस्थितीनुसार बदलत असतात. काळ, परिस्थिती, त्याची स्थिती, निसर्ग असे वेगवेगळे पदर प्रस्थापित होतात. गरिबीमुळे गरिबी जन्माला येते. आणि अपराधीपणाची प्रवृत्ती स्वीकारते, दारिद्र्यरेषेचाच अभ्यास करून दारिद्र्यरेषेचे विश्लेषण करता येते.

दारिद्र्यरेषा आणि तरतूद

जर कोणत्याही व्यक्तीचे किंवा समाजाचे उत्पन्न आणि उपभोग पातळी किमान मूलभूत गरजेपेक्षा कमी असेल तर त्या व्यक्तीला गरीब म्हटले जाते, हे किमान उत्पन्न देखील गरिबी असते. आपण 'रेषा' म्हणतो त्याप्रमाणे देशातील दारिद्र्यरेषेपासून वेगळे होण्याचा काळ व निसर्ग आणि परिस्थिती वेगळी आहे

गरिबीचे प्रकार (Types of Poverty)

फक्त गरिबी म्हणजे व्यक्ती किंवा समुदाय स्थापन नाही. याचेही प्रकार आहेत. या थरांची मते ते खालील प्रकारे ओळखता येते.

1. सापेक्ष गरिबी.
2. संपूर्ण गरिबी
3. अत्यंत गरिबी

1. सापेक्ष गरिबी (Absolute Poverty)

कोणतीही व्यक्ती, वर्ग किंवा समुदायाशी व्यक्ती, वर्ग किंवा समुदायाशी किती तुलना करतो याचा तुलनात्मक अभ्यास.सापेक्ष दारिद्र्य व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील जीवनमानाच्या असमानतेतून जन्माला येते. ही सापेक्ष गरिबीची स्थिती आहे किंवा एखादी व्यक्ती समुदाया रोग्यासाठी सुधारणा योजना सुरू कराव्यात.

2.संपूर्ण दारिद्र्य - (Relative Poverty)

मानवी जीवनाच्या देखभालीसाठी आवश्यक असलेल्या अन्न आणि सेवा सुविधांचा अभाव म्हणजे संपूर्ण गरिबी किंवा अन्न, वस्त्र आणि घर, शिक्षण आणि इतर मूलभूत गरजांसाठी उत्पन्नाचा अभाव.

3. अती दारिद्र्य (Ultra Poverty)

अति दारिद्र्य म्हणजे निरपेक्ष दारिद्र्यापेक्षा खालच्या स्थितीत आणि मानवी प्रगतीच्या संधींपासून वंचित असलेल्या किंवा समाजाला अत्यंत गरीब व्यक्ती किंवा समूहाला- समाजासाठी शाप म्हणून पाहिले जाते.

****

23. भ्रष्टाचार आणि गरिबी (Corruption and Poverty)

या तीन अटी, सापेक्ष, निरपेक्ष आणि अतिप्रचंडता, भ्रष्ट कार्याच्या उत्क्रांतीमध्ये एक सहयोगी भूमिका बजावतात, जिथे एक कमतरता असलेली व्यक्ती आवश्यक गोष्टींच्या परिपूर्णतेसाठी अनेक मार्गांनी प्रयत्न करते. अर्थात, अशा जीवनावश्यक वस्तूंची उपलब्धता न झाल्यास, व्यक्ती किंवा समुदायाला पुरवठा मिळविण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील. या प्रकरणांमध्ये उपयुक्त – निरुपयोगी पद्धत पाहिली जात नाही – बेकायदेशीर, नैतिक – अनैतिक किंवा प्रामाणिक अप्रामाणिक इ. त्यांची गरज पूर्ण करण्यासाठी ते कोणताही निर्णय घेऊ शकतात. रिकाम्या पोटी सिद्धांताबद्दल बोलणे अशक्य आहे. त्यामुळे गरिबीची कोणतीही पातळी जनतेला त्यांची दुर्दशा विसरायला लावेल आणि त्याचा फायदा राज्याच्या प्रशासनाला होईल, असे म्हणता येणार नाही. त्यामुळे या गरीब समाजांनी त्यांच्या फायद्यासाठी घेतलेला निर्णय इतर समाजासाठी चांगला असू शकत नाही. संधीसाधू तत्त्वे गरीबांच्या कमकुवत बाजूची बाजू घेतात, मग ती लहान असो वा मोठी, भ्रष्ट. करेल उदाहरणार्थ, स्थिती विकास आणि लोकांशी थेट संपर्क. विकासाचा आराखडा मिळू शकतो. निवडणुकीतही या समाजाची मते निर्णायक ठरणार आहेत. अज्ञानामुळे दारिद्र्य वाढते आणि त्यामुळे त्यांचे मूल्य, नैतिक विचारधारा मूलभूत आधार आहेत. भ्रष्ट प्रथा आणि व्यक्ती किंवा समुदायाच्या भ्रष्ट कृतींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, अत्यंत गरिबी आणि संपूर्ण दारिद्र्य या सर्वांचा सापेक्ष दारिद्र्यात फरक करणे आवश्यक आहे. मूलभूत गरजा किंवा मानवी गरजा पूर्ण करण्याची किमान क्षमता आणि अशी क्षमता एखाद्या समुदायाला सापेक्ष गरिबीच्या पातळीत आणू शकते. त्यासाठी अत्यंत गरिबी आणि निरपेक्ष दारिद्र्याचे सापेक्ष दारिद्र्यात रूपांतर करू शकतील अशा योजना राज्यव्यवस्थेत राबवल्या पाहिजेत. आर्थिक स्तर सुधारण्याबरोबरच शिक्षण आणि आरोग्यासाठी योजना सुधाराव्यात.

अशा रीतीने भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचे धोरण आणि सिद्धांत दारिद्र्य निर्मूलनेच्या कामात गुंतून गरिबीचे वर्गविभाजन संपवून फक्त कामगार आणि शेतकरी वर्ग घडवायला हवा. गरीब वर्ग म्हणजे फक्त कामगार आणि शेतकरी वर्ग. तो शोषित किंवा पीडित वर्ग नाही हे प्रमाणित करावे लागेल.

*****

24. विकसित आणि विकसनशील देशांची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Developed and Developing Countries)

जगातील सर्व देशांना अविकसित, विकसित, विकसनशील अशा तीन श्रेणींमध्ये विभागले जाऊ शकते, परंतु आजकाल सर्व देशांमध्ये आधुनिक उपकरणांच्या प्रयोगामुळे हे प्रमाण वाढले आहे. असे वर्गांमध्ये विभागले जाऊ शकते. 1 विकसित २. विकसनशीलदेश.

या दोन श्रेणींमध्ये विभागलेल्या देशांची वैशिष्ट्ये विचारात घेऊ या. कारण भ्रष्टाचारविरोधी धोरण हे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राच्या आधारे तयार करणे आवश्यक आहे, त्यासाठी त्याची वैशिष्ट्ये पाहू.

विकसित देशांची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Developed Countries)

1. शेतीसह औद्योगिक विकास
2. आधुनिक विशेष नियमन आणि सुव्यवस्था
3. लोकसंख्या वाढ आणि रोजगार (काम) खर्चावर नियंत्रण
4. नियंत्रित बाजार आणि आर्थिक सक्षमीकरण
5. कानुनी राज्य व्यवस्था

1. कृषी आणि औद्योगिक विकास (Agricultural and Industrial)

विकसित देशांत औद्योगिक विकासाबरोबरच कृषी क्षेत्रालाही गती मिळाली आहे. कृषी क्षेत्रात आधुनिक यंत्रसामग्री आणि विशेष पद्धतींचा वापर करून शेतीचे उत्पादन पद्धतशीरपणे केले जाते. त्याचप्रमाणे, व्यावसायिक, उत्क्रांतीमध्येही, काळाच्या मागणीनुसार, अत्याधुनिक, अवशिष्ट पद्धतींचा प्रयोग करून व्यावसायिक उत्क्रांती होते. आवश्यक

संसाधने युरोप,अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या विकसित देशांमध्येही हे पाहायला मिळतात.

2. आधुनिक तंत्र आणि योग्य व्यवस्थापन (Modern Techniques and Proper Management)

ज्या देशात आधुनिक पद्धत आणि सुव्यवस्थेचे प्रयोग प्रस्थापित होतात, अशा देशांना विकसित देश म्हणतात.रस्ते आणि वीज हे विकासाचा आधार म्हणून स्वीकारल्यानंतर, ते काळानुरूप पद्धती विकसित करतात, देशाला ते कार्यान्वित करण्यासाठी व्यवस्थापनात सुधारणा करून आत्मनिर्भर बनवतात.

3. लोकसंख्या नियंत्रण आणि रोजगार व्यवस्थापना (Control over Population and Employment Management)

विकसित देशांनी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले आहे. लोकसंख्येच्या वाढीच्या प्रमाणात रोजगार व्यवस्था निर्माण केली आहे. म्हणजे देशातील सर्व नागरिकांना त्यांच्या कौशल्य आणि मेहनतीच्या जोरावर रोजगार मिळतो. मानव संसाधने देखील देशांतर्गत विकसित होतात. विकसित देशांमध्ये श्रमाचे मुक्त मूल्यही ठरवले जाते.

4.नियंत्रित बाजार आणि आर्थिक वाढ (Controlled Market and Economic growth)

देशातील सर्व व्यक्ती आणि समुदायांकडे जीवनावश्यक वस्तू बाजारात सहज मिळतील.

5. संविधान राज्याची स्थापना (Establishment of Constitutional State)

विकसित देशांमध्ये कायदेशीर क्षेत्रात, एक मजबूत कायदेशीर व्यवस्था स्थापित केली जाते, स्थापित केली जात आहे. त्या देशांत सुव्यवस्था चालते. अशा व्यवस्थेत, नागरिक हा नागरी समाजाच्या रूपाने कायदेशीर

आस्थापनाचा सेवक असतो आणि कायद्याच्या दृष्टीने समान असतो. याला चांगली विधिमंडळ प्रणाली असेही म्हणतात.

विकसनशील देशांची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Developing countries)

ज्या देशाची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत आहे आणि औद्योगिक क्षेत्र विकसित नाही, त्या देशांना विकसनशील किंवा अविकसित देश म्हणतात. अमेरिका, आफ्रिका, युरोप आणि आशियामध्ये असे अनेक देश आहेत. अशा देशांमध्ये नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि संसाधनांचा योग्य वापर केला जात नाही आणि या संसाधनांवर विकसित देशांनी अतिक्रमण केले तरी विकसनशील, किंवा अविकसित देशांचे दरडोई उत्पन्न तितकेच कमी होते. केवळ रोजगाराच्या संधींपासूनच वंचित नाही, तर आरोग्य आणि शिक्षणापासूनही वंचित आहेत आणि मूलभूत गरजा जसे की गृहनिर्माण पूर्ण होत नाही. कमी विकसित किंवा अविकसित देशांची खालील वैशिष्ट्ये आहेत.

1. कृषी आधारित प्रणाली
2. परंपरागत कार्य शैली
3. गरिबी आणि भांडवलाची कमतरता
4. उच्च लोकसंख्येमध्ये वाढणारे
5. बेरोजगारी
6. सामान्य गरिबी
7. उत्पन्नातील भेदभावाचे प्रश्न खंड
8. अनियंत्रित बाजाराचा विकास
9. गैर-सरकारी संस्थांचा हस्तक्षेप
10. बेजबाबदार गटांची निर्मिती
11. भ्रष्टाचाराचे संस्थात्मकीकरण.
12. राजकीय पक्ष आणि नेत्यांची आंतरराष्ट्रीय क्रीय कल्प s

1. शेतीवर आधारित व्यवसाय (Agro-based Profession)

शेती हा सामान्यतः विकसनशील देशांचा मुख्य व्यवसाय आहे कारण शेती हा समाजासाठी उत्पन्नाचा प्राथमिक स्रोत आहे. शेतकरी खेड्यात राहतात. ही कृषिप्रधान व्यवस्था त्याच्या देशातील परदेशी नागरिकांपेक्षा कमकुवत आहे. कारण बाजारभावाने त्यांची पिळवणूक केली जाते. त्यामुळे शेतीत गुंतलेल्या समाजाची मानसिकता कमकुवत आहे.

2. पारंपारिक तंत्रज्ञान (Traditional Technology)

विकसनशील देशांच्या कार्यशैलीत बदल होत नाहीत. आधुनिक विकास शैलीत व्यक्तीची क्रियशक्ती वाढवते. आधुनिक भौतिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्याशिवाय आधुनिक शैली स्वीकारता येणार नाही. निम्न उत्पन्नाच्या व्यक्तीला हे परवडणार नाही. त्यासाठी त्यांना ही पारंपरिक प्रथा सोडता येणार नाही.

3. गरिबी आणि भांडवलाची कमतरता (Poverty and lack of Capital)

जीवन व्यवस्थापनासाठी आवश्यक उपकरणे आणि संसाधने जिथे टंचाई असते तिथे गरिबी असते जीवन व्यवस्थित करता येत नसल्यामुळे भांडवलाच्या शास्त्रीय सिद्धांतानुसार भांडवलाची टंचाई असते, ज्याचा अर्थ उत्पादनाचे साधन भांडवलाच्या बचत उत्पन्नावर अवलंबून असते. विकसनशील देशातील व्यक्ती जेवढे कमावते, ते सर्व राहणीमानाच्या खर्चावर जाते आणि बचतीची परिस्थिती नसते. त्यामुळे ज्यांना भांडवल जमवता येत नाही ते गरीब आहेत. भांडवलापासून वंचित असलेल्या व्यक्ती गरीब असतात. गरिबीत भांडवलाची कमतरता असते.

4. उच्च लोकसंख्या वाढीचा दर (High Population Growth Rate)

विकसनशील देशांमध्ये लोकसंख्या वाढ अनियंत्रित आहे. शिक्षण आणि जनजागृतीच्या अभावामुळे अशा देशांमध्ये पुनरुत्पादन वाढते. त्यामुळे लोकसंख्या वाढल्याने गरिबी वाढणे स्वाभाविक आहे. जिथे गरिबी असते

तिथे प्रामाणिकपणा आणि नैतिकता कमी असते. माणसाच्या मेंदूतील विकृती निर्माण होण्यास गरिबीही कारणीभूत असते.

5. सामान्य बेरोजगारी (Unemployment)

योग्य म्हणजे (सक्षम) व्यक्तीला रोजगार मिळत नाही. योग हा विकसनशील देशांचा मूळ गुरू आहे. नोकरी करणाऱ्यांना देशात नोकऱ्या मिळू शकत नाहीत. ज्या परिस्थितीत ते परदेशात जातात, अशी परिस्थिती अजिबात चांगली नाही. जेव्हा कोणत्याही देशात बेरोजगारी वाढते, बेईमान आणि संधीसाधू बनते, बेरोजगारीत, मानवी मूल्य आणि मान्यता संपते, ज्यामुळे गरीबी आणि गरिबीपासून वंचितता निर्माण होते आणि भ्रष्टाचाराचा जन्म होतो.

6. सामूहिक दारिद्र्य (Mass Poverty)

विकसनशील देशांमध्ये गरिबी ही एक मोठी समस्या आहे आणि ज्या देशांमध्ये दुष्काळ दूर करण्यासाठी कोणतीही ठोस योजना नाही अशा देशांमध्ये गरिबीचे प्रमाण आहे. यामुळे व्यक्ती व्यवहारात अस्वस्थ होते. त्यामुळे भ्रष्टाचार जास्त होतो .

7. उत्पन्नातील भेदभाव (Discrimination in the income)

विकसनशील देशांमध्ये रोजगाराच्या संधी नसल्यामुळे व्यक्तीच्या उत्पन्नात तफावत असते, त्यामुळे सामान्य व्यक्ती गरिबीत त्रस्त असते. यामुळे तारतम्य (भेदभाव) निर्माण होतो. या स्थितीत, व्यक्ती व्यक्तीत निराशा बनते. समाजात अविश्वासाचे विष पसरते.

8. अनियंत्रित बाजाराचा विकार (Development Uncontrolled Market)

विकसनशील देशांमधील बाजारपेठा नियंत्रणमुक्त स्वरूपात विकसित होत आहेत. बाजारातील धूर्त आणि बदमाशांचा ताबा आहे. म्हणून मागणी व पुरवठा आणि किंमत नियमन सिद्धांत कार्य करत नाही, वस्तूच्या निश्चित किंमती देखील कृत्रिम मागणीमुळे अस्थिर होतात. आणि किंमती नियंत्रित केल्या जातात. अशा प्रकारे किंमती अनियंत्रित आहेत ग्राहकांवर आर्थिक बोजा वाढेल आणि व्यापारी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील. अशा नियंत्रित बाजाराच्या विकासांमुळे लोकांची गरिबी वाढेल.

9. सरकरेतर संस्थेचा प्रभाव(Influence of Foreign non-Governmental Organizations)

विकसनशील देशांमध्ये विकसित देशांच्या अशासकीय संस्थांचा हस्तक्षेप असतो. या कारणाने ते त्या देशाचा धर्म, संस्कृती आणि वारसा, चालीरीती आणि जीवनशैली बदलण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे विकृती पसरते. जगाच्या कोणत्याही भागात उगम झालेला कोणताही समुदाय किंवा समाज त्यांच्या आचार-विचार, वारसा मूल्य, संस्कार आणि संस्कृतीच्या आधारे विकसित झालेले सामाजिक मूल्य आणि मान्यता यांच्या आधारे मानवी जीवन जगतो. अशी सामाजिक उत्क्रांती शतकानुशतके चालू आहे. इतर देशांनी कोणत्याही समुदायाने किंवा समाजाने स्वीकारलेल्या पद्धती आणि संस्कृतीत हस्तक्षेप करू नये. परंतु विकसनशील देशांत विकसित देशांतील अशासकीय संस्थांच्या पक्षपाती हस्तक्षेपामुळे समाजाची स्वतःची मान्यताप्राप्त मूल्ये आणि सांस्कृतिक व्यवस्था बदलत आहे. विकसनशील देशांतील धूर्त व बदमाश समाजसुधारणेच्या नावाखाली शेतकरी समाजाला दुबळे व परोपजीवी बनवितात.

10. बेजबाबदार समुदाया चे निर्माण (Irresponsible Community)

असे बेजबाबदार गटाना अशा कामाचे उत्तर देणे कठीण आहे. या विकासासोत्सवासाठी हे एक मत नसलेले गट किंवा समुदाय एकत्र केले जातात. सामाजिक, आर्थिक आणि राजनैतिकतेत त्या बेजबाबदार गटाची उपस्थिती, परंतु राज्य व्यवस्थेत नाही, लोकांच्या विकासात अडथळा आणत असते.

11. संस्थाकृत भ्रष्टाचार (Institutional corruption)

विकसनशील देशांतील भ्रष्टाचार कर्जाचे स्वरूप धारण करतो. एकापेक्षा जास्त व्यक्तींनी मिळून भ्रष्टाचार केला, तर त्याला संस्थात्मक भ्रष्टाचार म्हणतात, समान कायदा करून आणि कोणताही निर्णय घेतल्यास भ्रष्टाचारही संस्थात्मक भ्रष्टाचाराच्या कक्षेत येतो, अंतर्गत किंवा बाह्य दबावामुळे देशातील नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि हस्तांतरण. . त्याचप्रमाणे राष्ट्राविरुद्ध कृत्ये करणे यालाही भ्रष्टाचार म्हणतात. विकसित देशांमधील व्यावसायिक संस्था आणि समुदाय विकसनशील देशांमध्ये अशा व्यवसायांचे नेटवर्क तयार करतात. असे लोक गरीब राष्ट्रांचे शोषण करतात. शोषित देश धूर्त आणि धूर्त व्यक्ती संस्थात्मक भ्रष्टाचाराच्या शुभ्र (चांगल्या) बांधकामासाठी देशातील जनतेच्या राष्ट्रवादाचा फायदा घेतात.

12, राजकीय नेत्यांच्या आंतरराष्ट्रीय क्रियाकलाप (Anti-national activities of Political Leaders and Parties)

विकसनशील देशांमध्ये, राजकीय पक्ष आणि राजकीय विचारधारा गैर-राष्ट्रीय क्रियाकलापांद्वारे अनियंत्रित पसरतात. या रणनीतीच्या नावाखाली राजकीय पक्ष आणि पक्षाचे नेते प्रत्येक निर्णय देशाच्या आणि जनतेच्या हिताचा असल्याचा आव आणतात आणि राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेते त्याच राजकीय भ्रमातून देशाचे आणि जनतेचे शोषण करतात. हे राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेते कितीही आंतरराष्ट्रीय कारवाया करतात, पण देशातील सामान्य नागरिक त्यांच्या विरोधात बोलू शकेल किंवा विरोध करू शकेल अशी परिस्थिती नाही. एक राजकीय पक्ष जनतेसाठी सहा निर्णय घेतो. त्याला लोकप्रिय मत म्हणतात. ही परिस्थिती उद्भवायला नको होती. विकसनशील

देशांमध्ये, राजकीय नेते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, त्यामुळे हुकूमशाही प्रवृत्ती विकसित होतात. आणि राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेते जनता आणि देश या दोघांच्या विरोधात प्रस्थापित होतात. त्यांच्या माध्यमातूनच भ्रष्टाचाराची पोती उघडली जाणार असून चारही बाजूंनी भ्रष्टाचाराची कृत्ये पसरणार आहेत.

विकसित आणि विकसनशील देशांची वैशिष्ट्ये वर थोडक्यात नमूद केली आहेत. गरीब म्हणजेच विकसनशील देशांना विकसित देशांशी टक्कर घेणे कठीण जाते. हे वरील विश्लेषणावरून स्पष्ट होते. परंतु जगातील सर्व देश समान संधी आणि संतुलित विकासाचे अधिकारी आहेत. भ्रष्टविरोधी विज्ञान या समस्या सोडवू शकते.

सकारात्मक मनोवृत्ती आणि सामाजिक रचना (Positive Attitudes and Social Structure)

कोणत्याही समाजाचे लोक, त्यांचे विचार व कार्य कलाप हे त्या समाजाचा स्तर ठरवतात, समाजाची ओळख हा त्या समाजाशी थेट संबंध असतो आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख असते. समाजाच्या उत्थानाचा किंवा अधोगतीचा स्त्रोत हा व्यक्तीचा विचार असतो म्हणूनच, मानवी समाजाच्या संस्कृतीचा आणि सभ्यतेचा विकास देखील व्यक्तीच्या विचारांच्या आधारे निश्चित केला जातो.

सध्याच्या परिस्थितीत कोणताही उच्च किंवा निम्न समाज, देशाच्या नैतिक परिघात अडकलेला आहे. त्याच समाजातील नागरिकांच्या सकारात्मक विचारातून राजकीय धोरणही तयार होत असते.राज्यातील नागरिकांचा विचार हे देशाची नैतिक व्यवस्था ठरवणारे तत्व असते. त्यासाठी प्रत्येक नागरिकाची विचारसरणी सकारात्मक असेल तर समाज देशाच्या उन्नतीसाठीही मदत होते.नकारात्मक विचार समाजात व्यभिचार,हिंसा आणि अस्वस्थतेला आमंत्रण देतो. त्यासाठी समाजाच्या उन्नतीसाठी सकारात्मक

विचाराची गरज आहे.सकारात्मक विचारातून सद्भावना,नीति आणि युती निर्माण होते.

माणूस मशीनद्वारे नियंत्रित केले जाणारे यंत्र नाही. माणूस नैसर्गिक आहे. त्याच्या सर्व कृती आणि विचार देखील नैसर्गिक आहेत. एखाद्या व्यक्तीची विचारसरणी ठिकाणानुसार बदलू शकते. त्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान सूत्रांच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या विचारात परिवर्तन घडवून आणता येईल. हे माणसाचे व्यक्तिमत्व प्रस्थापित करते. एखाद्या व्यक्तीला ओळखण्यात आणि त्याचा दर्जा प्रस्थापित करण्यात त्याचे व्यक्तिमत्त्वही भूमिका बजावते. म्हणजे माणसाच्या विचारसरणीला त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात विशेष महत्त्व असते. ते खालीलप्रमाणे पाहिले जाऊ शकते. माणसाची विचारसरणी ही

1. सकारात्मक विचारसरणी असते.

2. मिश्र विचार.

3. नकारात्मक विचार,

1. सकारात्मक विचार/वृत्ती (Positive Thought/Attitude)

सकारात्मक विचार हा योग्य विचार म्हणता येईल. सद्भाव, सदाचारा आणि मित्रत्व यातील सद्गुण, सकारात्मक आणि चांगले विचार हा देखील मानवी गुण आहे. समाजात माणसाच्या परिष्कृत व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय आणि स्थापनेसाठी सकारात्मक विचाराची गरज आहे. त्यांना व्यक्तीचे सकारात्मक विचार येतात आणि ते समाजात सक्रिय होतात. अशी व्यक्ती समाजाचे नेतृत्व करण्यात यशस्वी होईल. चांगला विचार करणारा नेता लगेचच नेतृत्व स्वीकारत नसला तरी, त्याच्या विचारसरणीच्या सकारात्मक कृतींच्या मूल्यमापनाच्या आधारे त्याचे व्यक्तिमत्त्व नंतर प्रस्थापित होऊ शकते. यामुळे केवळ सकारात्मक विचाराने किंवा चांगल्या विचाराने व्यक्तीचे

व्यक्तिमत्त्व घडत नाही. त्याऐवजी समाजाच्या जडणघडणीत आणि सामाजिक स्तरावरही परिवर्तन होत असते.

2. मिश्र विचार/वृत्ती (Mixed thought / Attitude)

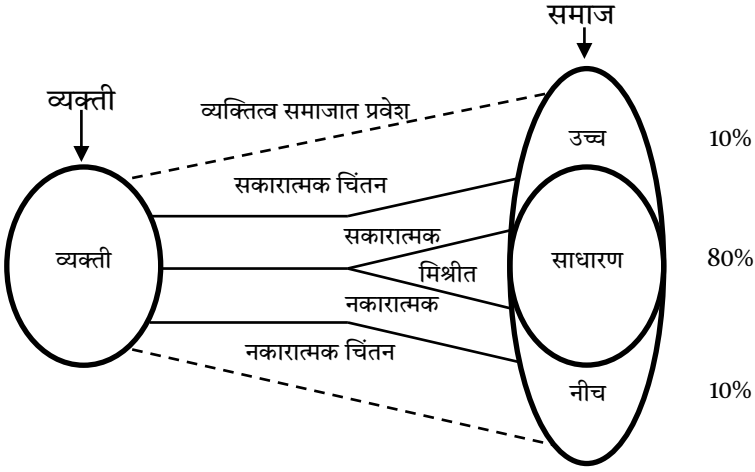
जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या विचारसरणीचे तीन भाग केले जातात तेव्हा सकारात्मक आणि नकारात्मक विचारांच्या मिश्र स्वरूपाला मिश्र विचार म्हणतात. बहुतेक लोकांमध्ये हे असेच मिश्र विचारसरणी असते. फक्त सकारात्मक किंवा फक्त नकारात्मक विचार करणारे लोक समाजात खूप कमी आहेत आजकाल मिश्र विचारांचे लोक जास्त आहेत.

3. नकारात्मक विचार/वृत्ती(Negative thought/ Attitude)

नकारात्मक विचार हे सकारात्मक विचारांच्या विरुद्ध आहे.नकारात्मक विचार असणारे लोक स्वभावाने भौतिकवादी असतात. ते स्वतःच्या फायद्याच्या आणि दुसऱ्यांचे नुकसान करण्याच्या विचारात मग्न असतात अशा विचारसरणीच्या व्यक्ती समाजातील सर्व घटकांच्या दुर्दशेचा विचार करतात आणि देशाचे नुकसान करतात. अशा व्यक्ती संशयास्पद व निर्दयी असतात आणि आनंदी होऊ शकत नाहीत.

नकारात्मक चिंताग्रस्त होऊन समाजात द्वैतवादी व शत्रुत्व निर्माण करते व राष्ट्राच्या उन्नतीला बाधा आणते. वर उल्लेख केलेल्या सकारात्मक, नकारात्मक आणि मिश्र विचारसरणीच्या व्यक्ती कुटुंबाच्या आणि समाजात आढळतात. या छोट्याशा भागामध्ये प्रत्येकाच्या कल्पना समान नसतात. कोणत्याही समूहात आणि समाजात सकारात्मक आणि नकारात्मक विचार करणारे लोक कमी असतात. कारण संमिश्र विचारांचे लोक जास्त आहेत. त्यांना सकारात्मक विचारांची जोड मिळाल्यास समाज उन्नती आणि विकासाकडे वाटचाल करू शकतो. हा मोठा समूह असाच नकारात्मक विचार करत राहिला तर समाजात अधोगती आणि अस्थिरता येईल. थोडक्यात, मिश्र विचारांचा पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

व्यक्तीची विचारसरणी आणि समाजाची रचना खालील चित्रात दिसून येते.

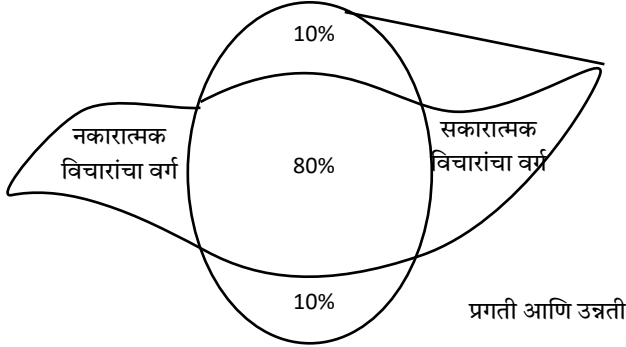

वैयक्तिक समाजाचे क्षेत्र

वरील चित्रात व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वात व्यक्तीकडून सकारात्मक संमिश्र आणि सुसंवादी विचार समाजात शिरतात आणि समाजाच्या जडणघडणीत सकारात्मक आणि सकारात्मक विचारांचा समावेश होतो ते ऐंशी टक्के असतात. या ऐंशी टक्के सामान्य नागरिकांवर दहा टक्के उच्च किंवा नीच व्यक्तिमत्त्वांचा प्रभाव असतो आणि समाजाची रचना ठरवतात. उच्च क्षेत्राच्या प्रभावाखाली जो देश उन्नती आणि विकासाच्या मार्गावर प्रगती करत असतो, तो त्या क्षेत्रावरही प्रभाव टाकतो आणि समाजाला सकारात्मक दिशेने घेऊन जातो. त्याचप्रमाणे, उन्नती मध्यमवर्गाला खालच्या वर्गीय समाजाच्या प्रभावाखाली आणते, जो अशा प्रकारे अस्थिरतेच्या आणि द्वैताच्या लाटेत अडकतो आणि बाकीच्या नव्वद टक्के समाजाला व्यापतो. दुसऱ्या शब्दांत, सकारात्मक पक्षाचा वरचा मतदारसंघ किंवा नकारात्मक पक्षाचा खालचा मतदारसंघ महत्त्वाचा मतदारसंघ मानला जातो. अनेक क्षेत्रांचा समावेश असलेले हे क्षेत्र स्वतःसारखे माफक क्षेत्र बनवून समाजात आपला ठसा उमटवण्यास सक्षम आहे.

सुशिक्षित आणि अशिक्षित अशा दोन्ही वर्गात विभागण्यासाठी व्यक्तीच्या विचारसरणीत विशेष फरक नाही. सुशिक्षित समाजात सकारात्मक विचार जास्त प्रमाणात आढळतात. त्याचप्रमाणे विकसित व विकसनशील अशा दोन्ही देशांमध्ये व्यक्ती, समाज आणि समाजाचे स्वरूप सारखेच असते. खालील चित्रात विचारांच्या संदर्भात समाजाचा उदय आणि अस्त पाहू.

समाजाची रचना

वरील आकृतीमध्ये, समाजाची रचना दहा (10) टक्के दर्शविली आहे जी अत्यंत सकारात्मक आहेत. आणि ऐंशीच्या मध्यमवर्गात अनेक असले तरी हा वर्ग खालच्या वर्गावर प्रभाव टाकून त्यांना उच्च वर्गात आणतो. त्याचप्रमाणे न्यून वर्ग एकत्र येऊन समाजाच्या उन्नतीचा किंवा अधोगतीचा मार्ग दाखवला जातो. अर्थात, सकारात्मक विचारांचा वर्ग मिश्र वर्गाला स्वतःमध्ये आत्मसात करेल आणि योग्य वेळी समाजाचा नेता होईल. तसेच नकारात्मक जात ही मिश्र जातीला स्वतःमध्ये सामावून घेते आणि समाजात केवळ प्रतिगमनच नव्हे तर द्वैत, चिंता आणि अस्थिरताही प्रस्थापित करते. त्याचप्रमाणे, अस्थिरतेच्या वातावरणात भ्रष्टाचार फोफावतो. विकसित देशांची सामाजिक रचना प्रगतीशील आहे आणि विकसनशील देशांची रचना (सामाजिक) सामान्यतः प्रतिगामी आहे.

सकारात्मक विचार करून तर्कशुद्ध निर्णय (Rational Decision by Positive Thinking)

सकारात्मक विचारात विवेकी निर्णय येतो. शहाणपणाने निर्णय घेणारी व्यक्ती समाजात एक महान व्यक्ती म्हणून आपला ठसा उमटवते. मग तो निर्णय नागरी स्तरावरचा असो, किंवा राज्याच्या अधिकारप्राप्त अधिकाऱ्यांकडून, विवेकपूर्ण निर्णय घेण्यास महत्त्व असते. समाजाच्या एका कोपऱ्यातील सकारात्मक विचार करणारी व्यक्ती वर्गाच्या माध्यमातून विवेकी निर्णय आणि कृतीने संपूर्ण समाजाला दिशा देऊ शकते. सकारात्मक निर्णयाच्या मार्गाने संपूर्ण समाजाला सक्षम बनवू शकतो. यामुळे सकारात्मक विचाराने विवेकी निर्णयक्षमता निर्माण होते येतो ते आपण जाणू शकतो.

नकारात्मक विचारातून समाजविघातक व्यवसाय (Antisocial Behavior from Negative Thinking)

समाजविरोधी वर्तन हे नकारात्मक विचारांचे उत्पादन आहे. नकारात्मक विचाराना सामाजिक विकृती देखील म्हणतात. अशा व्यक्ती स्वार्थी स्वभावाचे असतात. इतरांचा अनादर करणारे असतात आणि इतरांना हानी पोहोचवण्याचा त्यांचा स्वभाव असतो. ही प्रवृत्ती गुन्हेगारी वाढवते.

वर म्हटल्याप्रमाणे विवेकी निर्णय घेणे ही सकारात्मक विचारसरणीची निर्मिती आहे, तर समाजविघातक वर्तन हे नकारात्मक विचारांची निर्मिती आहे. हे जाणून त्यांचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. म्हणजे पक्ष आणि विरोधक या दोन्ही पक्षांची व्याख्या वेगवेगळ्या पद्धतीने व्हायला हवी आणि दोन्ही पक्षांचे संघटन योग्य पद्धतीने व्हायला हवे, सकारात्मक विचार समाजाच्या हिताचे कसे काम करू शकतात आणि नकारात्मक विचार कसे फायदेशीर ठरू शकतात. त्याच्या ठरावाला भ्रष्ट विरोधी शस्त्र आव्हान देऊ शकते. त्यासाठी त्याचा अभ्यास आवश्यक आहे.

****

25. भ्रष्टाचाराविरुद्ध संस्कृतीचा विकास (Development of Culture against corruption)

समाजाची संस्कृती माणसाची जीवनशैली ठरवते. समाजात कोणत्याही प्रकारची संस्कृती विकसित झाली तरी त्या समाजातील लोकांची जीवनपद्धतीही तशीच असेल. उदाहरणार्थ, जे लोक अन्य आहार खात नाहीत, ते सर्व सजीवांना आपले मानतात. माणूस कोणत्या संस्कृतीत जन्माला येतो व वाढतो. त्याला त्याच संस्कृतीत राहायचे असते. त्याचप्रमाणे भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीची स्थापना व विकास केल्यास भ्रष्टाचारविरोधी कारवाईत प्रत्येक व्यक्तीचे सहकार्य मिळू शकते. यासाठी भ्रष्टाचाराचा जागतिक प्रसार खालच्या पातळीवर आणण्यासाठी त्याच्या नियंत्रणासाठी भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृती विकसित करणे आवश्यक आहे.

नैतिकता आणि संस्कृती (Ethics of culture)

नैतिकता आणि संस्कृती यांना वेगळे पाहिले जाऊ शकते किंवा नाही. नैतिकता आणि संस्कृती, जे मानवी आणि मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीचा मूळ आधार आहेत, भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानामध्ये सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. नीतिशास्त्र, व्याख्या - धोरणाचे विश्लेषण आणि संस्कृती विज्ञान मानवी संस्कृतीचा सविस्तर अभ्यास करते. नीति आणि संस्कृती नेहमी योग्य मार्गावर राहतात. नैतिकता आणि संस्कृतीचा नाश होऊन समाज उलट्या दिशेने वळण घेतो. त्यामुळे नैतिकता आणि संस्कृती या सकारात्मक बाजूंवर आहेत आणि त्याचा परिणामही सकारात्मक आहे, नैतिकता मानवी जीवनात विविध क्रियाकलाप स्थापित करण्याच्या दिशेने निर्देशित करते आणि संस्कृती मानवी जीवन पद्धती व्यवस्थित करते.

नैतिकता आणि संस्कृती याकडे स्वतंत्रपणे पाहू - नीतिशास्त्र :- याचा अर्थ समाजातील नेत्यांनी मानवी फायद्यासाठी वेगवेगळ्या वेळी केलेले आणि त्यांनी स्वीकारलेले व्यवसायाचे नियम जाणून घेणे आहे. तसेच जीवन आनंदाने आणि यशस्वीपणे जगण्यासाठीचे नियम स्वीकारणे. ते व्यवहारिक

पद्धतीने आचरणात आणण्यासाठी निश्चित सराव, आचारसंहिता यावर सहमती असणे आवश्यक आहे. नैतिकता हा शब्द प्राचीन काळापासून मानवी सभ्यतेच्या विकासासाठी कोणत्याही जात आणि परंपरेच्या प्रवर्तकांनी स्थापित केलेल्या विचारधारा आहेत. नैतिक विज्ञान मानवी इतिहास, मानवी व्यवहार आणि मानवी व्यवहारांसाठी आवश्यक नैतिक सिद्धांत परिभाषित करते. नैतिकतेच्या बाबतीत, थोडक्यात, नैतिकतेचे पालन करणे ही सर्वोत्तम मानवी गुणवत्ता दर्शवते.

संस्कृती:- संस्कृती म्हणजे कोणतीही जात, वर्ग आणि समाजाचे आचरण पद्धतशीर करणासाठी केलेले व्यवसाय हे परिष्कृत आणि सभ्य स्वरूपात ओळखले जाणे आवश्यक आहे. व्यक्ती आणि मानवी समुदायाची सामाजिक जीवन कला, कौशल्य, शिष्टाचार, आचरण आणि व्यवसाय, संस्कृती, जीवन व्यवस्थापन प्रणाली, परिष्कृत, उच्च स्तरावरील जीवन व्यवस्थापनाचा मार्ग आहे. तो समाज हा निसर्गाने अत्यंत विकसित समाज आहे. संस्कृती ही मानवी जीवनाची पद्धत आहे. पद्धतशीर स्वरूप आहे. नीतिशास्त्र आणि संस्कृतीचे स्वरूप भिन्न आहेत परंतु त्यांचे परिणाम सारखेच आहेत. हे भिन्न असले तरी समान आहेत.

वरील चित्रावरून हे सिद्ध होते की मानव कल्याणाची नैतिकता आणि संस्कृती एकाच ठिकाणी म्हणजेच एकाच आवारात अस्तित्वात असू शकते. पण एक दुसऱ्यामध्ये विलीन होऊ शकत नाही. पण भ्रष्टाचाराविरुद्ध संस्कृतीच्या एकीकरणात नाविन्यपूर्ण धोरणे बांधता येतील आणि संस्कृतीचा व्यवसायात समावेश करता येईल. यासाठी, वारसा धोरण नवीन प्रकारचे प्रकल्प तयार करू शकते आणि आपल्याच वर्तुळात स्थापना करू शकते.

अशा प्रकारे दोन्ही तत्त्वांवर आधारित सुसंस्कृत आणि परिष्कृत व्यवस्था निर्माण करता येते आणि सभ्य आणि सुसंस्कृत जीवनपद्धती विकसित करता येते.

भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीची उत्क्रांती (Development of Anticorruption Culture)

सभ्य आणि संस्कृतीच्या निर्माणाचे वर्णन वरील प्रकरणामध्ये जीवन दिलेले आहे.

आता भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीच्या विकासासाठी कसे विचार करावे लागेल, याचा विचार करायला हवा, आपल्या मानवी कल्याणाच्या आणि मानवी जीवनाला अनुकूल नसलेल्या कल्पना आणि विचारधारा आहेत. याच धोरणाचा आणि सिद्धांताचा वेळीच आणि सावधगिरीने प्रचार केला तर धूप वनस्पती विकसित होऊ शकते. ही वस्तुस्थिती आपणास परिचित आहे आणि याच भ्रष्टविरोधी संस्कृतीच्या विकासासाठी वकिली करण्याची गरज नाही. मानविय संस्कृतीचा अंगीकार करणे आणि समाजात प्रचलित असलेल्या नीतिनियमांचे पालन करणाऱ्यांना, ह्या भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीत रुजवले पाहिजे. जगातील सर्व विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये त्यांचे जीवन अभावग्रस्त आहे त्यांच्यावर या नवीन संस्कृतीचा प्रभाव पडू शकत नाही. जर हा एक सुसंस्कृत समाज असेल आणि जीवनाचे नियम पाळले गेले तर अशा लोकांवर आणि समाजावर या नवीन भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीचा प्रभाव पडू शकतो आणि संस्कृतीचा विकास करताना मानवाने आपल्या परोपकाराचा हेतू ओळखला पाहिजे. संस्कृती ही एक जीवनपद्धती आहे कारण ती व्यक्तींनी टिकवून ठेवली आहे. जेव्हा समाज हे स्वीकारते, तेव्हा ती संस्कृती बनते आणि म्हणूनच ती व्यक्ती संस्कृतीचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करते. समाजातील विद्यमान संस्कृतीचे पालन करून ती टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतो.

भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीचा विकास आणि देखभाल समाजामुळे होऊ शकते. त्याची उपयुक्त सार्थक तत्व शोधण्यासाठी खालील तीन प्रश्नांचे उत्तर शोधले पाहिजे.

1. सामूहिक स्वार्थ कसा चालू ठेवता येईल?
2. सामूहिक स्वरूपात शक्तिशाली (मजबूत) कसे व्हावे?
3. समृद्ध समाज कसा घडवायचा?

या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, नवीन सिद्धांत तयार करण्याची आवश्यकता नाही. मानवी समाजात जेवढ्या नीती आणि सिद्धांत आहेत, तितकेच त्यांचे पालन करण्याचे वातावरण निर्माण केले पाहिजे, जे शाश्वत सत्य, नीतिमत्ता आणि सत्य आहे जे शतकानुशतके मानवी जीवनाने स्वीकारले आहे. न्याय आणि सत्याची तत्त्वे ही मानवी मूल्ये प्रस्थापित करणारी तत्त्वे आहेत. याच्या आधारे समाजात वैयक्तिक स्वार्थ, त्याग, करण्याची प्रवृत्ती यांचा विकास होणे स्वाभाविक होते आणि त्यासोबतच भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीचाही विकास होतो.

भ्रष्टाचार विरोधी संस्कृतीच्या विकासासाठी खालील तथ्या घ्याव्यात आणि कोणत्याही माध्यमाद्वारे सर्वसामान्य नागरिकांमध्ये जागृती व्हावी यासाठी कार्यक्रम राबवावा. अशा प्रकारे कार्यक्रमाच्या जाहिरातीद्वारे व्यक्तीला नेहमी सतर्क केले जाऊ शकते. उदाहरणार्थ :

1. भ्रष्टाचारातून मिळवलेल्या संपत्तीचे कधीही राष्ट्रीयीकरण होऊ शकते. अशाप्रकारे केवळ संपत्तीचे नुकसानच नाही तर जन्मठेपेची शिक्षा भोगावी लागते.
2. जेव्हा अधिकाराचा गैरवापर केला जातो तेव्हा केवळ योग्यतेवरच प्रश्नचिन्ह निर्माण होत नाही तर शिक्षा भोगावी लागते. अधिकाराचा जाणूनबुजून गैरवापर केल्यास दंड (शिक्षा) आणि अर्थ दंड भोगावे लागते.
3. भ्रष्ट व्यक्तीचा सामाजिक बहिष्काराने त्याच्या कुटुंबावर परिणाम होणार.

4. जलद गतीने पैसे कमवण्यास व्यक्ती किंवा समाजाला भ्रष्टाचाराची मदत होईल.

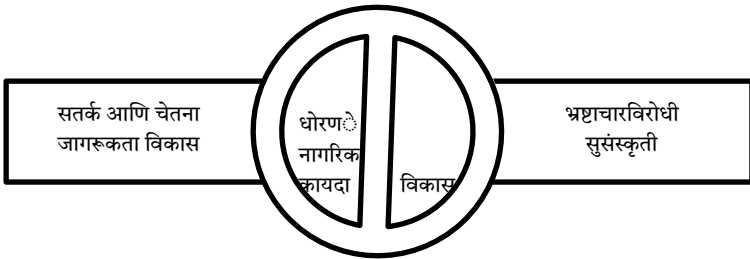
5. भ्रष्ट व्यक्ती कोणत्याही प्रायोजित मार्गाने संपत्ती शुद्ध करण्याने त्याचे व्यक्तीमत्व सदाचरी होत नाही. ही समज असणे गरजेचे आहे .

6. याशिवाय आधुनिक युगात राजकारण आणि वाहतूक कर्मचाऱ्यांचे कार्य बळकट होईल. मुळात राजेशाही आणि संचार कार्यकर्ते यांना आर्थिक परिस्थिती स्थिर करून आचारसंहितेत आणावे लागेल .

वरील विचारांना अक्षरशः समर्थन देणाऱ्या भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीच्या विकासासाठी एक नवे क्षितिज तयार केले जाऊ शकते. अशा प्रकारे भ्रष्टाचाराला विरोध म्हणून भ्रष्टविरोधी संस्कृती सुरू करता येईल.

आपल्याला माहित असणे आवश्यक आहे की भ्रष्टाचार हा व्यक्तीच्या निर्धाराने इतर लोकांपर्यंत पोहोचतो. अशा रीतीने भ्रष्टाचाराचा जनसमुदाय व्यक्तीमुळे उभा आहे . पण वर्तमानात-व्यक्तीपेक्षा जास्त जनसमुदाय भ्रष्टाचारात अडकतो. समाजाला योग्य मार्गावर ठेवणे हा सोपा मार्ग नाही. कठोर कायद्याची अंमलबजावणी आणि अनुपालन किंवा गैर-अनुपालन प्रतिबंधित करणे.

1. कायद्याचे निर्माण म्हणजे नितीचे निर्माण
2. पालनपोषणाचा अर्थ संस्कृतीची उत्क्रांती आहे.

कायद्याची निर्मिती आणि त्याचे पालन केल्याने एकीकडे समाजातील जागरूकता आणि चैतन्य (जागृत अवस्था) कायद्याच्या पालनात विकसित होते, तर दुसरीकडे संस्कृतीविरोधी विकसित होते. त्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृतीच्या विकासासाठी आवश्यक धोरण आखले पाहिजे. जी संस्कृती ते कार्य करते ती विकसित झाली पाहिजे.

नैतिक संस्कृतीचा विकास (Development of Ethical Culture)

भूगोल, जात आणि काळ यातून मिळालेली संस्कृती ही विकसित आणि विकसनशील देशांच्या समाजात प्राचीन काळापासून वेगवेगळ्या रीती-रिवाजांनी प्रस्थापित होते. एका समूहाची वा समाजाची संस्कृती दुसऱ्या समूहाशीही गुंतलेली असते. परंतु मानवी कल्याण आणि उन्नतीच्या दृष्टीने अनेक धोरणे आणि विचारधारा एकमेकांशी जुळलेल्या आहेत. ज्या समुदायाची संस्कृती स्थापित आहे. नैतिकतेच्या रूपात विकसित झालेल्या काही समाजांमध्ये एक विचलित संस्कृती आढळू शकते. असा समाज श्रेष्ठ असेल. संस्कृतीचा स्वीकार न करणारा समाज दुःखी जीवन जगतो. यासाठी व्यक्ती, समाज आणि समाजाची उन्नती धोरण भूतकाळातील संस्कृतीच्या उत्क्रांतीने होईल.

क्षमता प्रस्थापित झाल्यास एक सभ्य आणि सुसंस्कृत व्यक्ती आणि समाजाने जर नैतिकतेने चांगली संस्कृती प्रस्थापित केली तर संस्कृती एक नीति युक्त सिद्धांत स्थापित करतो. अशा समाजात या धोरणामुळे भ्रष्ट विरोधी संस्कृती विकसित होऊ शकते.

*****

26. मनाचे चांगले आणि वाईट पैलू (Good and bad aspects of the state of mind)

मानवी मनाचे विश्लेषण करते. अभ्यासाच्या आवश्यकतेचे विश्लेषण करण्यासाठी मर्यादित व्याप्तीमध्ये करेल मानसशास्त्राचे क्षेत्र मानवी मनःस्थितीचे विश्लेषण देखील करते. मानवी मानसिकता व मानवी स्वभावात विभागली जाऊ शकते. मानवी मानसिकतेच्या पाच श्रेणी म्हणजे आचार, विचार, कर्म भाव प्रवृत्ती ही पाच तत्त्वे मानवी मानसिकतेतील सकारात्मक स्वभाव आहेत. तर ते

- अ) आचार
- ब) विचार
- क) कर्म
- ड) भाव
- ई) प्रवृत्ती

अ) आचार (Conduct)

कर्म ही पाच तत्त्वे मानवी मानसिकतेतील सकारात्मक स्वभाव आहेत. हे विधी आणि व्यवसाय म्हणून समजले जाऊ शकते. विधी पाळणारी व्यक्तीच समाजात स्थान मिळवते. त्यामुळे त्याला समाजात मान-सन्मान मिळतो. मानवी जीवनात आचाराला विशेष महत्त्व आहे कारण ते मानवी व्यवहाराचे एक रूप व्यवसाय आणि नैतिकतेचे परिष्कृत रूप म्हणून पाहिले जाते.

ब) विचार (Thought)

हा मानवी विचारसरणीचा एक विकसित प्रकार आहे, असे म्हटले जाते की मानवी मनातील कोणत्याही समस्या किंवा स्थितीबद्दल खोलवर विचार करणे. विचारातून दृढनिश्चय करून व्यक्ती आणि व्यक्तिमत्त्वात परिवर्तन घडवून आणते, विचार हाच व्यवसाय असतो.

क) कृती (Action)

कर्म म्हणजे काम, काम करण्यासाठी, मनुष्य भौतिक शरीर प्राप्त करतो आणि त्या शरीराच्या माध्यमातून कार्य करतो. माणूस दोन प्रकारे काम करतो. एक शारीरिक आणि दुसरा मानसिक, दोन्ही कामाला समान महत्त्व आहे. माणसाचे व्यक्तिमत्व कामातूनच विकसित होत असते.

ड) भाव (Intention) [हेतू]

भावना ही मानवी मेंदूतील विचारांची लहर आहे, विचार आणि कल्पना भावनांना जन्म देतात. माणसाची अवस्था आणि सद्भावनाही भावनांच्या कक्षेत येतात अंतःप्रेरणा हा माणसाचा नैसर्गिक गुण आहे. मानवी सहभागातून आणि व्यवसायातून जन्माला आलेला स्वभावच मानवी प्रवृत्ती, मानवी वर्तन वगैरे

ई) प्रवृत्ती (Tendency)

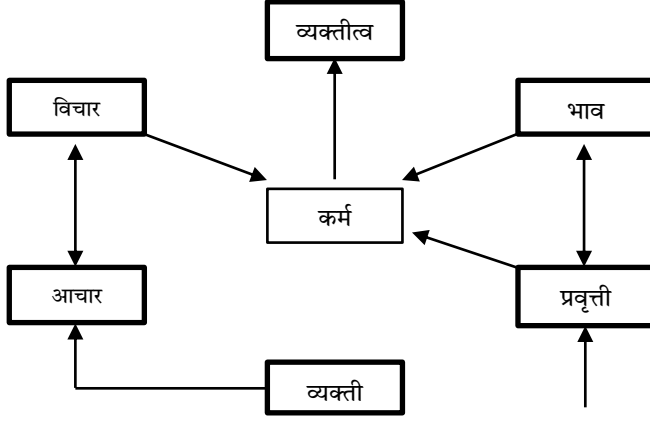
प्रवृत्ती हा माणसाचा नैसर्गिक गुण आहे, माणसाच्या व्यस्ततेचा आणि व्यवसायाने त्याची प्रवृत्ती बनते.. माणसाचे शिष्टाचार आणि विचार त्याचे चारित्र्य ठरवतात.

वरील पाच तत्वांवरून व्यक्तिमत्त्व परिवर्तनाचे कार्य प्रभावीपणे सुरू आहे.

कर्म माणसाचे वर्तन आणि विचार ठरवते. शिवाय भाव आणि वृत्ति देखील कर्म ठरवतात. जर कर्म बरोबर असेल, तर व्यक्तिमत्त्व देखील त्याच गणनेत (प्रमाणीकरण) स्थापित केले जाईल. ही वस्तुस्थिती वरील चित्रात मनाच्या स्थितीच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजूंवर नमूद केलेला शब्द आहे

a) आचारा b) विचार c) कर्म d) भाव आणि e) प्रवृत्ति हे तत्व स्वतःमध्ये हे सकारात्मक साधने आहेत. पण शक्य नाही. या मानवी गुणांचे चांगले आणि वाईट असे वर्गीकरण करता येते. माणसाचे शिष्टाचार आणि विचार त्याचे

चारित्र्य ठरवतात. वरील पाच तत्त्वांवरून व्यक्तिमत्त्व परिवर्तनाचे कार्य प्रभावीपणे सुरू आहे.

आपण मानवी चांगले आणि वाईट गुण आणि तत्वज्ञान, आचार, विचार, कर्म, भाव आणि वृत्ति यांची चांगल्या आणि वाईट बाजूंमध्ये विभागणी करू शकतो आणि पाच तत्त्व दहामध्ये विभागली जाऊ शकतात. गणितात आपल्याकडे गुण आहेत. हे दहा मुद्दे गणिताचे मूळ भाग आहेत.

म्हणजे, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0 गुणांचे प्रयोग करा आणि वाईट पक्षांच्या मूडचे विभाजन करा.

1. धार्मिकता	2. वाईट अन्न
3. पुण्य	4. खोडसाळपणा
5. चांगली कृत्ये	6. कुकर्मा
7. सद्भावना	8. वाईटपणा
9. चांगले काम	10. गैरव्यवहार
25. गुण पक्ष	20. अवगुण पक्ष

आपण संक्षिप्त स्वरूपात पाहिले आहे. आम्ही त्यांना सकारात्मक दिशेने नेण्याची क्षमता देखील प्रमाणित केली आहे. मानवतावादी मानसिकता नैसर्गिक आहे. याची चांगल्या प्रकारे अंमलबजावणी करून, व्यक्ती आणि समाज विवेकपूर्ण निर्णय घेऊ शकतात. भ्रष्टाचार विरोधी विज्ञानाची रचना होऊ शकते.

*****

27. उचित आणि अनुचित योग्य क्रियाकलापांची ओळख (Identification of Proper and Improper activities)

समाजात फुकट आणि अनुचित उपक्रम होत असताना, अशा प्रकारच्या कामाला जबाबदार धरून, त्यांचा अभ्यास जर पद्धतशीरपणे केला, तर सर्वांगीण विकास घडवणारी व्यक्ती, समाज किंवा संस्था अयोग्य ठरली, तर समाज कमकुवत होईल. त्यासाठी योग्य आणि अनुचित कामांची ओळख करून देणारे वातावरणाची गरज आहे.

कोणतेही काम मोकळेपणाने केले पाहिजे. जो करतो त्याला यश मिळते. हे बांधकाम यशस्वी करायचं असेल तर मोफत काम करणारी टीम तयार करावी लागेल. कोणतीही व्यक्ती, समाज किंवा संस्था कोणत्याही कामासाठी विनामूल्य केले पाहिजे. समाजात जबाबदारीची अशी अनेक क्षेत्रे आहेत, अशा महत्त्वाच्या गटांचा किंवा क्षेत्रांचा विचार प्रशासकीय आणि न्यायिक अधिकाराने केला जातो. राज्यव्यवस्थेत सुरक्षेची जबाबदारी असते. समुदाय आणि वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या असलेले हात. समाजातील अशी जबाबदार क्षेत्र बरीच आहेत तरी त्यात महत्व पूर्ण समुदायाचा विचार करून पाहूया

1. प्रशासकीय व न्यायिक अधिकृत व्यक्ती
2. राज्य व्यवस्थेतील सुरक्षेसाठी जबाबदार व्यक्ती
3. आरोग्य आणि शिक्षण सेवेत सक्रिय व्यक्ती.
4. क्रीडा आणि मनोरंजन क्षेत्रातील शक्तीची व्यक्ती
5. जन प्रतिनिधी आणि अधिकारी व्यक्ती
6. रोजगार, व्यापार आणि कृषी क्षेत्रातील व्यक्ती
7. सामाजिक सेवा कार्यात गुंतलेली व्यक्ती

1. प्रशासकीय आणि न्यायिक अधिकृत व्यक्ती (Service Delivery in Public Administration)

प्रशासकीय आणि न्यायिकदृष्ट्या अधिकृत व्यक्ती किंवा संस्थेने कायदानुसार वागले पाहिजे. कायद्याचा चुकीचा अर्थ लावू नका किंवा कायद्याचा अवमान करू नका. याशिवाय कायद्याचे पालन करणाऱ्या अधिकाऱ्याने विवेकबुद्धी बाळगावी, व्यक्ती किंवा संस्थेला मिळालेल्या अधिकारानुसार कायद्याचे चुकीचे अन्वयार्थ लावावेत, केलेले कृत्य आणि अधिकाराचा गैरवापर मुक्त नाही.

2. राज्य व्यवस्थेत सुरक्षा सोपवलेली व्यक्ती. (Responsible Person in Security of the State)

राज्य (राष्ट्र) व्यवस्थेत सुरक्षेसाठी जबाबदार असलेली व्यक्ती किंवा संस्था तिची जबाबदारी चोख पार पाडली पाहिजे. देशाच्या संरक्षणासाठी जबाबदार असलेले सैनिक असोत किंवा अंतर्गत सुरक्षेसाठी जबाबदार असलेले रक्षक असोत किंवा सुरक्षा गटाशी संबंधित इतर कोणतीही व्यक्ती किंवा संस्था असोत, सर्वांनी आपली जबाबदारी चोख पार पाडावी आणि राज्यव्यवस्थेने सांगितलेले काम प्रामाणिकपणे पार पाडावे लागेल. जी व्यक्ती किंवा संस्था राज्य व्यवस्थेने लादलेली जबाबदारी पार पाडण्यात अपयशी ठरते ती राष्ट्रविरोधी गुन्हेगार मानली जाते.

3. आरोग्य आणि शिक्षण सेवेत सक्रिय व्यक्ती. (Person Active in the health and education)

सक्रिय व्यक्ती किंवा संस्थेने आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सेवेत काम केले पाहिजे, आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्र हे फायदेशीर क्षेत्र नसून सेवा क्षेत्र आहे. त्यामुळे सेवेच्या भावनेने या क्षेत्रात काम केले पाहिजे, कदाचित जगातील सर्व देशांमध्ये या क्षेत्रांचे व्यापारीकरण झाले पाहिजे. हे वास्तवात खरे नाही, सेवा नेहमी विनामूल्य असावी.

4. खेळ आणि मनोरंजनामध्ये सक्रिय व्यक्ती (Active in Games and Recreation)

क्रीडा आणि मनोरंजन क्षेत्रात सक्रिय असणारी व्यक्ती किंवा संस्था देश आणि तेथील जनतेशी पूर्णपणे प्रामाणिक असली पाहिजे. क्रीडा विश्व हे राष्ट्रीय अस्मितेशी निगडीत आहे. त्यामुळे खेळाडू विविध देशांतील संघांना विक्रीची वस्तू बनून खेळ गमावतात अनेक खेळाडू वैयक्तिकरित्या किंवा संघटनांमध्ये विरोधी पक्षांशी हातमिळवणी करतात. हे अयोग्य कार्य तसेच ज्या ठिकाणी करमणुकीच्या नावाखाली बेकायदेशीर कृत्ये केली जातात अशा ठिकाणी आणि वेश्याव्यवसाय, क्लब-पब इत्यादी सामाजिक मेळावे उघडण्यास परवानगी देऊ नये.

5. लोकप्रतिनिधी आणि सक्षम व्यक्ती (People's representation and exercises)

लोकप्रतिनिधी आणि सक्षम व्यक्ती किंवा संस्था जनतेला आणि देशाला उत्तर देण्याच्या स्थितीत असली पाहिजे. प्रतिनिधी (म्हणजे) अशी व्यक्ती आहे जी स्थानिक समुदायापासून समाजाच्या सर्वोच्च स्तरापर्यंत ओळखली गेली पाहिजे. - लोकांद्वारे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे ज्या व्यवस्थेची दुसरी निवडणूक पाळली जाते त्या प्रणालीतील सर्व प्रतिनिधी देखील आहेत. बेजबाबदार कृतींना सत्तेचा दुरुपयोग म्हणतात. इतकेच नव्हे तर, बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये, प्रणाली (व्यवस्थापक) किंवा संसदेच्या सदस्यांची मूल्ये पाहून प्रतिनिधींच्या खरेदी-विक्रीद्वारे निर्धारित केली जाते. ही कारवाई पूर्णपणे अयोग्य आहे. अशा कारवाया रोखण्यासाठी वातावरण तयार केले पाहिजे.

6. उद्योगपती व्यापारी आणि व्यावसायिक व्यक्ती (Industrialist businessmen and Professionals)

या क्षेत्रात गुंतलेल्या व्यक्ती आणि संस्थांनी त्यांच्या व्यवसायाबद्दल प्रामाणिक आणि व्यावसायिक असले पाहिजे. शेतीमध्ये अनागोंदी होता कामा नये. परंतु विकसनशील देशांमधील कामगार, व्यापारी आणि कृषी क्षेत्रातील लोक अधिक फायदेशीर कार्यात गुंतलेले आहेत. आणि त्यांच्या व्यवसायात प्रामाणिक नाहीत. बेकायदेशीर शेतीची कामे ही देखील अयोग्य कामे आहेत. त्यासाठी अशा कारवायांना प्रतिबंध घालणारे वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे.

7. समाजसेवेशी संबंधित व्यक्ती (Persons associated with Social Service)

सामाजिक सेवा कार्यात गुंतलेली व्यक्ती किंवा संस्था सेवाकार्यात निःस्वार्थपणे मग्न असले पाहिजेत. इतर देशांच्या आमिषाला बळी पडून समाजसेवेच्या नावाखाली काम करणारे लोक किंवा संस्था सेवा कार्याचे व्यापारीकरण करतात. असे व्यावसायिक उपक्रम समाजासाठी चांगले नाहीत. यासोबतच विकसनशील देशांमध्ये अशासकीय संस्थांच्या नावाने चालणाऱ्या अशा अनेक सामाजिक संस्था सेवेऐवजी नफा मिळवणाऱ्या आणि पैसा उभ करणाऱ्या संस्था म्हणून सक्रिय होतात. हे सर्वात जास्त आहे. एक योग्य कृती आहे. खजिना (कोषागार = संपत्ती) या उद्देशाने चालणाऱ्या सामाजिक संस्थांवर पूर्ण नियंत्रण ठेवले पाहिजे.

वरील विभागामध्ये ज्या भागात फुकट किंवा अयोग्य काम प्रचलित आहे त्यांचा थोडक्यात उल्लेख केला आहे. पण यापेक्षाही बरीच क्षेत्रे आहेत. ठिकठिकाणी फुकटचे अनुचित प्रकार सुरू आहेत. या सर्व क्षेत्रांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. अयोग्य कृत्य, अशी खजिना उदा (कोषागार • संपत्ती) सामाजिक संस्थांना मिळायला हवी.

विनामूल्य किंवा अयोग्य कामात प्रचलित असलेल्यांचा वर थोडक्यात उल्लेख केला आहे. त्यापेक्षा कितीतरी जास्त कार्य क्षेत्र आहेत. सर्वत्र विनामूल्य कार्यक्रम आहेत. या सर्व क्षेत्रांचा अभ्यास करावा लागेल .

उचित – अनुचित कार्य हे स्पष्टपणे कामाचे परिणाम दिसत नाहीत. राज्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेने अशा सर्व क्षेत्रांचे काम पार पाडण्यासाठी तयार केले पाहिजे आणि प्रशासकीय यंत्रणेला विविध क्षेत्रातील मान्यता आणि मूल्यमापन केले पाहिजे. तरच अनुचित कृती करण्याची प्रवृत्ती उत्साह गमावून बसते.

*****

28. नैतिक आणि आध्यात्मिक चेतना (Moral and Spiritual Consciousness)

माणसालाच नव्हे तर नागरी जीवनात नैतिक जागृतीला विशेष महत्त्व आहे. मनुष्य प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे कारण प्रत्येक प्राण्यामध्ये नैतिक आणि आध्यात्मिक आत्मा असतो परंतु मनुष्यामध्ये इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा निसर्गाचा आत्मा असतो. दुस-या शब्दात, माणसाची ओळख आत्म्याच्या प्राकृतीक गुणांनी केली जाते. केवळ नैतिक आणि आध्यात्मिक आत्मा किंवा मनुष्यातील नैतिक आत्मा यांच्यात अंतर आहे. या मानवी भावविश्वाच्या निर्मितीमुळेच समाजाला राज्याचा उदय किंवा अस्त सहन करावा लागतो.

नैतिक उत्साही नागरिक, आजची गरज ज्या देशात नैतिकदृष्ट्या जागरूक नागरिक राहतात त्या देशात समाजाचा सर्वांगीण विकास होईल. देशातील नागरिकांनी नैतिकदृष्ट्या प्रेरित विचार, आचरण आणि कृती केल्यास त्या नागरिकांना समाजात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त होईल. असे नागरिक आपल्या देशाला पुढे घेऊन जातात.

नैतिक चेतना जागृती

नैतिक आत्मा म्हणजेच चांगले नैतिक ज्ञान आणि अशा ज्ञान तत्त्वाचा परिचय हे नागरिकाचे कर्म (कार्य) म्हणून ओळखले जाते. त्याची उत्क्रांती आपण पाहू.

1. विचार 2. विधी 3. कर्म

1. विचार (Thought)

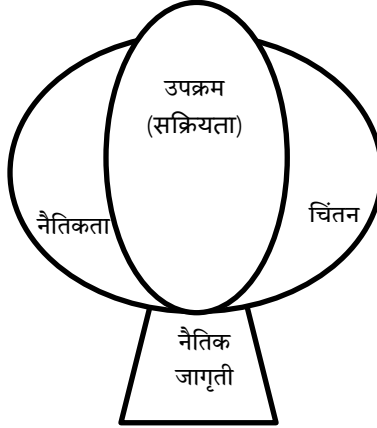
आत्म्याचे आपले, विचार, चांगल्या आणि वाईट दोन्ही बाजू स्वीकारतो. जर नैतिक आत्मा पूर्णपणे चांगला असेल, तर व्यक्तीपासून चांगली कृती सुरू होते. विचाराची सुरुवात जसे आहे, तसे ते लाभते. म्हणून स्वतः विचार परिणाम प्राप्त करण्याची स्थिती आहे.

2. आचरण (Conduct)

विधी ही व्यक्तीची प्रथा आहे. माणूस कुठलाही असो, तो कोणत्या समाजात राहतो, त्याच समाजातील कर्मकांड, व्यवसाय त्या व्यक्तीमध्ये रूजले जातात. विधी माणसाच्या मौलिकतेची ओळख स्थिर करते. सरावाने योग्य विचार आणि योग्य कृती सुरू करू शकते.

३. कर्म (Action)

कर्म हे विचारांचे अंतिम परिणाम आहे आणि विचार मार्ग मोकळा करतो. नियोजनामुळे कर्म (काम) पूर्ण होण्यास मदत होते. कर्म हा विचारांचा अंतिम बिंदू आहे. नैतिक भावनेने परिपूर्ण असलेल्या नागरिकाच्या विचारातून समाज आणि राष्ट्रातील चांगले कार्य सुरू होते. खालील चित्रात नागरिकाचा नैतिक आत्मा, म्हणजेच ज्ञान तत्व, आचारा आणि कर्माचे उत्पादन पाहू.

वरील चित्रात नैतिक भाव या नावाखाली १. विचार, २. आचार आणि

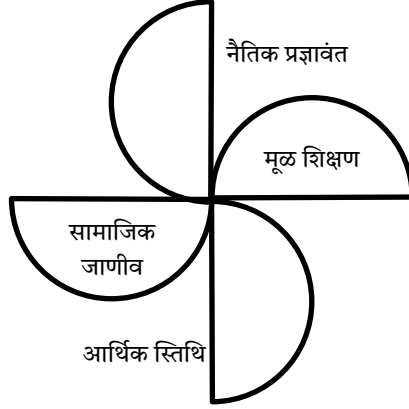
३. कर्म ही तीन तत्त्वे समान प्रमाणात आखलेली दिसतात. जो नागरिक नैतिक

भावनेच्या नावाखाली या नीति स्वीकारतो, तो समाजाचा खरा नागरिक असतो.

नागरिकामध्ये नैतिक जागृतीचा अर्थ असा आहे की तो समाज आणि राष्ट्रप्रती असलेली जबाबदारी ओळखण्यास सक्षम बनतो. नागरिकाचा आत्माच त्याला उत्तम कर्मकांडाचे ज्ञान देतो. अशा ज्ञानाने संपन्न व्यक्ती हा समाज आणि राष्ट्राचा चांगला (उत्तम) असतो, म्हणून नागरिक हा समाज आणि राष्ट्राचा उत्क्रांती असतो, एका चांगल्या राष्ट्राच्या आत उत्साही नागरिक संघटित करतो. ती राष्ट्राची जबाबदारी आहे. ही व्यवस्था निर्माण झाली की, नागरिक जगण्यासाठी या जबाबदारीची जाणीव करून देशाला अर्थपुरवठा करता येईल. राष्ट्रालाही मूलभूत शिक्षण देण्याची व्यवस्था असली पाहिजे. अशा प्रकारे नागरिकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होतील आणि नागरिक जागृत होतील. दक्षता हा नैतिक आत्म्याचा प्रारंभ बिंदू आहे. नैतिक आत्मा विकसित करणे आवश्यक आहे. केवळ घोषणा नागरिकांच्या जीवनात नैतिक चैतन्य निर्माण करू शकत नाहीत का? नैतिकदृष्ट्या प्रेरित नागरिक घडविण्यासाठी राष्ट्रामध्ये विशेष योजना तयार केल्या पाहिजेत. त्यासाठी देशात विशेष कार्यक्रम राबवावेत, आपण देशात सुरक्षित आहोत, असे नागरिकांना वाटले पाहिजे. असे वातावरण निर्माण झाले पाहिजे. देशाच्या वतीने मूलभूत गरज असलेले शिक्षण आणि आर्थिक सुधारणांबरोबरच शिक्षण क्षेत्राने दिलेले कार्य यामुळे नागरिकांमध्ये नैतिक चैतन्य वाढेल. राष्ट्राने आपल्या स्थैर्यासाठी नेहमी प्रयत्न केले पाहिजेत.

मूलभूत शिक्षण

नैतिक प्रज्ञावंत नागरिक

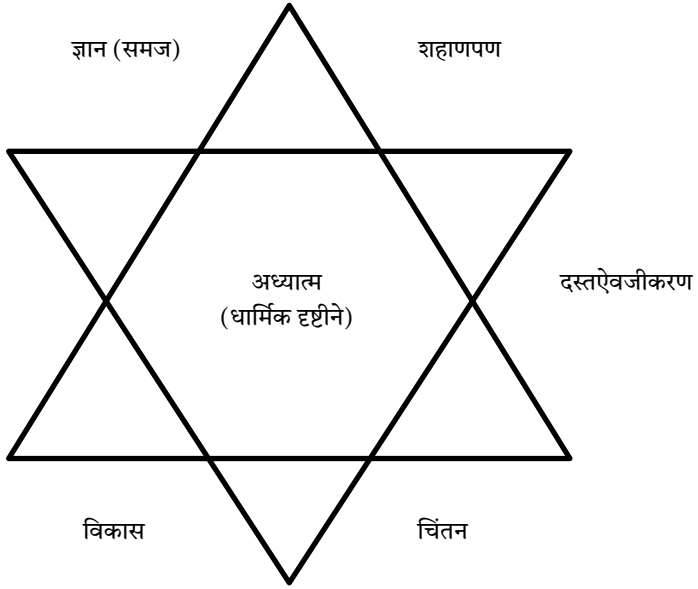
उपरोक्त नैतिक आत्मा हा नागरी जीवनाचा पाया आहे चित्रित केले आहे. मूलभूत शिक्षण प्रत्येक नागरिकासाठी आवश्यक आहे मग आर्थिक व्यवस्थाही जगण्यासाठी योग्य आहे. तरच नागरी समाजाचा आत्म विश्वास वाढेल सामाजिकदृष्ट्या सक्रिय नागरिक हा त्याच्या समाजात नैतिक विजय असतो जनजागृती करू शकतो. हे फिरते चक्र आहे . नैसर्गिक असणे आवश्यक आहे. समाजाच्या याच गतीने (उल्लांती). तसेच स्वतःच्या मार्गाने स्थिर होते.

आत्मा चेतनेचा विकास (The Development of Spiritual Consciousness)

आध्यात्मिक चेतनेच्या उल्लांतीचा इतिहास हजारो वर्षांचा आहे. प्राचीन काळापासून आध्यात्मिक आत्म्याच्या जोपासनेमुळे जगातील मानवी समाजातील अनेक समुदाय सुसंस्कृत आणि विकसित झाले आहेत. अध्यात्मिक आणि चैतन्य या नुकत्याच गायब झालेल्या स्थितीत आधी चैतन्यचे वर्चस्व आहे. मात्र, आध्यात्मिक ज्ञान कमी होत चालले आहे. जर अध्यात्मिक आणि ज्ञानाचा तितकाच विस्तार झाला तर सामाजिक

विकासाचा वेग अधिक तीव्र होऊ शकतो. याची गरज आणि महत्त्व जाणून घेतल्यास भौतिक आणि आध्यात्मिक ज्ञानाच्या उत्क्रांतीमध्ये समतोल साधता येतो. त्यासाठी याचा अभ्यास येथे समाविष्ट केला आहे.

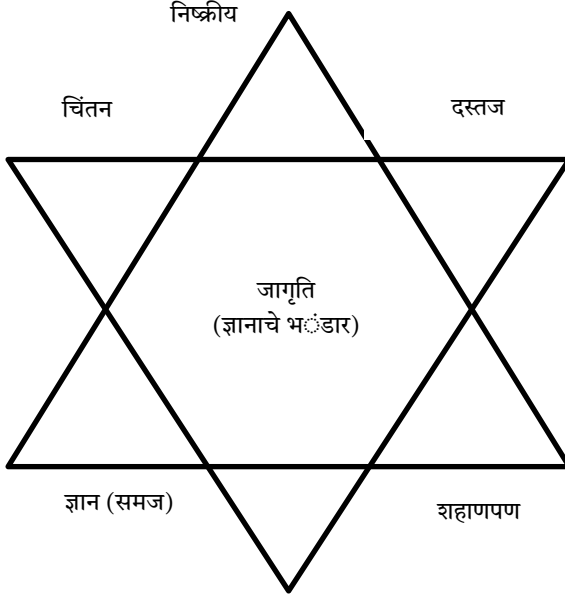
चैतन्य हा ज्ञानाचा पहिला बिंदू आहे. म्हणून आध्यात्मिक आणि भौतिक बाजू आत्म्याच्या अंतर्गत पाहिली पाहिजे. आध्यात्मिक आणि भौतिक बाजू दाखवण्यासाठी तीन समान सोप्या पद्धतीने त्रिकोण बनवू.

शारीरिक समज (परिज्ञान)

वरील आध्यात्मिक त्रिकोणामध्ये, विवेक हे आत्म्याच्या सरळ रेषेवर ज्ञान आणि बुद्धीच्या सरळ रेषेने तयार झालेल्या त्रिकोणाच्या मूळ केंद्रस्थानी स्थापित केले आहे. कारण, शहाणपण हे आध्यात्मिक उर्जेचे उत्पादन आहे. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या भौतिक त्रिकोणाच्या सरळ रेषेत, विचार आणि कर्माच्या सरळ रेषेने तयार झालेल्या त्रिकोणाच्या मूळ केंद्रस्थानी भौतिक उत्क्रांती स्थापित होते. एक त्रिकूट शहाणपणाला जन्म देतो, तर दुसरा विकासासाठी,

दोन्ही मानवी कल्याणासाठी आणि समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक आहेत. जोडल्यास ते वाढेल. हे ज्ञानाचे मूळ भांडार आहे

वर चित्रात षटकोणाचे ज्ञान आणि ज्ञानाचे जगप्रसिद्ध भंडार आहे. हे वेगवेगळ्या त्रिकोणांनी बनलेले आहे, दोन्ही आध्यात्मिक आणि भौतिक उर्जेने बनलेले आहे. त्यामुळे आध्यात्मिक पक्षाची भौतिक उत्क्रांती अधिक उपलब्धतेसह होऊ शकते. वरील प्रतिमा (षटकोण) हा मुद्दा सिद्ध करते.

नैतिक आणि आध्यात्मिक आत्मा

नागरी जीवनात नैतिक आणि आध्यात्मिक आत्म्याची गरज आहे. ही गरज केवळ नागरी समाज पूर्ण करू शकत नाही, म्हणून राज्याने (राष्ट्र) समाजाच्या रचनेनुसार योजना आखणे आणि कार्य करणे आवश्यक आहे. नैतिक चेतनेचा प्रारंभ बिंदू सत् जागरूकता आहे. आध्यात्मिक चैतन्याची उत्क्रांती, समाजाची संस्कृती निश्चित करणे आवश्यक आहे. वारसा संस्कृतीचे

जतन आणि संवर्धन करून, राज्याने अध्यात्मिक चैतन्य विकसित करण्यासाठी वातावरण तयार करणे आवश्यक आहे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाच्या अभ्यासात या मुद्द्याचा संदर्भ दिला जातो. त्यासाठी नैतिक आत्मा आणि आध्यात्मिक आत्मा ही राज्यव्यवस्थेची जबाबदारी बनली नागरिकांच्या राहणीमानानुसार ती विकसित व्हायला हवी एक विकसित प्रणाली तयार करणे आवश्यक आहे. राज्याचा सेवक सेवेतून नागरी जीवनात नैतिक आणि आध्यात्मिक चैतन्य वाढू शकते. ते मानवाच्या आणि मानवी समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक आहे.

*****

29. सुशासन (Good Governance)

जगातील छोट्या-मोठ्या देशांतून शासन व्यवस्था चांगली असली तरी विधिमंडळात स्थिरता आणि निश्चितता येण्यासाठी त्या देशातील नागरिकांचे मूलभूत हक्क पूर्णपणे सुरक्षित असले पाहिजेत. म्हणजे नागरी अधिकाराच्या रूपात चांगले कायदे स्वीकारले जातात. चांगल्या कायद्यासाठी निर्णय प्रक्रियेच्या प्रत्येक टप्प्यावर त्या देशातील नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असतो. यासोबतच कायद्याने ठरवून दिलेले काम संबंधित मंडळींनी नियमांशी सुसंगतपणे त्या वेळी आणि परिस्थितीनुसार पूर्ण केले पाहिजे. राज्य निर्णय घेणाऱ्यांच्या पातळीवरील निर्णय आणि त्याच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार व्यक्ती किंवा समुदायाने केलेली कृती संबंधित कायद्यात समाविष्ट असलेल्या तत्वांनुसार असावी. अशा वेगळ्या स्तरावरून त्या देशातील प्रत्येक नागरिकाला जाणून घेणे, अनुभव जाणून घेणे आणि योग्य कायदे जाणून घेण्यासाठी व्यवस्थेशी सहानुभूती दाखवणे हे एक विशिष्ट महत्त्वाचे कार्य आहे. जोपर्यंत राज्याची धोरणे आणि नियम बनवण्यात आणि अशा धोरणांची आणि नियमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्याच्या स्वशासनात भ्रष्टाचार आहे, तोपर्यंत चांगल्या कायद्यात भ्रष्टाचार नियंत्रित केला पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत, भ्रष्टाचारासाठी शून्य सहिष्णुतेची प्रणाली चांगले कायदे आणू शकते. अशा व्यवस्थेतील नागरिकखड्ड्याचा कोणताही ठराव खरेदी करू नका. न्याय विकत घेता येत नाही आणि एक नागरिक नैसर्गिकरित्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि कायदेशीर न्याय मिळवू शकतो. चांगल्या कायद्याचा अर्थ असा आहे की राज्य आणि राज्य व्यवस्थेत सक्रिय असलेल्या विविध एमओ संस्थांद्वारे सत्तेचा वापर करणे सामान्य नागरिकांच्या हिताचे आहे, जे अशा शक्तीचा वापर करतात त्यांनी जबाबदारी, पारदर्शकता, सार्वजनिक तत्वांचा आदर आणि पालन करणे सुरू ठेवले पाहिजे. ह्या स्तरावरील अधिका-यांचा सर्वकाळ सहभाग आणि सेवा चालू ठेवली पाहिजे .

राज्याची घटनात्मक आणि विधिमंडळ (शासन) रचना भिन्न असू शकते. अशा वैधानिक स्वरूपामुळे चांगल्या कायद्याची अंमलबजावणी होऊ शकत नाही. कोणत्याही संवैधानिक व्यवस्थेतही चांगले कायदे प्रस्थापित करायचे असतील तर योग्य कायद्याचा सिद्धांत पाळला पाहिजे. अशा कायद्यासाठी नैतिकता, प्रामाणिकपणा आणि विश्वासू समाजाची गरज आहे. असे असूनही त्याची सहा (6) आवश्यक तत्त्वे आहेत.

1. भ्रष्टाचार नियंत्रित राज्य
2. कायद्याचे नियम,
3. राज्य स्वायत्तता कायदा,
4. पारदर्शकता,
5. सूचनांची शक्ती,
6. सार्वजनिक उत्तरदायित्व

1. भ्रष्टाचार नियंत्रित परिस्थिती (Corruption Controlled Situation)

कोणत्याही समाजात आणि राष्ट्रात, प्रशासकीय यंत्रणेतील भ्रष्टाचाराच्या हल्ल्यानंतर एक चांगली विधान गणना देखील केली जाऊ शकत नाही कारण भ्रष्टाचार जोपर्यंत कायदा, नैतिकता आणि लोकशाही यांसारख्या सद्गुणांच्या विरोधात कार्यरत होत नाही तोपर्यंत तो विकसित होतो. चांगल्या कायद्याविरोधातील भ्रष्टाचारामुळे देशात आर्थिक विषमता निर्माण होते आणि समाजातील नैतिक मूल्यांचे अवमूल्यन होते आणि अराजकता निर्माण होते, अराजकता केवळ राजकारणच अस्थिर करत नाही तर राज्याचे अस्तित्वही नष्ट करते. चांगल्या कायद्यासाठी, कायद्याने विहित केलेली कामे या समाजाने अधिक चांगल्या आणि जलद दर्जेदार पद्धतीने पार पाडली पाहिजेत. निर्णय घेणारा आणि निर्णयाची अंमलबजावणी करणारा यांच्यात कोणताही स्वार्थ नसावा. आणि सेवा मिळविण्याची सुलभता ग्राहकांसाठी विकसित होणे आवश्यक आहे. चांगल्या कायदेशीर व्यवहारात

लाच देऊ नये, मग ती लहान असो वा मोठी, आणि अपरिहार्य सेवेची अट मोजून सेवा देऊन सेवा दिली पाहिजे.

या भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कोणतीही व्यक्ती, समुदाय आणि सामूहिक सक्रियता पुरेशी नाही. देशातील कायमस्वरूपी आणि राजकीय सरकारे भ्रष्टाचाराच्या विरोधात विशेष योजना आणू शकतात आणि भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवू शकतात आणि त्यांच्या इच्छाशक्तीच्या बळावर लोकांशी बांधिलकी आणि प्रामाणिकपणा दाखवू शकतात. कायद्याचा अत्यंत विवेकपूर्ण शक्तीचा वापर करून, हस्तक्षेपाचे वातावरण तयार केले जाऊ नये. आर्थिक क्रियाकलाप आणि अधिक विवेकबुद्धीचा वापर, कायदेमंडळ स्तरावरील कार्यक्षेत्र सक्रिय व्यक्ती किंवा समुदायाच्या चौकशीच्या कक्षेत आणले पाहिजे.

भ्रष्टाचार नियंत्रण उपायांना केवळ उपचारात्मक दृष्टिकोनातूनच नव्हे तर प्रतिबंधात्मक दृष्टिकोनातूनही पाहण्याची गरज आहे. कोणत्याही प्रकारे, भ्रष्ट अवस्थेतील समाज एक चांगली कायदेशीर व्यवस्था विकसित करू शकतो. चांगल्या कायद्याच्या विकासासाठी भ्रष्टाचार नियंत्रित समाजाची उभारणी करावी लागेल.

2. कायद्याचे शासन

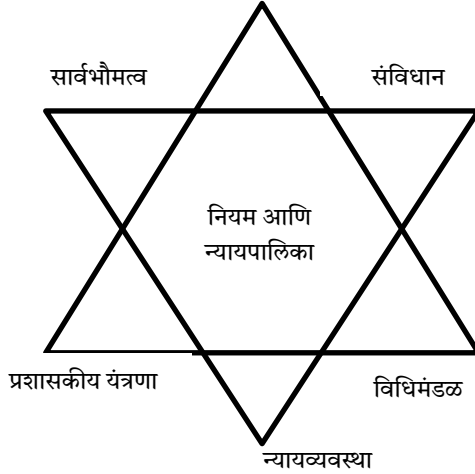
हे सर्वसामान्य प्रमाण असावे. नागरिक आणि सरकार यांच्यातील समंजस, आंतरसंबंध आणि त्यांचे आणि समाजातील नातेसंबंध लक्षात घेऊन, कायद्याच्या नियमांच्या निरंतर सरावातून कायदे तयार केले जातात. सोप्या भाषेत, कायदे ही कायद्यावर आधारित, कायद्याने निर्देशित केलेली आणि कायद्याने विहित केलेली कायद्याची प्रणाली आहे. दुसऱ्या शब्दांत, प्रत्येक नागरिकाने नतमस्तक झाले पाहिजे आणि कायद्यानेच शासित होण्याची भावना विकसित केली पाहिजे. सरकारी मान्यता असलेल्या औपचारिक समानता आणि कायदेशीर जबाबदारीपासून सरकारही मागे हटत

नाही. म्हणून, सर्व समुदायांनी, नागरी आणि सरकारी, कायद्याच्या अंमलबजावणीत जोडल्याप्रमाणे पुढे जावे.

लोकशाही व्यवस्थेत सरकार कायदे करण्यासाठी वेगवेगळे अवयव विभाग तयार करते. या समाजांचे कार्य निर्णायक ठरणार आहे. कार्यकारी, न्यायिक आणि प्रशासन, अधिकारांचे पृथक्करण या तत्त्वावर आधारित, एक समुदाय दुसऱ्या समुदायाच्या कामात हस्तक्षेप करू शकत नाही, गैर-हस्तक्षेप कायद्याची व्याख्या आणि एक सार्वत्रिक सिद्धांत म्हणून समानता केली गेली, या संदर्भात लोकशाही व्यवस्था जगात सहजतेने नियमन केले जाते. अधिकारांच्या पृथक्करणाच्या सिद्धांतानुसार, ज्या देशात न्यायपालिकेवर कार्यकारी मंडळाचा आणि प्रशासनावर कार्यपालिकेचा राजकीय हस्तक्षेप असेल, अशा देशात कार्यकारी न्यायव्यवस्था आणि प्रशासन स्वतंत्र असू शकत नाही, जर या तीन शाखा एकमेकांच्या प्रभावाखाली काम करत असतील. मग त्या देशात लोकशाही कधीच प्रस्थापित होऊ शकत नाही. अर्थ सरकार अस्थिर होते, न्यायव्यवस्था कमकुवत होते आणि कायदा हतबल होतो. अशा परिस्थितीत वैधानिक कायद्याचा सिद्धांत कामी येत नाही. कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी, नागरिक तितकाच सक्षम असला पाहिजे, कारण कायदा नागरिकांना दिशा देईल. राज्य बांधणी करताना नागरिकांच्या जाणीवेची पातळी तपासा, कायद्याची बांधणी झाली पाहिजे. जनतेला ज्या कायद्याची सवय नाही अशा कायद्याची अंमलबजावणी राज्य करू शकत नाही. लोकांना गरज वाटली पाहिजे आणि लोकांना सक्षम करण्यासाठी कायदा करणे आवश्यक आहे. तर कायद्याचा अर्थ ही लोकांची गरज आहे. पद्धतशीर कायदा नेत्याला न्याय देऊ शकतो. कायद्याची अशी व्यवस्था आहे जिथे कायदा लागू केला जातो. कोणत्याही देशात कायदा बनवताना, तो कायदा कायदा म्हणून ओळखला जात नाही, तो शैक्षणिक आर्थिक स्थिती आणि लोकांच्या राजकीय नैतिक जागरूकतेच्या आधारावर विधायी व्यवस्था चालविण्यासाठी योग्य कायदा तयार करणे आहे. या सिद्धांताच्या आधारे बांधलेली राज्यघटना, स्थिरता, नियम आणि देवाणघेवाणीची भावना

(चेतना) पातळी, जाती संस्कृती सामाजिक व्यवसाय आणि मूल्य मान्यता कायद्याद्वारे नियंत्रित करणे आवश्यक आहे.

कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी पाच तत्त्वांचे महत्त्व पूर्ण आहे. ही तत्त्वे आपापसात सुसंवादी संबंध प्रस्थापित करतात आणि एकमेकांचे अधिकार, स्वातंत्र्य आणि वर्चस्व स्वीकारतात आणि त्यानुसार वागतात. ही पाच तत्त्वे, राज्यघटना, कार्यकारी न्यायपालिका, सार्वभौम लोक त्यांच्या पूर्ण स्वरूपात, संबंधित असले तरी, वेगवेगळ्या प्रणालींमध्ये अस्तित्वात आहेत आणि वेगवेगळ्या स्वरूपात स्थापित आहेत. हे खालील चित्रात पाहिले जाऊ शकते.

पद्धतशीरपणे पाहिल्यावर समजेल. एका बिंदूपासून दुसऱ्या बिंदूपर्यंत हे क्रमाने मांडले जातात. सार्वभौम लोक, प्रशासकीय कार्यकारी संविधान आणि न्यायपालिका. अशा प्रकारे, जरी व्यक्ती स्वतःमध्ये पूर्णपणे संबंधित आहे, तरीही त्याचे स्वतंत्र अस्तित्त्व (बिंदू) स्थापित करून, त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्त्व देखील स्थापित केले जाते. जनता रेषा बिंदूपासून सुरू होऊन

जनता येथे संपल्याने एक नक्षत्र (तारा) तयार होतो. विधानाचा तारा म्हणता येईल.

3. स्थानिक स्वशासन (Local Governance)

कोणत्याही राज्याच्या विधी व्यवस्थेत लोकांचा सक्रिय सहभाग असल्याशिवाय यशस्वी होऊ शकत नाही. स्थानिक स्वायत्तता कायदा स्थानिक लोकांच्या सहभागाने आणि संमतीने स्थानिक वाद्य संसाधने व्यवस्थापित (वापरून) स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी स्थानिक समुदायांना सक्षम बनविण्याविषयी आहे. स्थानिक पातळीवर राज्यव्यवस्था बनवण्याचे संपूर्ण काम केंद्रीय स्तरावरून शक्य नसल्याने स्थानिक समस्या जैसे थेच आहेत. उत्क्रांतीची गरज आहे आणि हे नियोजनबद्ध आहे. शुन्या पासून, स्थानिक लोकांना संघटनांच्या रूपात संघटित करण्यासाठी आणि स्थानिक सरकारच्या चार बाजूंनी त्यांना संबोधित करण्यासाठी प्रादेशिक स्वायत्ततेची आवश्यकता आहे.

राज्य व्यवस्थेच्या केंद्रीय स्तरावर प्रशासकीय अधिकाराचे स्वरूप कोणतेही असले तरी, लहान गाव आणि शहरांचे राहणीमान आणि तेथे राहणाऱ्या लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी स्थानिक स्थायी कायद्याची व्यवस्था स्थापन केली पाहिजे. अशा स्थानिक स्वायत्त समुदायांच्या शक्तीच्या विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वानुसार, सर्व आवश्यक शक्ती केंद्रीकृत पद्धतीने मांडल्या पाहिजेत. तरच स्थानिक स्वायत्त कायद्याची अंमलबजावणी होऊ शकते, जोपर्यंत कोणत्याही राज्यात स्थानिक समाज सदैव बलवान आणि सक्षम होत नाही, तोपर्यंत स्थानिक पातळीवर विकास होऊ शकत नाही, लोकशाहीचे जग स्थानिक समाजामध्ये अस्तित्वात असते, खरे तर केंद्राच्या अडथळ्याशिवाय आणि अडचणीशिवाय, लोकशाही व्यवस्थेत स्थानिक स्वायत्त कायद्याची अंमलबजावणी झाल्यास यशस्वी होईल .

4. कायद्यातील पारदर्शकता (Transparency)

लोकशाही व्यवस्थेच्या दीर्घकाळ कामकाजासाठी पारदर्शकतेचे तत्व राज्याने स्वीकारावे लागते. ज्या राज्य व्यवस्थेत कायदे प्रशासनाच्या व्यवस्थेत पारदर्शकता प्रस्थापित होत नाही, तिथे विकृती आणि विसंगती (कुविचारा) पसरल्यामुळे भ्रष्टाचाराला वाव असतो. भ्रष्टाचारामुळे विधिमंडळात सामील असलेली व्यक्ती, समुदाय किंवा समूह निरंकुश आणि हुकूमशाही बनतो. ही प्रवृत्ती लोकशाही व्यवस्थेची शत्रू आहे.

पारदर्शकतेचा अर्थ, राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी वारसा, संस्कृती, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाच्या दृष्टीने राज्यव्यवस्थेची सर्व धोरणे आणि नियम स्थापित केले पाहिजेत. जे अवयव झाकले पाहिजेत ते पुन्हा उघड करण्याच्या (प्रदर्शनाच्या) संदर्भात कसे प्रदर्शित केले जातात, ताबा आणि राष्ट्रीय तोंड नैतिक धोरण आणि सिद्धांताने प्रभावित होऊ नये, अशा प्रशासकीय यंत्रणेचे राज्याला पारदर्शक सिद्धांतावर अवलंबून राहावे लागते.

राज्याच्या प्रशासनाच्या प्रभारी सरकारने नागरिकांच्या हितासाठी कोणत्या योजना आणि कशा प्रकारे अंमलबजावणी केली आहे. सर्व नागरिकांना त्याची माहिती मिळवण्याचा अधिकार आहे. पारदर्शकतेच्या तत्त्वानुसार, राजनैतीसारख्या राज्य व्यवस्थेत सार्वजनिक भूमिकेत काम करणारा कोणीही अधिकारी आणि कामाशी संबंधित जनमताने घेतलेल्या कोणत्याही निर्णयाचे पुनरावलोकन आणि तपासणी करू शकतो. अशा प्रकारे, पारदर्शक मान्यता संरक्षण प्रणालीच्या विकासांमुळे सार्वजनिक हितामध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींच्या गट आणि समुदायांमध्ये समज आणि जबाबदारीच्या देवाणघेवाणीचे वातावरण तयार होईल. पारदर्शकता लोकशाही विधी प्रणालीला निसर्गावर लोकांची शक्ती म्हणून आधार देते. लोकप्रतिनिधींच्या रूपाने स्थापन झालेल्या सरकारने नीट काम केले की नाही, राज्याच्या आणि जनतेच्या हितासाठी धोरणे व कार्यक्रम राबवले की नाही, या सर्व बाबींना सार्वजनिक अधिकारी जबाबदार आहेत का, पारदर्शकता

आहे. मुक्त समाजाची प्रतिमा व्यवसायातून शिकता येईल. थोडक्यात, कोणत्याही सार्वजनिक क्षेत्रात, समुदायामध्ये सक्रिय व्यक्ती असते आणि सामान्यतः प्रत्येकजण (निरीक्षण-परीक्षण) आणि समूह व्यवसाय पद्धती आणि क्रियाकलापांचे निरीक्षण आणि परीक्षण करू शकतो. पारदर्शक राजकीय व्यवस्थेत नागरिकांना सार्वजनिक कार्याची पुरेशी माहिती मिळेल. शासनाच्या प्रत्येक कामाची माहिती नागरिकांना असली पाहिजे. नागरिकांच्या हितासाठी हाती घेतलेल्या कोणत्याही बाबी सरकारने गोपनीय ठेवू नयेत. राज्य व्यवस्थेत, अधिकाराचा वापर करणारी व्यक्ती आणि समुदाय त्यांच्या कामकाजाच्या पद्धती सोयीस्कर पद्धतीने निर्देशित करण्यासाठी नियमन आणि नियंत्रणाची वाट पाहत असतात. जे अशा कामात गुंतले आहेत त्यांनी प्रक्रियात्मक उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकतेच्या तत्वांचे पालन केले पाहिजे आणि कार्य करणे सुरू ठेवले पाहिजे.

जनहित गटाची निर्णय प्रक्रिया पारदर्शक आणि छाननीसाठी खुली असावी. कोणत्याही महत्त्वाच्या मुद्द्यावर निर्णय घेण्यासाठी, सहभाग खुला असावा आणि राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर नागरी समाजाच्या सक्रिय सहभागाचे वातावरण तयार केले पाहिजे. या व्यतिरिक्त, पारदर्शकता वाढविण्यासाठी एक सूचना – पूर व्यवस्थापनाची लोकांमध्ये मालकीची भावना विकसित केली पाहिजे. मग ते पारदर्शी सिद्धांतावर अवलंबून आहे असे समजू शकते. असे झाले तर भ्रष्टाचाराचे प्रमाण बरेच कमी होण्याची शक्यता आहे.

5. माहितीचा अधिकार(Right of information)

माहितीचा अधिकार म्हणजे उपक्रम, प्रकल्प यांची माहिती असणे, सध्याचे लोकशाही युग हे माहितीचे युग आहे. व्यक्ती, समुदाय आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी माहिती प्रणालीचे ज्ञान खूप महत्त्वाचे आहे. ज्ञानापेक्षा शक्तिशाली काहीही नाही. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक धोरणाच्या बांधणीसह वैयक्तिक आणि सामुदायिक हक्क आणि स्वातंत्र्याच्या बांधिलकीसाठी माहिती आवश्यक आहे. माहितीद्वारे व्यक्ती आणि

समुदायांचे मानसिक आरोग्य मजबूत करणे, क्षमता वाढवण्यासाठी आणि समाजामध्ये प्रथा स्थापित केल्या जाऊ शकतात. आजच्या काळात माहिती अधिकाराचे महत्त्व अत्यंत महत्त्वाचे आहे देशांनी हा सिद्धांत मान्य केला आहे. ते अत्यंत आवश्यकही आहे. लोकशाही व्यवस्थेत सरकार नियमांना बांधील असते ज्याचा पुरस्कार केला जातो. शासनाची सरकारची बांधिलकी लोकांच्या संमती आणि न्याय्यतेवर आधारित असते. लोकसहभाग एकत्र आणणे, लोकांचे विचार लोकांच्या माध्यमातून मांडणे. लोकांची संमती (करार) ज्या पद्धतीने सुरक्षित केली जाते त्यावरून लोक किती प्रमाणात गुंतलेले आहेत हे ठरवते. म्हणून, माहितीचा अधिकार माध्यमांच्या स्वरूपात स्थापित केला जातो जो लोकशाही लोक आणि सरकारी क्रियाकलाप यांच्यातील संबंध स्थिर करतो.

माहिती दोन भागात विभागली जाऊ शकते.

1. सक्रिय प्रकाशन
2. निष्क्रिय प्रकाशन

माहिती मिळवण्यासाठी व्यक्ती किंवा समूहाची मूळ मागणी न करता माहिती मिळवण्याच्या पद्धतीला सक्रिय प्रकाशन म्हणतात आणि मागणीनुसार माहिती मिळविण्याच्या पद्धतीला निष्क्रिय प्रकाशन म्हणतात. माहितीचे प्रकटीकरण आणि माहितीचा अधिकार पूर्णपणे स्थापित करणे आवश्यक आहे. हे लोकशाहीदृष्ट्या जबाबदार आणि प्रभावी आहे. सक्रिय व्यक्ती, गट आणि सरकार यांना प्रणालीमध्ये माहितीची आवश्यकता असते. तथापि, जेव्हा ती इच्छित माहितीच्या संदर्भात विचारात घेतली जाते, तेव्हा माहितीचा अधिकार केवळ सार्वजनिक महत्त्वाच्या माहितीशी संबंधित असावा. सार्वजनिक महत्त्वाची कोणतीही माहिती लपवून ठेवता येणार नाही.

6. सार्वजनिक जवाबदारी (Public Accountability)

राष्ट्रीय व्यवस्था प्रसारमाध्यमांद्वारे नियंत्रित केली जाते आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्वाच्या सिद्धांतानुसार देशातील प्रणाली लवकरच

स्थापित केली जाते, चांगले सरकार समाजाप्रती संवेदनशील बनते. नागरिकांची आर्थिक आणि नैतिक संस्कृती, आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्वची अंमलबजावणी जितकी अधिक प्रभावी असेल तितकी ती अधिक प्रभावी आहे. देशातील दळणवळणाच्या मुद्द्यावर सरकारला संवेदनशील असणे आवश्यक आहे, आणि सरकारला संवेदनशील असणे आवश्यक आहे. देशातील दळणवळणाच्या समस्येवर.

सार्वजनिक उत्तरदायित्व म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रात अधिकार, कर्तव्य आणि जबाबदारी इत्यादींचा वापर करणे किंवा न करणे. अशाप्रकारे हे समजले जाऊ शकते की सार्वजनिक जबाबदारीची योग्य व्यवस्था उत्तर देण्याच्या प्रतिबंधात्मक प्रणालीमध्ये असावी. या व्यवस्थेत, ज्या व्यक्तीला, गटाला किंवा कार्यक्रमाला सार्वजनिक धारण केले जाते किंवा तसे करण्यास अधिकृत केले जाते त्यांना देश आणि लोकांप्रती असलेल्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव झाली पाहिजे. सार्वजनिक: कोणत्याही सत्ताकेंद्रात एखाद्या पदावर असलेल्या व्यक्तीने सार्वजनिक जबाबदारी पार पाडली नाही, तर सत्तेचा आणि पदाचा गैरवापर होईल आणि फसवणुकीच्या घटना वाढतील. असे असूनही, लोकशाहीमध्ये सार्वजनिक जबाबदारीचे महत्त्व वाढले आहे. सार्वजनिक दायित्वाच्या मुद्द्याचा विचार करताना, (अ) सार्वजनिक दायित्वाची पद्धत आणि (ब) राज्याच्या विविध समुदायांमध्ये या प्रकरणाचा विचार करणे आवश्यक आहे.

अ) सार्वजनिक उत्तरदायित्व कालावधीसाठी (Legitimacy of Public accountability)

सार्वजनिक उत्तरदायित्व सार्वजनिक, उत्तरदायित्व राज्याच्या कायद्याद्वारे निर्धारित केले जाते. देशाच्या मूळ कायद्यात तयार केलेल्या स्पष्ट नियमानुसार सार्वजनिक उत्तरदायित्वाच्या स्पष्ट नियमांद्वारे एखादी व्यक्ती, समुदाय किंवा सरकार विशिष्ट स्थितीत: “जो कोणी याकडे दुर्लक्ष करेल त्याला अधीन राहून राज्याची शिक्षा.” जनता जबाबदारी हाताळण्यात उत्तम आहे

1. नैतिकता (Ethics)

सार्वजनिक जबाबदारी धारण करणारी व्यक्ती कायदेशीररित्या जबाबदार असली तरीही, तसे करण्यास निर्देशित केल्याशिवाय जबाबदारीतून माघार घेऊ शकत नाही. कारण कायद्याच्या वाक्यांचा अर्थ लावता येतो. तथापि, नैतिक जबाबदारी अभेद्य आहे. जबाबदार लोक व्यक्तीद्वारे व्यवस्थापित करण्याच्या जबाबदारीखाली येतात. त्यामुळे नैतिक जबाबदारी लेखी नाही. पण व्यवस्थापित केली जाते.

2. सावधगिरी (Carefulness)

राज्य किंवा समाज रचना, वारसा आणि जनजागृती इत्यादींद्वारे सार्वजनिक उत्तरदायित्व वेगवेगळ्या स्तरांवर स्थापित केले जाते सार्वजनिक उत्तरदायित्वाची पातळी स्थापित केली आहे. सार्वजनिक जबाबदारीची कोणतीही पातळी असली तरीही या उत्पादनाचा आणखी एक स्रोत म्हणजे दक्षतेचा अभाव. लोकांमध्ये सतर्कता प्रस्थापित झाल्यास, सत्य (यथार्थ) स्वीकारून, जबाबदार व्यक्ती, गट किंवा संस्था सावधगिरीने सार्वजनिक जबाबदारीचे व्यवस्थापन करेल. दक्षता नेहमी सकारात्मक परिणाम देते. उत्तरदायित्वासारख्या महत्त्वाच्या आणि जबाबदार कामांसाठी योग्य मार्गदर्शन प्रदान करते. जनतेने सावध राहण्याचे चांगले कारण आहे. हे लोक तळागाळातून उठतात आणि व्यक्ती, गट आणि संस्थांच्या सार्वजनिक पदवीपर्यंत पोहोचतात. त्यासाठी व्यक्ती, समाज आणि समाजात दक्ष राहिल्यास सार्वजनिक उत्तरदायित्व स्थिर राहू शकते.

राज्याच्या विविध अंगांमध्ये सार्वजनिक उत्तरदायित्व (Public Accountability in different organs of state)

राज्यातील विविध समुदायांच्या सार्वजनिक उत्तरदायित्वाची व्याख्या राजकीय आणि प्रशासकीय क्षेत्रातील उत्तरदायित्व आणि लोकांची सार्वजनिक जबाबदारी यांमध्ये विभक्त करून अशा प्रकारे केली जाऊ शकते.

राजकीय पक्षांची जबाबदारी (Responsibility of Political Parties)

कोणत्याही देशाच्या राज्यावर राज्य करण्यासाठी, राजकारण किंवा धोरणाच्या बाबतीत, राज्यकारभारात संबंधित समुदायाच्या उत्पत्तीला महत्त्वाचे स्थान असते. राजकीय अधिकार दायित्व निश्चित केले पाहिजे. राष्ट्रपती, लष्करी शासन, पंतप्रधान किंवा कार्यकारिणीचा प्रभारी व्यक्ती किंवा समुदायामध्ये स्थापन केलेले कायमस्वरूपी सरकार खेळाचे नेतृत्व प्रदान करते. सत्ता कोणत्याही स्वरूपाची असली तरी सत्ता हस्तांतरित होईपर्यंत राज्यव्यवस्था आणि राजकीय क्षेत्र किंवा समाज हस्तांतरित होत असतो. जिथे सरकारच्या नेतृत्वाखालील राजकीय पक्ष किंवा समुदाय जनतेला जबाबदार धरला जात नाही. सशक्त व्यक्ती किंवा समुदायाच्या नेत्यापासून, सर्व क्षेत्रांना स्थिर करणे आवश्यक आहे.

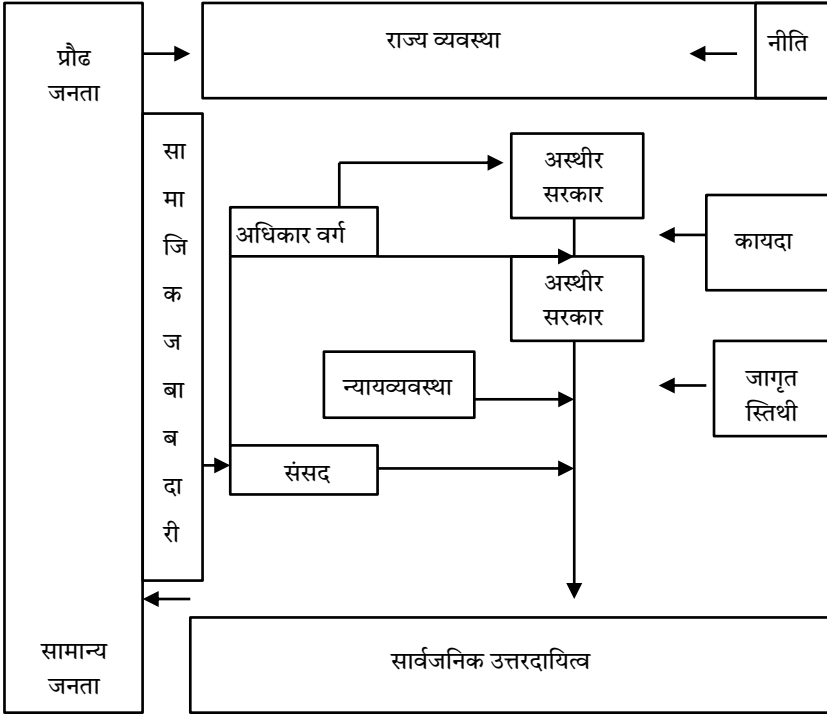
प्रशासकीय पक्षांची जबाबदारी – (Responsibility of Ruling Parties)

कोणत्याही देशाच्या राज्यव्यवस्थेची जबाबदारी त्या देशाच्या सरकारमधील सक्रिय राष्ट्रीय सेवकांवर दिली जाते, राज्याच्या आदर्श आणि विचारसरणीने राज्याची ऐच्छिक तयारी. राज्यात राजकीय व्यक्ती किंवा समाजाची सत्ता आहे, त्यावेळच्या कारभाराची जबाबदारी असणारे लोक स्थिर आहेत, प्रत्येक लहान-मोठी जनसामान्यांशी निगडित बाबी नीतीने करण्याचा निर्णय, अशा नियमांना कायम ठेवण्याचे काम आहे. लोक आणि राष्ट्र या दोन्ही क्षेत्रात सेवा करणे. यासाठी प्रशासकीय क्षेत्राची जबाबदारी पूर्णपणे सुसंगत असणे आवश्यक आहे. जेव्हा या क्षेत्राला त्याच्या कामासाठी जबाबदार धरले जात नाही, तेव्हा भ्रष्टाचार वाढू शकतो आणि हळूहळू मूळ धरू शकतो.

जबाबदारी आणि लोकांचे कर्तव्य (Public Responsibility and the duty of people)

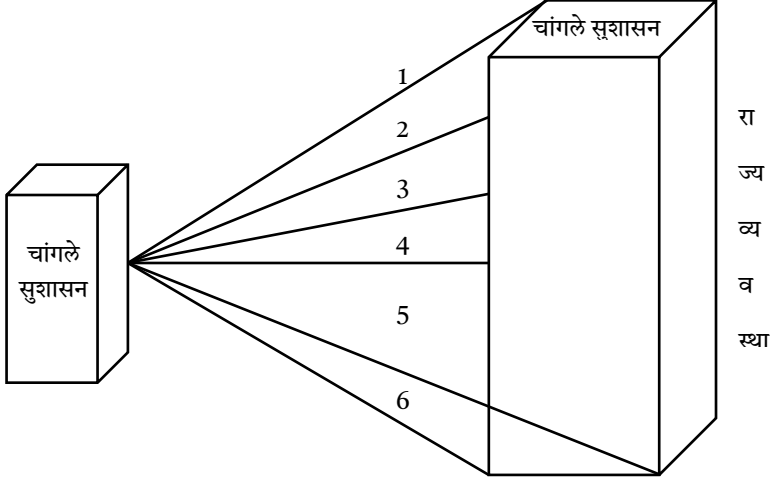
आधुनिक राज्य व्यवस्थेतील लोकांची भूमिका, जरी सामान्य सार्वजनिक राज्याद्वारे लागू केली गेली असली तरी, आता निर्णायकपणे सार्वभौम सत्तेचे अंतिम प्रतीक आणि राज्य शक्तीचे स्त्रोत म्हणून स्थापित केले गेले आहे. देशाची विधिमंडळ व्यवस्था जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींद्वारे चालवली जाते आणि राज्य व्यवस्थेत सर्व सार्वजनिक पदे निर्माण करण्याचा अधिकार त्यांना आहे. एवढेच नव्हे तर राज्याला मार्गदर्शन करण्यासाठी जनताराज (लोकशाही) हे देखील सत्तेचे मुख्य स्त्रोत आहे, कारण लोकप्रतिनिधी निवडले जातात ज्यांना आवश्यक कायदे करण्यासाठी आणि राज्य व्यवस्था चालवण्यासाठी सर्व आवश्यक तत्त्वांसह अधिकार आहेत. कर्तव्यदक्ष नागरिक (एक परिपक्व नागरिक) मध्ये आढळणारे गुण विकसित करणे ही देखील लोकांची जबाबदारी आहे. परंतु कोणत्याही परिस्थितीत लोकांच्या नावाखाली अशिक्षित, अकुशल आणि बेजबाबदार व्यक्तींच्या गटाद्वारे सार्वजनिक उत्तरदायित्व स्थापित केले जाऊ शकत नाही. म्हणून जर लोक जागरूक असतील, सक्रिय असतील आणि एखाद्या जबाबदार व्यक्ती किंवा समुदायासह व्यवस्थेला प्रश्न करण्याची क्षमता असेल तर ते सार्वजनिक उत्तरदायित्वाच्या प्रणालीमध्ये प्रभावीपणे स्थापित केले जाऊ शकतात. म्हणूनच सार्वजनिक उत्तरदायित्व प्रस्थापित करण्यासाठी लोकांनाही जबाबदार धरणे आवश्यक आहे. देशातील सार्वजनिक पदे भूषविणाऱ्यांनी स्वच्छ व्यवस्था उभी केली आणि समूह किंवा समुदायात सार्वजनिक जबाबदारी हाताळली तर भ्रष्टाचारावर नियंत्रण मिळवता येईल. सार्वजनिक उत्तरदायित्व हा मुख्य उद्देश असल्याने, वैयक्तिक नियंत्रण व संतुलनाच्या आधाराने चित्रपटाद्वारे पाहिले जाऊ शकते.

सामान्य जनता, राज्य व्यवस्था आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्व

चित्रपटात दाखवलेली सामान्य माणसे तळाशी आहेत. असे असले तरी, वेळ आणि परिस्थितीमुळे त्यांचे महत्त्व राजकीय सत्तेमुळे (मूलशक्ती) दिसून येते. लोक विधिमंडळाच्या उभारणीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यासाठी सत्तेतील व्यक्ती आणि समाजाने जनतेला पूर्णपणे उत्तरदायी असले पाहिजे. नैतिक कायदा आणि दक्षता यासारख्या महत्त्वाच्या तत्त्वांचे सामान्यीकरण करा लोक, विधिमंडळ न्यायपालिका आणि कार्यकारी अवयवांना मान्यता देणे, सार्वजनिक उत्तरदायित्व पूर्णपणे आहे | एक अनुपालन प्रणाली असेल. त्यामुळे भ्रष्टाचाराला परावृत्त करून भ्रष्टाचार नियंत्रणाची परिस्थिती निर्माण होते. चांगल्या कायद्यासाठी वरील (उपयुक्त) सहा (6) महत्त्वाच्या तत्त्वांचा अभ्यास केला आहे. ही सहा महत्त्वाची तत्त्वे

चांगल्या कायद्यात अंतर्भूत आहेत. चित्रपटाच्या माध्यमातूनही या समस्येचा अभ्यास करता येईल.

01. सुशासन.
02. नियम आणि कायदा
03. स्थानिक प्रशासन
04. पारदर्शकता
05. योग्य दिशा.
06. दायित्व

30. काळ्या पैशावर नियंत्रण (Control of Black money)

जगात पैसा कमावण्याच्या स्पर्धेत पैशाचेही दोन भाग केले जात आहेत. सामान्य नोकरी व्यवसायातून व कलाविक्रीतून मिळणाऱ्या पैशाला न्याययुक्त पैसा म्हणतात. त्याचप्रमाणे, असाधारण आणि अन्यायाने कमावलेला पैसा (संपत्ती) देखील अन्यायकारक म्हणजेच काळा पैसा म्हणून ओळखला जातो. संपत्ती वर्गीकरणाचा हा प्रकार पूर्वी अस्तित्वात नव्हता. पण आजच्या आधुनिक युगात संपत्तीचे वर्गीकरण केले जात आहे. काळा पैसा आज जगभरात सर्वत्र पसरलेला आहे. याचा सखोल अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

काळा पैसा म्हणजेच अवैधरित्या कमावलेली संपत्ती स्पष्टपणे दिसत नाही. पण वेगवेगळ्या प्रकारे ते बाजारात, व्यवसायात विलीन होतात. जास्त असो वा कमी, व्यवहाराचा परिणाम काहीही असो, सामान्य जनता अशा व्यवहारांपासून अनभिज्ञ असते. काळ्या पैशाचा व्यवहार कोण आणि कोणत्या स्तरावर करतो? या काळ्या पैशाच्या व्यवहारांची माहिती केवळ त्या व्यक्तीच्या समाजातील किंवा तळागाळातील लोकांनाच असल्याने सर्वसामान्यांना या व्यवहारांचे स्वरूप (प्रणाली) माहिती नसते. अशा प्रकारे, भूमिगत व्यवहार बेकायदेशीर वस्तू आणि सामग्रीची देवाणघेवाण करतात आणि पैशात रूपांतरित होतात. या काळ्या पैशाची देवाणघेवाण होत असल्याने अशा व्यवहारांमध्ये वाढ होत असल्याने त्याचा परिणाम पैशावर होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

कदाचित काळ्या पैशाच्या व्यवहाराचे स्वरूप सर्वच देशांत सारखेच आहे. अशा पैशाचा वापर जमिनीच्या कायद्याने प्रतिबंधित वस्तू आणि सेवांच्या खरेदी-विक्रीमध्ये केला जातो. बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये असा आक्रमक पैसा राजकीय परिवर्तनासाठी खर्च केला जातो. काही देशांमध्ये चिंताग्रस्त संस्कार तीव्र करण्यासाठी वापरला जातो. त्यामुळे विकसनशील

देशांतील राज्यसत्ता परिवर्तनातही हा काळा पैसा महत्त्वाची भूमिका बजावणार आहे. सत्तेतील व्यक्ती आणि समाजाला या कटू सत्याची जाणीव आहे. मात्र, तो हे सत्य लोकांसमोर उघड करू शकत नाही.

काळ्या पैशाची दोन वैशिष्ट्ये आहेत 1. काळा पैसा अदृश्य असतो. ते लपलेले आहे. 2. काळा पैसा अदृश्य असला तरीही कार्य पूर्ण करते.

अशा विशेषाधिकारामुळे सर्व देशांना काळ्या पैशाचा फायदा होत आहे, अधिकारातील व्यक्ती आणि समाजाला. जगातील सर्व राष्ट्रांतील मान्यवर शुद्ध पांढऱ्या रंगात जेवढे चमकतात, तेवढे ते स्पष्ट व तेजस्वी नसतात. ही माहिती लोकांपेक्षा व्यावसायिक व्यक्ती आणि समाजासाठी अधिक आहे. हे देखील काळ्या पैशाचे वैशिष्ट्य आहे.

वरील स्पष्टीकरणावरून असे ध्वनित होते की काळा पैसा दडलेला आहे पण तो त्याचा धंदा करत आहे. काळ्या पैशाची मूलभूत तत्त्वे तीन श्रेणींमध्ये (भाग) विभागली जाऊ शकतात.

1. संशयास्पद उपक्रम.
2. अवैध वस्तूंचा व्यवहार
3. समाजविरोधी (हानीकारक) क्रियाकलाप.

1. दहशतवादाचे क्रियाकलाप (Terrorist Activities)

काळ्या पैशामुळे व्यक्ती किंवा समुदायामध्ये दहशतवादी कारवाया करण्याची इच्छाशक्ती जागृत होते आणि या दहशतवादी कारवायांची दोन उद्दिष्टे आहेत, ती खालीलप्रमाणे आहेत.

क) धार्मिक आणि जातीय अस्मिता जतन करणे

ख) राज्य विधान शक्ती प्राप्त (संपादन) करण्याची आकांक्षा.

अ) धार्मिक आणि जातीय अस्मिता जपण्यासाठी दुसऱ्या धर्मावर आणि जातीवर आक्रमण करण्याच्या कृतीतून चिंता जन्माला येते. त्यामुळे दोन्ही पक्ष चिंतेत आहेत. पण फायदा कोणाला होणार नाही. कारण काळ्या पैशाचा प्रयोग काळ्या पैशाच्या प्रयोगाने स्थापित केलेल्या क्रियाकलापांची वेळ ठरवते. त्यामुळे काळ्या पैशातून निर्माण होणारी घटना स्थिर नाही. काळा पैसा केवळ चिंता पसरवतो, दुःख निर्माण करतो आणि समाजाचे नुकसान करतो. तथापि, अशा क्रियाकलापांना कधीकधी तात्पुरते यश मिळते. पण ते व्यर्थ ठरेल.

क) राज्याच्या कायद्याचे अधिकार मिळवण्याच्या इच्छेमुळे देशांतर्गत आणि देशाबाहेर चिंताजनक क्रियाकलाप वाढतात. वैधानिक सत्ता बळकावण्याची आकांक्षा असलेली व्यक्ती किंवा समुदाय काळ्या पैशासह दोन यंत्रणांद्वारे सत्ता मिळविण्याची योजना तयार करते.

1. लोकशाही मार्ग (पथ)
2. अलोकतांत्रिक मार्ग

1. बिगर लोकशाही मार्गाने सत्ता मिळवण्यासाठी ते लोकांशी संपर्क साधतात, लोकांना अनेक प्रकारची आमिषे देतात, निवडून येण्यासाठी आणि लोकप्रतिनिधी होण्यासाठी काळा पैसा खर्च करतात, ही प्रक्रिया लोकशाही पद्धत आहे परंतु स्वीकारलेली व्यवस्था नाही, परंतु ही पद्धत प्रचलित आहे. सर्व विकसनशील देशांमध्ये आणि ते लोकशाही म्हणून चित्रित केले जाते. किंबहुना ते पूर्णपणे अलोकतांत्रिक आहे.

2. अलोकतांत्रिक मार्गाने म्हणजे जात, धर्म आणि समाजाचे गट कायद्याच्या विरोधात उभे करणे आणि लोकांना राज्यव्यवस्थेच्या विरोधात भडकवणे आणि राज्यव्यवस्थेचे काम होऊ शकत नाही असे वातावरण निर्माण करणे, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये अशा प्रकारच्या अलोकतांत्रिक कारवाया वाढवून राज्य कमकुवत करणे. यंत्रणा काळ्या

पैशातून चालते. या काळ्या पैशाच्या प्रयोगाचा उद्देश देशात कलह निर्माण करणे आणि अस्वस्थता निर्माण करणे हा आहे. तसेच अशा स्थितीत सत्ता काबीज करून पुन्हा काळा पैसा गोळा केला. अशा वर्तुळ (चक्रीय) पद्धतीमुळे काळा पैसा जमा होण्यापासून रोखण्याची शक्यता फारच कमी आहे. मात्र, त्याच्या परिचयाच्या पार्श्वभूमीवर आवश्यक ती व्यवस्था करता येईल, असे मानावे लागेल.

2. अवैध वस्तूंचा व्यवहार (Transaction of Illicit Goods)

काळा पैसा बेकायदेशीर आहे कारण अवैध मालाचा धंदा काळ्या पैशाने केला जातो. त्यामुळे अवैधरित्या मालाचा व्यापार होतो. त्यामुळे खालील अन्यायकारक गोष्टींवर कारवाई केली जाते.

क) उपभोग्य वस्तू

ख) प्रतिबंधित पदार्थ (नियंत्रित)

ग) हिंसक शस्त्रे

क) उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करणे आणि त्यांचा परदेशात व्यापार करणे बेकायदेशीर आहे. तथापि, अनेक देश अशा उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करतात. ते पुन्हा इतर देशांमध्ये पाठवले जातात. या पैशातून परदेशात अशा प्रतिबंधित पदार्थांचे उत्पादन आणि व्यापार चालतो आणि हे प्रतिबंधित पदार्थ चोरून परदेशात पाठवले जातात. असा प्रयोग उघडपणे होतो. आणि अशा व्यवसायांमध्ये गुंतवलेला काळा पैसा स्पष्ट होतो.

ख) काळ्या पैशाचा वापर प्रतिबंधित वस्तूंच्या निर्यातीसाठीही होतो. धोरणानुसार आणि आवश्यकतेनुसार कोणत्याही पदार्थावर बंदी घालण्यात आली आहे. इतर देशांमध्येही अशा बंदी असलेल्या वस्तूंना जोरदार मागणी आहे. त्यामुळे अशा देशांमध्ये या वस्तूंची पोचवणी याच काळ्या पैशातून होते.

ग) हिंसाचाराची शस्त्रे – भौतिक आणि रासायनिक शस्त्रे म्हणून समजली जातात. या शस्त्रांनी सर्व जीव नष्ट होतात. बहुतेक विकसित देश अशा हिंसक शस्त्रास्त्रांच्या निर्मितीमध्ये व्यस्त आहेत. गरीब आणि लहान देशांमध्ये चिंता पसरवण्यासाठी आणि राष्ट्रीय सीमा ओलांडण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या अनेक शस्त्रांमध्ये काळा पैसा गुंतवला जातो. हिंसक शस्त्रांमधून काळा पैसा गोळा केला जातो आणि त्याच काळ्या पैशातून शस्त्रे तयार केली जातात. राष्ट्रीय संरक्षणाच्या बहाण्याने अशा शस्त्रास्त्रांच्या निर्मितीसाठी अधिकाधिक लाभांश (शेअर) खरेदी करून काळा पैसा जमा केला जातो.

3) असामाजिक क्रियाकलाप (Anti-social activity)

समाजाचे नुकसान करणारी कोणतीही कृती ही असामाजिक क्रियाकलाप मानली जाते. काळ्या पैशाला संरक्षण देण्यासाठी देशात अनेक प्रकारचे समाजविघातक कारवाया केल्या जात आहेत. उदाहरणार्थ खालील कार्ये पाहिली जाऊ शकतात.

1. जुगार (कॅसिनो आणि भ्रम फसवणूक करणारा व्यवसाय

2. वेश्याव्यवसाय

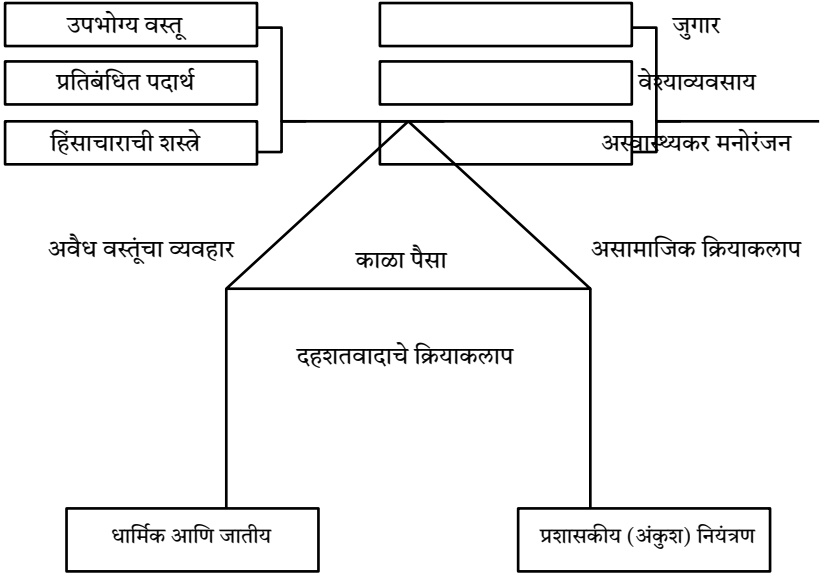
3. अस्वास्थ्यकर मनोरंजन केंद्रे

1. जुगार – यात जुगार आणि तत्सम क्रियाकलापांचा समावेश होतो. ते पैसे पणाला लावून जुगार खेळत आहेत, पत्ते खेळत आहेत. कॅसिनो सेट करणे आणि मनोरंजनासाठी तेथे जाणे. किंवा सट्टा बाजारात जुगार व्यवसाय इ. या सर्वांचा काळा पैसा जुगाराच्या अड्ड्यांमधून गुंतवला जातो. बहुतांश देशांत माफक कर वसुलीच्या नावाखाली भागीदारीच्या नावावर जुगार केंद्र चालवण्यास परवानगी (मान्यता) आहे, जुगार केंद्र चालवले जाते आणि त्यातून काळ्या पैशाचे व्यवहार होतात.

2. वेश्याव्यवसाय –वेश्याव्यवसाय म्हणजे देहाच व्यापार. तसेच सर्व प्रकारच्या अमानुष कृत्यांचे संकलन त्यासोबत करता येते. काळा पैसा गोळा करण्यासाठी वेश्याव्यवसाय विकसित होतो. त्याचप्रमाणे, वेश्याव्यवसाय देखील काळ्या पैशामुळे विकसित होतो आणि काळा पैसा हे वेश्याव्यवसायाची सुरुवात, वाढ आणि उपलब्धतेचे मूळ कारण आहे. जगातील जवळपास सर्वच देशांमध्ये वेश्याव्यवसाय स्वीकारला जातो. जोपर्यंत या काळ्या पैशावर नियंत्रण येत नाही, तोपर्यंत मानवी समाजातून वेश्याव्यवसाय सारख्या प्रवृत्तीचे उच्चाटन होऊ शकत नाही.

3. अस्वास्थ्यकर मनोरंजन केंद्र – म्हणजे करमणुकीच्या नावाखाली उघडलेली अस्वास्थ्यकर मनोरंजन केंद्रे, उदा.मनोरंजनीयाचे रिसॉर्ट, सोशल क्लब आणि मनोरंजनाचे मनाला आनंद देणारी केंद्रे मानवतावादी संवेदना रोखीत रूपांतरित करण्याचा प्रयत्न करतात. शेवटी व्यक्ती आणि समाजाचे नुकसान होते. केंद्रांना फायदा होईल. अशा केंद्रांमध्ये काळ्या पैशाचा प्रयोग केला जातो.

या प्रतिमेद्वारे वरील विश्लेषण पाहू.

वरील चित्रात काळ्या पैशातून चालणारी समाजविघातक तत्त्वे स्पष्टपणे दाखविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. स्वतःमधील सर्व तत्त्वे (क्रियाकलाप), जरी एकमेकांशी संबंधित नसली तरी, एकाच स्त्रोतापासून विकसित झाली आहेत. अशा प्रकारे नियंत्रण नियम बांधकामात सामान्यता स्थापित केली जाते. वरील चित्रातील काळ्या रंगाच्या टोकानेच या सर्व असामाजिक वर्तनांचा अंत होऊ शकतो.

****

31. शिक्षण, आरोग्य आणि नागरिकांना न्याय मिळवून देण्याची राज्याची जबाबदारी (Responsibility of the State in Education, Health and Justice)

मनुष्यही इतर प्राण्यांप्रमाणे या जगात जन्म घेतो. परंतु इतर प्राण्यांप्रमाणे माणूस कुटुंब, समाज यांच्या बरोबरीने जातो आणि राष्ट्रात विलीन होतो. तसं पाहिलं तर जागतिक मानवी समाजाच्या एकरूपतेबद्दल अनेक मते, चर्चा आणि व्याख्या आहेत पण समाज, जात आणि संस्कृती यामुळे जागतिक मानवी समुदाय वेगवेगळ्या राजकीय युक्तिवाद, चालीरीती आणि व्याख्यांनुसार विभागला जाऊ शकतो. राज्याचे घडण. भाषा, संस्कृती, धर्म, जात, जातीय वैशिष्ट्यांच्या आधारे विभागून आनंद घेण्याच्या मानवाच्या प्रवृत्तीमुळे जगात विविध समुदाय आणि राज्ये स्थापन झाली आहेत. विधायक आणि शासित (कायद्यांच्या अधीन) यांच्यात फारच विस्तृत अंतर निर्माण करणे, आधुनिक राज्य व्यवस्थेप्रमाणे, प्राचीन राज्य व्यवस्थेत केले गेले नाही. राज्याच्या जबाबदारीचा संदर्भ घेण्यासाठी, त्याची आवश्यकता आणि पार्श्वभूमी विचारात घेऊ या.

क) जीवन आणि निसर्ग

ख) राज्य आणि नागरिक

ग) राज्य जबाबदारी

घ) नागरी प्राधिकरण

अ) जीवन आणि निसर्ग (Life and nature)

मानवी गरजांना मर्यादा नाही. सर्व गरजा माणसाने स्वतः पुरवल्या पाहिजेत. माणसाला माणूस बनवण्याचे काम निसर्ग करतो. निसर्ग आपला समाज आणि जबाबदारी विसरत नाही. मानवाचा शारीरिक विकास हा भ्रष्टविरोधी सिद्धांत

निसर्गाच्या देणगीमुळे होतो. म्हणूनच तो मुलापासून तरुणापर्यंत समाजाचे आणि संपूर्ण राष्ट्राचे भले करण्यास सक्षम बनतो आणि तारुण्यानंतर प्रौढ होतो. माणसाच्या जन्मापासून ते मानवी रूपात प्रस्थापित होईपर्यंत निसर्ग सर्व काही देतो. म्हणून माणसाने निसर्गाप्रती सदैव कृतज्ञ राहिले पाहिजे. ज्याप्रमाणे निसर्ग मानवाला संरक्षण देतो, त्याचप्रमाणे माणसानेही निसर्गाचे रक्षण केले पाहिजे. या सुसंवादी अवस्थेमुळेच जीवन हे निसर्ग आहे आणि निसर्गच जीवन आहे. हे प्रमाणित तथ्य आहे

ब) राज्य आणि नागरिक (State and Citizen)

माणूस हा कोणत्यातरी विभागलेल्या अवस्थेचा नागरिक म्हणून जगतो. नागरिक नसलेले राज्य आणि राज्य नसलेले नागरिक ही कल्पना (अशक्य) आहे. त्यामुळे राज्य आणि नागरिक हे एकमेकांना पूरक मानले जातात. त्याच्या राज्यात राहणाऱ्या माणसाला स्वतःचे जबाबदार आणि उपयुक्त नागरिकत्व देणे हा राज्याचा मूळ उद्देश आहे. एखाद्या नागरिकाला चांगला नागरिक बनवायचा असेल तर राज्याला तीन अत्यावश्यक मोफत सेवा द्याव्या लागतात. ज्याप्रमाणे मानवाच्या विकासासाठी आवश्यक तत्त्वे – पाणी, हवा आणि प्रकाश निसर्गाकडून मुक्तपणे मिळतात, त्याचप्रमाणे नागरिकांच्या विकासासाठी आवश्यक असलेली तत्त्वे राज्याने मुक्तपणे उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. ही तत्त्वे म्हणजे शिक्षण, आरोग्य आणि न्याय.

1) शिक्षण – (Education)

मानवजातीच्या विकास आणि उन्नतीसाठी शिक्षण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. शिक्षण हा मानवी जीवनाचा प्रकाश आहे. तो मानवी जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला प्रकाश देतो. शिक्षणाशिवाय माणूस नागरिक म्हणून समर्पक होऊ शकत नाही. शिक्षण ही मानवी विकासाची शक्ती आहे. शिक्षण हे केवळ अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी नसून समाज आणि राष्ट्र विकासाचा पाया आहे, शिक्षणाशिवाय मानवी जीवन केवळ जगण्यासाठी आहे. तोच सुशिक्षित माणूस समाजात सामर्थ्यवान आणि प्रस्थापित होतो. त्यामुळे सुशिक्षित

व्यक्ती देशाचा चांगला नागरिक बनतो. आणि हा नागरिकही देशाची संपत्ती आहे.

2) आरोग्य (स्वास्थ्य) – Health

अता आरोग्य ही मानवी जीवनाची एक आधारशिला म्हणून गरज आहे. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी निरोगी मनुष्यबळ आवश्यक आहे. म्हणजेच, मानवदृष्ट्या निरोगी व्यक्ती हा समाज आणि राष्ट्राच्या उन्नतीचा मूलभूत आधार आहे, आरोग्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे मनुष्याच्या कार्यक्षमतेवर प्रभाव पडतो. चांगल्या आरोग्यामुळे माणसाची कार्यक्षमता वाढते. जेव्हा माणसाची कार्यक्षमता वाढते, त्याचप्रमाणे व्यक्ती, समाज, समाज आणि संपूर्ण राष्ट्रही वाढते. त्यामुळे स्वच्छ आणि निरोगी राहणे हा प्रत्येक राष्ट्रातील प्रत्येक नागरिकाचा हक्क आहे.

3) न्याय (Justice)

मानवी समाजातील सर्व सदस्य सामर्थ्य, बुद्धी आणि क्षमतेमध्ये समान नाहीत. वय समान नाही. लिंग आणि वयाचा दर्जा, कौटुंबिक दर्जा, जात, संस्कृती आणि निसर्ग यांमुळे माणूस आणि माणूस यांच्यातील नकळत भेदांचे अस्तित्व मूळ धरले जाते. मानवी स्वभाव आणि निसर्गामुळे समाजात राहणाऱ्या माणसांमध्ये एकरूपता असणे अशक्य. चुकीच्या प्रवृत्तीमुळे माणूस माणसाशी वागू लागतो जी अनेकदा माणसात निर्माण होते आणि अहंकार माणसाला चुकीच्या मार्गावर नेतो. न्याय हे सत्य आहे. अन्याय हा चुकीचा आहे, मानवी समाजात एकाने दुसऱ्यावर अन्याय केला आणि अशा अन्यायाविरुद्ध दुर्बल मानव आणि प्रत्येकाला न्याय मिळाला पाहिजे. न्याय देण्याचे कामही त्याच मानवी समुदायाने किंवा राज्याने केले पाहिजे. न्याय ही माणसाची नैसर्गिक शक्ती आहे.

परंतु सध्याच्या युगात न्यायाचे शास्त्र नसल्याने जगातील विकसनशील देशांना सहजासहजी न्याय मिळत नाही. कोर्ट फी भरावी लागेल. अनेक विकसनशील देशांमध्ये, शुल्क न्याय्य ऐवजी अन्यायकारक आहे. हे तर्काच्या

पैशाने तोलले जाते. अशा देशांमध्ये न्याय अवघड आहे. न्याय मिळवणे म्हणजे जीवन आणि अन्याय सहन करणे म्हणजे मृत्यू समान आहे .

ग) राज्याची जबाबदारी – (Responsibility of the state)

राज्य कोणतेही असो, राज्यातील विधायी प्रणाली वैयक्तिक, समुदाय आणि कॉर्पोरेट संस्था कर आकारते. या करातून बनवलेले राज्यकोश त्याच्या मतदारसंघात वैयक्तिक, समुदायात समांतर प्रकल्प राबवते. राज्याला मार्गावर नेतो. या राज्यव्यवस्थेत मूळ सिद्धांतापासून दूर राहून काम करू शकत नाही. राज्याची मूलभूत भूमिका ही आपल्या नागरिकांची आणि राज्याच्या विकासाची आहे. याहूनही अधिक महत्त्वाचे त्यातील एक महत्त्वाची जबाबदारी म्हणजे त्या त्या राज्यांतील प्रत्येक नागरिकाने त्या राज्याचा सूर इथे अनुभवायला हवा. या संदर्भात, प्रत्येक व्यक्तीला ते प्रदान करा, जेणेकरून तो एक योग्य नागरिक होईल, त्याला सुलभ आरोग्य आणि न्याय मिळणे आवश्यक आहे. अशी व्यवस्था, जनतेला योग्य सावध आणि जबाबदार नागरिक बनून, देशाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो. जनतेला योग्य नागरिकत्व मिळाल्यावर ते राज्य आदर्श स्थापित होऊ शकते.

घ) नागरिकांचे हक्क – (Rights of Citizens)

एखादी व्यक्ती राज्याच्या कोणत्याही भागात राहते आणि स्वतःला त्या राज्याची नागरिक समजते. त्याने त्या राज्याचे चलन प्रमाणित केले पाहिजे. आकारलेला कर भरला जाणे आवश्यक आहे, आणि अधिकार प्राप्त करणे आवश्यक आहे. अशा व्यक्तीचा वापर बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये नागरिकांना राजकीय कार्यात सहभागी होण्यासाठी निवडणुकीत मतदान करण्यासाठी केला जातो. एखादी व्यक्ती हा आपला नागरी हक्क म्हणून दावा करते परंतु प्रत्यक्षात एक धूर्त राजकारणी आणि संधिसाधू स्वार्थ साधणारा असतो आणि तो राजकीय सत्ता धारकावर अधिकार वापरतो.

राजकीय सत्तेमुळे नागरिकांचा पूर्ण विकास होऊ शकत नाही. त्यामुळे कोणत्याही राज्यातील प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या राज्यातून सक्तीचे शिक्षण, मोफत आरोग्य न्याय मिळायला हवा. तो प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत अधिकार आहे

1. मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण (Free and Compulsory Education)

प्राथमिक स्तरापासूनच राज्यव्यवस्थेकडून 'मोफत शिक्षण' देण्याची व्यवस्था असावी. जेव्हा प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षण अनिवार्य असते तेव्हा प्रत्येक नागरिक ज्ञानी बनतो आणि ज्ञान संपादन करण्यास सक्षम होतो. त्यामुळे उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंतचे शिक्षण देण्याची जबाबदारी राज्याची (शासनाची) आहे. आणि हे शिक्षण मिळणे हा प्रत्येक नागरिकाचा हक्क आहे.

2. मोफत आणि सहज उपलब्ध होणारी आरोग्य सेवा (Free and easily accessible Health Service)

मानवी शरीर नैसर्गिक आहे. काळ आणि निसर्गाच्या बदलानुसार माणसाचे आरोग्यही बदलते. राज्याने (शासनाने) नागरिकांना निरोगी ठेवले तर देशाचा सर्वांगीण विकास शक्य होईल. त्यामुळे जन्मापासून मृत्यूपर्यंत राज्य निरोगी ठेवण्यासाठी विशेष योजना सुरू कराव्यात. अशा योजनांमुळे नागरिकांना सहज आणि मोफत आरोग्यसेवा आणि उपचार मिळू शकतात.

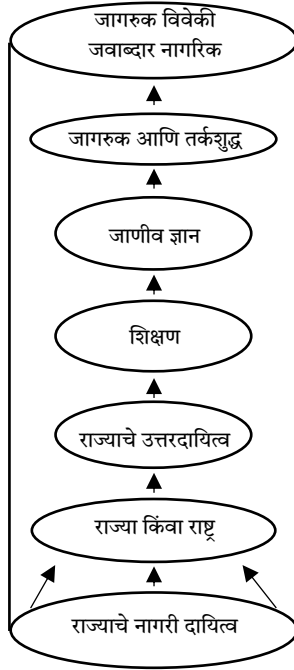
3. मोफत आणि त्वरित न्याय (Free and Prompt Justice)

फी भरून मिळणाऱ्या न्यायामुळे व्यक्तीला खरा न्याय मिळाला आहे असे वाटत नाही. अशा वेळी न्याय मिळण्यास उशीर (विलंब) झाला तरी अन्याय झाल्यासारखे वाटते. त्यामुळे राज्याने मोफत आणि जलद न्याय व्यवस्थेचा हक्क सांगायला हवा. कोणत्याही व्यक्तीवर अन्याय झाल्यावर न्याय मिळवणे ही निसर्गाची शक्ती आहे. मिळायलाच हवं. अशा नैसर्गिक

बंदोबस्ताचे आणि नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे.

न) राज्य आणि नागरिक यांच्यातील परस्परसंबंध

राज्य आणि नागरिकांना दोघांचेही पालन करावे लागेल. तेव्हा दोघांचीही प्रगती होते. हा विशेष विचार खालीलप्रमाणे समजू शकतो. राज्य दायित्व जबाबदारी (संबंधित) नक्षा

वरील नकाशामध्ये नागरिकांप्रती राज्याचे कर्तव्य आणि नागरी दायित्व राज्याप्रती' दाखवले आहे. राज्याने प्रत्येक व्यक्तीला सक्तीचे शिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षणामुळे माणसाच्या ज्ञानाचा आणि बुद्धीचा विकास होतो. ज्ञान आणि बुद्धीच्या विकासातून नागरिकाचा आत्मा सुजाण नागरिक बनतो.

असे उत्साही आणि विवेकी नागरिक राज्यासाठी जबाबदार आहेत. अशा प्रकारे चांगले नागरिक तयार करण्यासाठी राज्याने सदैव सक्रिय राहावे, तरच राज्याचा सर्वांगीण विकास शक्य होईल. अशा प्रकारे राज्य आणि नागरिक यांच्यातील अंतर्गत संबंध स्थिर ठेवता येतात.

*****

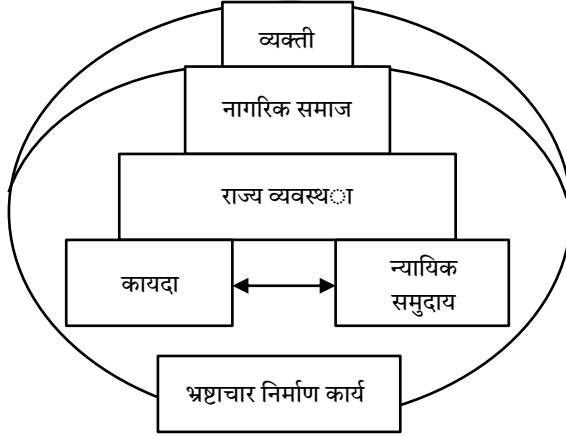
32. केवळ कायद्याने भ्रष्टाचार अनियंत्रित आहे (Law alone cannot control corruption)

कायद्याने भ्रष्टाचारावर अंकुश ठेवता येतो, ही वस्तुस्थिती आहे. त्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी कायदे केले पाहिजेत. भ्रष्टाचारावर कायद्याने पूर्ण नियंत्रण ठेवता येत नाही अशा स्थितीपर्यंत ही भावना आहे. भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांमध्ये कायदेशीर कारवाईसाठी तक्रारी दाखल केल्या जाऊ शकतात, संपर्क साधता येतो आणि कायदेशीर केले जाऊ शकते. एवढेच नव्हे तर भ्रष्टाचाराची प्रकरणे घडली की, भ्रष्टाचाराची शिक्षा, दंड (पैशाच्या स्वरूपात दंड भरणे), तुरुंगवास किंवा मृत्युदंड अशी काही न्यायालये व्यवस्था म्हणून शिक्षापात्र आहे. अशी चूक होता कामा नये, असा संदेश देशाच्या समाजाला दिला जातो. परंतु अशा कार्याने नियमन केले जात नाही. भ्रष्टाचार करणाऱ्या या धर्मादाय संस्था किंवा संस्थांना कायद्याने शिक्षा होऊ शकते, असा संदेश लागू केला जाऊ शकतो. अशा कायदेशीर कारवाईमुळे समाजात भ्रष्ट लोकांमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण होऊ शकते, परंतु भ्रष्टाचार वाढवणाऱ्या कामांवर बंदी आणता कामा नये वेळोवेळी उद्भवणाऱ्या कायद्याच्या वैध सिद्धांतांच्या आधारे योग्य कायद्याचे आणि कायद्याच्या सिद्धांताचे विशेष स्पष्टीकरण केले जाऊ शकते. कारण कायद्याच्या अतर्क्य सिद्धांतांमध्ये देखील पदार्थ आणि काळ यांचा अंदाज लावता येतो. कायदा हा स्वतःच परिणाम नसून कारणाने जन्मलेल्या परिणामाचा मार्ग आहे. परिणाम कायद्याने प्रमाणित होऊ शकतो.

कायद्याने अवांछित कामांना बंदी आहे. अशा अनिष्ट कृत्यांचाही कायद्यात उल्लेख असायला हवा. (लिहिलेच पाहिजे) जर एखादी व्यक्ती कायद्यातील या अलिखित स्वरूपाशिवाय गेली तर अनिष्ट कृती केली जाऊ शकते. माणूस आणि मानवी समुदाय इतके मुक्त आहेत की त्यांना कायद्याने बांधले जाऊ शकत नाही. अशा प्रकरणांमध्ये तो नेहमीच कायद्याच्या बाहेर पडतो.

माणूस हा नैसर्गिक प्राणी आहे. तो स्वभावाने स्वतंत्र आहे. स्वार्थी असू शकतो. सुज्ञही होऊ शकतो. विकास वृत्ती असेल. त्यामुळे त्याला कायद्याच्या बाहेर राहायचे आहे. मानवी स्वभावाला लक्ष्य ठेवून पर्यावरणाची निर्मिती केली पाहिजे. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान या विषयावर ज्ञान देण्यास सक्षम आहे.

व्यक्तीतून समाज आणि समाजातून राष्ट्र होतो. व्यक्तींनी बनलेला कोणताही समुदाय कायद्याद्वारे नियंत्रित केला जाऊ शकतो. परंतु कायदा व्यक्ती आणि वैयक्तिक आत्म्यावर नियंत्रण ठेवू शकत नाही. हे खालील चित्रात पाहिले जाऊ शकते,

वरील चित्र दाखवते की व्यक्तीच तारणहार आहे. जिथे व्यक्ती आत्मसात केली जाते तिथे समाजाचे अस्तित्व संपते. नागरिक समाजव्यवस्थेत सामील होतो. राज्यव्यवस्थेने बनवलेला कायदा आणि तो कायदा अंमलात आणणारी कायदेशीर मंडळी हे सर्व एकमेकांशी संबंधित आहेत. परंतु भ्रष्टाचाराचे क्षेत्र थेट व्यक्तीशी संबंधित आहे. कारण व्यक्ती हेच भ्रष्टाचाराचे मूळ आहे. व्यक्ती आणि नागरी समाज हे भ्रष्टाचाराचे निर्माते

आहेत आणि त्यांच्यामुळेच राज्य व्यवस्था आणि त्यातील कायदेशीर आणि न्यायिक समुदाय भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवू शकत नाहीत.

त्याचप्रमाणे, कायद्याद्वारे मान्यताप्राप्त सिद्धांत व्यक्ती आणि व्यक्तींनी बनलेले समुदाय वेगवेगळ्या स्वरूपात मांडतात. राज्याच्या अंतर्गत राज्याची व्यवस्था व्यवस्थापित करणाऱ्या व्यक्तीचे अस्तित्व प्रस्थापित करून, विविध कार्ये करण्यासाठी समुदायाची आवश्यकता देखील कायद्याने मान्य केली आहे. असे म्हणता येईल.

कायद्यानि केलेली परिकल्पना

नैसर्गिक व्यक्ती :- अनपेक्षित कृत्यांव्यतिरिक्त इतर सर्वकार्ये करण्यासाठी परवानगी.

कायदेशीर व्यक्ती :- इच्छित कार्याव्यतिरिक्त इतर कोणतेही कार्य करण्यास अधिकृत नाही.

कायद्याने निषिद्ध केलेले काम सोडून नैसर्गिक व्यक्ती कोणतेही काम करू शकते. कायद्याने ठरवलेले कार्य पार पाडण्याच्या अधिकाराशिवाय, आणि कोणताही कायदेशीर अधिकार ही व्यक्ती नाही.. म्हणून, नागरी समाजाने बनलेला छोटा किंवा मोठा समुदाय किंवा राज्य व्यवस्था, सरकार आणि त्याचे अवयव पूर्णपणे कायद्याच्या अधीन असतात. परंतु त्याच राज्यातील एखाद्या व्यक्तीस कायद्याने प्रतिबंधित केल्याशिवाय इतर सर्व कृत्ये करण्यास अधिकृत आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचाराचे मूळ व्यक्ती ही असल्याने इतर समाजाप्रमाणे व्यक्तीला कायद्याने शासन करता येत नाही. त्यामुळे भ्रष्टाचारावर कायद्यानेही नियंत्रण ठेवता येत नाही. व्यक्ती आणि व्यक्तीच्या इच्छेची कृती प्रथम येते. आणि व्यक्तीच्या कृतीमागे कायदा असतो.

नैसर्गिक व्यक्तीमध्ये बुद्धी, शहाणपण आणि आत्मा यासारखे अद्वितीय मानवी गुण देखील असतात. कायद्याला हे कळू शकत नाही.

तितकीच बुद्धी, शहाणपण आणि चैतन्य असलेल्या व्यक्तीमध्येही भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृती समजून घेण्याची क्षमता असेल. हे भ्रष्टाचारविरोधी तत्वज्ञान एक भ्रष्टाचारविरोधी संस्कृती विकसित करण्यात यशस्वी ठरू शकते जी जगातील मानवी समुदायाला सहज समजते आणि आचरणात आणते.

*****

33. दबाव गट (Pressure Group)

दबाव गट म्हणजे - सरकार, वैयक्तिक, समुदाय अप्रिय क्रियाकलापांच्या घटना आणि प्रतिबंध यासाठी दबाव वातावरण तयार करणे आहे, इतर दबाव गट त्यांच्या स्वतः च्या स्वार्थासाठी समान आणि आपापसात वचनबद्ध आहे, आणि त्यांच्या साध्य करण्यासाठी सक्रिय आहे. उद्देश, देशाच्या आणि त्या प्रचलित राजकीय व्यवस्थेनुसार लहान असो किंवा मोठे अप्रत्यक्ष हे दबावगट काही संघटित गट लोकांच्या हिताचे असतील तर सरकारवर लक्ष ठेवतात. आता आपण येथे जनतेच्या आणि देशाच्या हितासाठी काम करणाऱ्या दबावगटाची चर्चा करत आहोत

हा दबाव गट लोकशाही व्यवस्था अधिक कल्याणकारी बनवण्यात माहीर आहे. जगात कुठेही लोकशाही व्यवस्थेने विधायक दबाव आणण्याचे मोठे काम केले आहे. त्यामुळे स्वच्छता व्यवस्थेच्या विकासासाठी दबावगटांची गरज आहे, ज्या देशांमध्ये स्वच्छता व्यवस्था राबवली जात आहे, त्या देशांमध्ये समाजात जागरूकता निर्माण झाली आहे. दबाव एक वस्तुमान रचना आहे. जसजसा समाज विकसित होतो तसतसे दबाव गट तयार होतात. जसजसा समाज विकसित होतो, तसतसे दबावगटांची संख्या आणि व्याप्तीही वाढते. लोकशाही पक्ष असो वा मुद्दा) निःस्वार्थ आणि रचनात्मक दबावगट तयार केला पाहिजे. कोणत्याही समाजात व्यावसायिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक, जातीय आणि लोकशाही गट प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सक्रिय असतात. या गटांच्या वेगवेगळ्या स्वार्थी आकांक्षा आणि ध्येये आहेत. हे गट राजकीय वातावरण आणि गरजेनुसार सरकारच्या कोणत्याही पैलूवर लक्ष केंद्रित करू शकतात. त्यांना तणाव गट देखील म्हणतात. परंतु येथे ज्या दबावगटाची चर्चा केली आहे, तो कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेच्या स्थापनेसाठी सक्रिय दबावगट आहे. हे भ्रष्टाचार किमान पातळीवर आणण्यास मदत करतात. योग्य आणि संरचित धोरणे आणि समान व्यवसाय करण्यासाठी हा दबाव गटच खरी लोकशाही

प्रगती करू शकतो. आजच्या समाजातील सक्रिय ताणतणावांचे खालील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

1. विधायक
2. विनाशकारी

1. विधायक:- समाजातील जागरूक नागरिक समूहाच्या उभारणीसाठी स्वयंप्रेरित आणि समूहात संघटित होतो. अशा प्रकारे गट स्पष्टपणे आयोजित करतो आणि धोरण आणि व्यवसाय दोन्ही योजना तयार करतो आणि सादर करतो. तरच असे लोक या लोकांचे आणि राष्ट्राचे हितचिंतक म्हणून ओळखले जातात. ही संस्था कोणाच्याही अधीन नाही. त्याऐवजी, ते नेहमीच त्यांच्या धोरणांच्या आणि घडामोडींच्या अधीन असतात.

2. विनाशकारी:- विकसनशील देशांमध्ये दबाव गट सक्रिय आहेत. असे गट कोणीही प्रायोजित किंवा निर्देशित केले आहेत. जिथे पैशाचा स्रोत असतो, जिथे अशी जनसंघटना होते, म्हणजेच राजकीय पक्ष त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी अशा दबावगटांचा वापर करतात. हे गट लोक आणि राष्ट्र या दोघांच्या विरोधात काम करतात कारण ते अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही कलांनी नियंत्रित असतात. वर नमूद केलेल्या तणाव गटांमध्ये आपल्याला संरचनात्मक ताण गट समजतो. (स्वीकारलेले) आम्ही खालीलप्रमाणे अशा संरचनात्मक तणाव गटाचे वर्गीकरण देखील करू शकतो.

1. ग्राहक गट (लाभार्थी)
2. स्वारस्य गट
3. राजनाईतीक गट

1. ग्राहक गट -

ग्राहक गट दोन पक्षांद्वारे स्वीकारला जातो.

क) आवश्यक साहित्याचा पुरवठा

ख) पायाभूत सुविधांचा विकास आणि तयारी.

2. स्वारस्य गटांच्या स्वीकृतीच्या अधीन

क) बाल कल्याण.

ख) वृद्ध सेवा

ग) महिलांच्या हक्कांचे आणि हितांचे संरक्षण.

घ) असहायांचे हक्क आणि हितसंबंध स्थापित करणे.

न) जातिय आणि संस्कृतीचे संवर्धन.

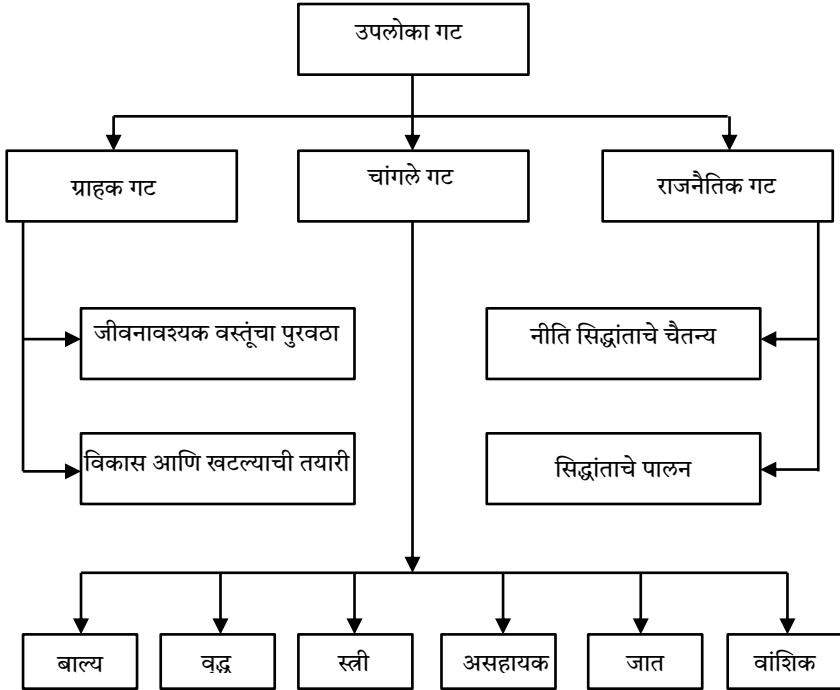
च) प्रजातींचे संवर्धन.

३. राजनीतिका समूह

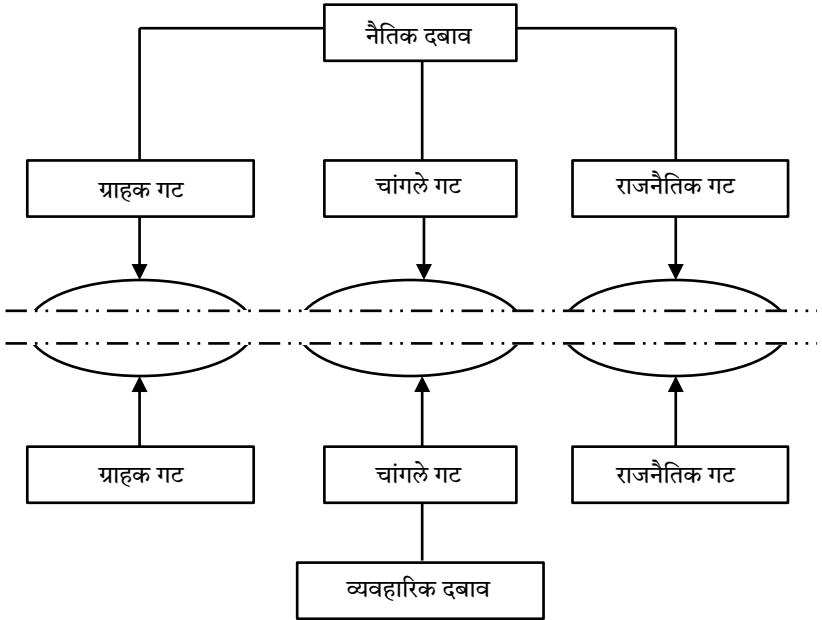
क) राजनीतिका सिद्धांताचा आध्यात्मिक विकास,

ख) राज नीतिमत्तेचे पालन करण्यासाठी वातावरण तयार करणे,

वरील संदर्भ तणाव गट हे खालील चित्रावरून पाहिले जाऊ शकते.

वरील-संदर्भित चित्रात, तीन गटांचे क्षेत्र निर्धारित केले आहे. क्षेत्र आणि जबाबदारी सामूहिक स्वरूपात गृहीत धरली जाते. अशा प्रकारे, एक दबाव गट तयार करा, एक धोरण विकसित करा आणि एक नैतिक व्यवस्था स्थापित करा. वरील गट स्रोत आणि व्यावसायिक दबाव या दोन प्रकारच्या दबावाने समुदायांवर दबाव घट्ट स्थितीत (बंदिवासात) ठेवता येतो. हे सौजन्य या तकत्या मध्ये दिसून येते .

दबावगटाची कार्यपद्धती आणि नियमन संबंधित देशाच्या कायदानुसार, सरकारी बांधकाम नियमानुसार अंमलात आणले जावे आणि दबावगट त्यांचे कार्यक्षेत्र म्हणून तयार केले जावे. एकच दबावगटसुद्धा त्या देशातील काळ आणि परिस्थितीनुसार काम करण्याचे वेगवेगळे मार्ग विकसित करू शकतो. यासाठी दबाव गट अदृश्य, धारदार आणि कार्यक्षम असणे आवश्यक आहे. योग्य आणि रचनात्मक स्वरूपाचा दबाव गट हा भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाने तयार केलेला दबाव गट आहे. असा दबावगट

निर्माण करून कल्याणकारी राज्य स्थापन करता येईल. देशावरील दबाव गटांचा प्रभाव आणि लोकांचे धोरण आणि सक्रियता हे राज्य विशिष्ट कायद्यांद्वारे अनुमानित आणि निर्देशित केले पाहिजे. तरच दबावगट सकारात्मक काम करू शकेल. दुसऱ्या शब्दांत, दबावगट चालवताना देशाच्या कायद्यानुसार देशाच्या उभारणीसाठी जितके आवश्यक आहे तितकेच उत्साही लोकांमध्ये जबाबदारीचे भान असणे आवश्यक आहे. आपल्याला एक दबावगट तयार करण्याची गरज आहे ज्याचा देश आणि तेथील जनतेला फायदा होईल आणि त्याला स्थिरता मिळेल असे वातावरण निर्माण करावे लागेल. तरच समाजात भ्रष्टाचाराबाबत शून्य सहिष्णूता परिस्थिती निर्माण होईल.

*****

34. राज्य आणि राजकीय पक्ष (State and Political Parties)

राज्य आणि राजकीय पक्ष हे भिन्न स्वरूपाचे समुदाय आहेत. या दोघांचे काम, कर्तव्य, अधिकार आणि जबाबदारी वेगवेगळी आहे. पण कामाची जागा तशीच राहते. अशा प्रकारे, ज्या राज्यात राजकीय पक्ष आहेत, ते राज्य त्यांचे कार्यक्षेत्र असेल. त्याचप्रमाणे, कोणताही राजकीय पक्ष राज्यावर आपला प्रभाव टाकेल, त्याच राज्याची राज्यव्यवस्था तेथेही स्थापन होईल. वस्तुस्थिती अशी आहे की राज्यसत्ता ही सत्ता व्यवस्था आहे. मात्र, यंत्रणा उभारण्याची जबाबदारी राजकीय पक्षांना मिळते. म्हणजेच राज्याच्या अंतर्गत राज्याचे व्यवस्थापन करण्यात राजकीय पक्षांची विशेष भूमिका असते. या दृष्टिकोनातून विचार केला असता, हे स्पष्ट होते की राज्य आणि राजकीय पक्ष जरी भिन्न समुदाय असले तरी त्यांचे कार्यक्षेत्र एकच आहे. राज्य ही स्वतः एक शक्तिशाली संस्था असल्याने राज्याला विशेष कायदेशीर प्राधान्य मिळते. तो राजकीय पक्षांना उपलब्ध नाही. कायदेशीरदृष्ट्या राजकीय पक्ष हे राज्यापेक्षा खूपच कमकुवत आहेत. असे असले तरी राजकीय पक्ष राज्यव्यवस्थेत आपले वर्चस्व प्रस्थापित करू शकतात. दुसरीकडे राज्यसत्ता बळकट किंवा कमकुवत करण्याचे कामही राजकीय पक्ष करत असतात. त्यासाठी दोघांचाही सारांश अभ्यासला जाईल या संदर्भात, राज्य आणि राजकीय पक्षांचे स्वरूप आणि आवश्यक तत्त्वांचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

राज्य (State)

1. राज्य हा नैसर्गिक समुदाय आहे
2. राज्याला नैतिक समुदाय म्हणतात.
3. राज्याची स्थापना मानवी विकास आणि मानव कल्याणासाठी आहे.
4. ते लहान किंवा मोठे असू शकते
5. हे वैद्यकीय शक्ती वापरते.

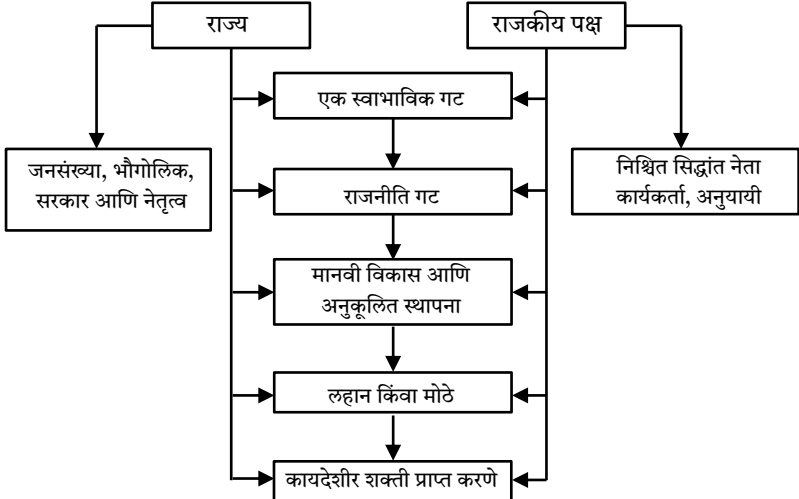
6. राज्यातील लोकसंख्या, जमीन, सरकार आणि सार्वभौमत्व याप्रमाणे चार तत्त्वांचे समावेशन आहे .

राजकीय पक्ष (Political Party)

1. राजकीय पक्ष हा नैसर्गिक समुदाय असतो.
2. राजकीय पक्षाला राजकीय समुदाय म्हणतात.
3. राजकीय पक्ष मानवी उत्क्रांती आणि मानवता
4. राजकीय पक्ष लहान आहे. किंवा त्याहूनही मोठा.
5. राजकीय पक्ष ही एक निश्चित विचारधारा, नेते कार्यकर्ते आणि त्या पक्षाचे अनुयायी असतात

पक्षाचे अनुयायी अशा चार तत्त्वांचा समावेश आहे.

वर नमूद केलेल्या राज्य आणि राजकीय पक्षांच्या स्वरूप आणि आवश्यक तत्त्वांमध्ये जवळजवळ (बहुतेक) समानता आहे. फक्त शेवटचा / क्रमांक सहा (6) वेगळा आहे. या दृष्टिकोनातून राज्य आणि राजकीय पक्षांनाही तितकेच महत्त्व आहे, असे पाहिले पाहिजे. खंडा-खंडामध्ये विभागून ते पाहता येते. जग लहान आहे

वरील वर्गीकरणातील राजकीय पक्षांचे राज्य आणि स्वरूप आणि आवश्यक तत्त्वे स्पष्टपणे दर्शविली आहेत. मुळात राजकारण राजकीय पक्षांचा अभ्यास पक्षांच्या दृष्टीने केला जातो चार तत्त्वे किती महत्त्वाची आहेत हे जाणून घेणे चला प्रयत्न करू.

राजकीय पक्ष (Political Party)

अभ्यास करण्यासाठी राजकीय पक्षांच्या चार अत्यावश्यक तत्त्वांची माहिती असणे आवश्यक आहे. हे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. राजकीय पक्षांचा स्थिर सिद्धांत,
2. राजकीय पक्ष चालवणारे नेते,
3. राजकीय पक्ष विकसित करणारे कार्यकर्ते,
4. राजकीय पक्षाचा अनुयायी

जेव्हा राजकीय पक्ष प्रभावीपणे सहकार्य करतो तेव्हा पूर्णता असते

1. राजकीय पक्षाची विशिष्ट तत्त्वे – (Specific Principles of the party)

राजकारण हे विशिष्ट विचारधारा समोर ठेवून घडते. असे असावे. जगाची राजकीय व्यवस्था तुमचे सिद्धांत स्वीकारेल आणि राजकीय होईल. अशा पक्षांमध्ये परंपरावादी आणि ते स्वातंत्र्यवादी आहेत. आधुनिक लोकशाहीवाद्यांमध्ये, खासदार हे माजिस्ट, मध्यम आणि अत्यंत मध्यम आहेत. या सामाजिक तत्त्वज्ञानाच्या आधारे, काही प्रस्तावित केले जातात आणि त्यांची प्रशंसा केली जाते. या राजकीय पक्षांच्या विचारसरणीतील चढउतार होऊ नये

२. राजकीय पक्षांचे व्यवस्थापन करणारे नेते (Leaders to run the party)

राजकीय पक्षाचे व्यवस्थापन करणारे नेते हे त्या विचारसरणीचा पुरस्कार करणारे प्रमुख प्रतिनिधी आहेत. जर प्रमुख वाला हा केवळ

विचारधाराच नाही तर त्याग करणाराही असेल तर तो भ्रष्ट आणि भ्रष्ट असेल तर तो राजकारणीच नाही तर कोणत्याही राज्यात असा बेजबाबदार नेता असेल तर राज्याचे नुकसान किंवा नुकसान होण्याची शक्यता सुद्धा असते सुद्धा. राजकीय पक्ष त्या नेत्याच्या गुणामुळेच लोकप्रिय होतो व स्थिरावतो .

3. राजकीय पक्षाचा कार्यकर्ता (Cadres to run the Party)

कोणत्याही राजकीय पक्षात कार्यकर्त्यांची भूमिका महत्त्वाची असते राजकीय पक्षात कार्यकर्त्याला विशेष महत्त्व असते. राजकीय पक्षात कार्यकर्ते हे राजकीय पक्षाचे सदस्य असतात. त्याच आधारावर राजकीय चरका नियम म्हणजेच मानवी शरीराचे व्यवस्थापन करणारे अवयव आवश्यक आहेत, त्याचप्रमाणे राजकीय संस्था सांभाळण्यासाठी कार्यकर्त्यांची गरज आहे. कार्यकर्ता विचलित झाल्यामुळे तो स्वार्थी आणि संधीसाधू बनतो, त्यामुळे राजकीय पक्षाचे नुकसान होते. त्यासाठी राजकीय पक्षाचा कार्यकर्ता नैतिक असला पाहिजे.

4. राजकीय पक्ष अनुयायी (Followers to support the Party)

अनुयायी समर्थन करण्यासाठी, मग ती व्यक्ती असो किंवा समुदाय, जो कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या वकिली, विस्तार आणि विकासाच्या कार्यक्रमात स्वतःला झोकून देतो, तो राजकीय पक्षाची विचारधारा आणि जाहीरनामा समोर आणण्यासाठी कार्यकर्त्यांनी केलेल्या कार्यात आत्मविश्वास निर्माण करण्यास तयार असतो. जनतेचे लक्ष वेधून पक्षासाठी आकर्षण निर्माण करण्यात तत्पर असतो .

या राजकीय पक्षांना अनुयायी नसतील तर राजकीय पक्ष निवडणुका जिंकू शकत नाहीत. त्यासाठी राजकीय नेते व कार्यकर्त्यांसोबत राजकीय विचारसरणीचे अनुयायी असणे आवश्यक आहे. या अनुशांगाने गट राजकीय पक्षाची सत्ता स्थापन करण्यासाठी काम करतात.

राजकीय पक्षांची चार आवश्यक तत्त्वे वर नमूद केली आहेत. राजकीय पक्ष या वैचारिक पक्षांमध्ये, विकसनशील देशांचे राजकीय पक्ष

वरील तत्त्वांपासून विचलित होतात, परिणामी या देशांच्या राजकीय व्यवस्थेत अस्थिरता निर्माण होते. राजकीय अस्थिरतेमुळे देशाची आणि जनतेची उन्नती होऊ शकत नाही. त्यासाठी वर नमूद केलेल्या सिद्धांतावर आधारित राजकीय पक्ष शासन व व्यवस्थापनाची व्यवस्था करावी. विकासात प्रगती न होण्याचे प्रमुख कारण राजकीय अस्थिरता आहे, राज्यात नैतिक अस्थिरता निर्माण करणारे राजकीय पक्ष आहेत. एखाद्या राजकीय पक्षात वर नमूद केलेल्या कोणत्याही तत्त्वांमध्ये विचलन झाल्यास, ते देशाच्या राजकीय वातावरणात बदल घडवून आणेल. विकसनशील देशांमध्ये प्रशासित प्रणाली राजकीय पक्षांमधील अस्थिरता (फरक) पाहू,

1. विकसनशील देशांमध्ये पक्षाची विचारधारा दोन प्रकारची असते.

कदाचित विचारधारेपेक्षा राज्याच्या सत्तेचे राजकारण करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे, एक प्रतीकात्मक आणि दुसरे कृतीशील, राजकीय पक्ष त्यांच्या घोषित विचारधारेत अटल आहेत. निवडणुकीत भाग घेताना ते विचारधारेवर आधारित जाहीरनामा तयार करून लोकांपर्यंत जातात. मात्र सत्तेत आल्यानंतर त्याच घोषणेतील दहा टक्के धोरणही पाळले जात नाही. राजकीय पक्ष साधेपणाने ढोंग दाखवून लोकांची दिशाभूल करण्याच्या कलेने विचारधारा लपवतात.

2. राजकीय नेत्यांची जबाबदारी (Responsibility of Political Leaders)

राजकीय पक्षांच्या नेत्यांच्या उत्साहा मुळे पक्ष मजबूत होईल. पण जे विकसनशील देशांमध्ये प्रस्थापित आहेत ते सत्तेच्या प्रेमात पडून राजकारणात अडकू शकतात. नेता भ्रष्ट झाला की राजकीय पक्ष आणि मार्ग भ्रष्ट होणे स्वाभाविक आहे. सत्तेला केंद्रस्थानी ठेवून राजकारण करणारे नेते कधीही राष्ट्रीय नेते होऊ शकत नाहीत. राष्ट्रीय नेता झाल्याशिवाय लोकांची उन्नती होऊ शकत नाही. त्यामुळे भ्रष्ट नेत्यांच्या नेतृत्वाखालील राजकीय पक्ष आणि

परदेशातून आलेला वैचारिक नेता देशाचे आणि जनतेचे भले करू शकत नाही.

3. राजकीय कार्यकर्त्यांच्या जबाबदाऱ्या (Responsibility of Political Cadres)

राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांची जबाबदारी ही राजकीय पक्षांसाठी अविभाज्य आहे, परंतु विकसनशील देशांमध्ये, अनेक चतुर व्यक्ती ज्यांना स्वतःचे व्यक्तिमत्व व्यवस्थापित करता येत नाही ते राजकीय संघटनांमध्ये सामील झालेले दिसतात. विचारसरणीपेक्षा नेत्याशी असलेल्या नातेसंबंधाला अधिक प्राधान्य देणाऱ्या व्यक्तींचा कल राजकीय पक्षांमध्ये स्वयंसेवक किंवा नोकऱ्या मिळवून कार्यक्रम आयोजित करण्याकडे असतो. राजकारण्याला उत्पन्न मिळवणाऱ्या व्यक्तीकडून साप्ताहिक किंवा मासिक मासिक भत्ता मिळतो. ते जनतेचे लक्ष वेधण्यासाठी कार्य करतात: त्यांच्या राजकीय पक्षाकडे. निवडणुकीच्या काळात त्याची जबाबदारी महत्त्वाची असते. ते दिशाभूल करण्याचा, प्रभाव पाडण्याचा, घाबरवण्याचा, पैसा खर्च करण्याचा आणि योग्य राजकीय पक्षाच्या उमेदवाराला जिंकून देण्याचा प्रयत्न करतात. त्यावेळी हे कार्यकर्ते कोणतेही धोरण, आचार, विचारधारा पाळत नाहीत. त्यांच्या पक्षाचा उमेदवार कोणत्याही मार्गाने जिंकणे हेच त्यांचे ध्येय आहे. राजकीय कार्यकर्त्यांच्या जबाबदारीच्या आणि व्यवसायाच्या विरोधात जाणारा हा कल आहे.

4. राजकीय पक्षांच्या गैरकारभाराची जबाबदारी – (Responsibility of Political followers)

राजेशाही सिद्धांताचे अनुयायी सामान्य नागरिकांशी संबंधित आहेत. राजकीय पक्षाची विचारधारा, नेत्याचे व्यक्तिमत्त्व आणि कार्यकर्त्यांचा व्यवसाय त्याला आकर्षित करतो. परंतु विकसनशील देशांत असे अनुयायी निवडणुकीच्या काळात विचलित होऊन अतिक्रमण करून धंदा करतात. हे अनुयायी राजकीय पक्षाचा नेता आणि कार्यकर्ता यांच्यातील संबंधाच्या

जोरावर किंवा पैशाच्या आमिषाने निवडणूक प्रक्रियेत अडकतात. लोकशाहीच्या नावाखाली केलेला हा अनीतिमान (चुकीचा) कृत्य आहे. आम्ही विकसनशील देशांमधील नियंत्रित (व्यवस्थापित) राजकीय पक्षाबद्दल शिकलो, अशा परिस्थितीवर नियंत्रण कसे ठेवता येईल याचा विचार करणे आवश्यक आहे, राजकीय पक्षाच्या चार अत्यावश्यक तत्वांवर आधारित, आचारसंचलनाच्या योग्य आणि औपचारिक पद्धतींची आवश्यकता आहे..

राजकीय पक्षांची निर्मिती, या पक्षांचे अधिवेशन हे लोकशाही व्यवस्थेतच शक्य आहे. एक-पक्षीय आणि बहु-पक्षीय दोन्ही राजकीय प्रणालींना पक्ष प्रणाली म्हणतात. जगातील फार कमी देशांमध्ये एक पक्षीय व्यवस्था प्रचलित आहे. कदाचित आज बहुतेक देशांमध्ये बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था आहे. विकसित देशांमध्ये राजकीय पक्ष कमी सक्रिय आहेत. ज्या विकसनशील देशांमध्ये सर्वाधिक सक्रिय आहेत, ते देश आर्थिक आणि नैतिकदृष्ट्या कमकुवत आहेत. म्हणजे कमी आर्थिक वाढ आणि अधिक राजकीय अस्थिरता. हे सर्व राजकीय पक्षांच्या विचारसरणीतील मतभेदांमुळे आहे. राजकीय पक्षांना नियंत्रणात ठेवण्यासाठी खालील मुद्दे (स्वीकारले पाहिजेत आणि अंमलात आणले पाहिजेत.

01. राजकीय पक्षात सेवेची स्पष्ट भावना असली पाहिजे.
02. राजकीय पक्षांनी वर्गणी गोळा करू नये.
03. पक्षाचे नेते आणि कार्यकर्ता यांच्या संपत्तीचा तपशील पारदर्शक असावा.
04. परदेशातून अवैध प्रवेश (घुसखोरी) होता कामा नये.
05. सहकार्याने एक गवाक्ष प्रथा लागू करावी.
06. निवडणूक खर्चात पारदर्शकता असावी
07. निवडणुकीत एक चौकट ठेवली पाहिजे.
08. निवडणूक प्रणालीचे स्थिरीकरण,
09. राज्याच्या कारभारात ढवळाढवळ मुक्त करणे,
10. नेते आणि कार्यकर्त्यांवर आमदार व्यवस्था करणे.

01. राजकीय पक्षांमध्ये सेवेची स्पष्ट भावना असली पाहिजे. (Political Parties should be Service Oriented)

‘राजकीय पक्षांच्या नेत्यांनी आणि कार्यकर्त्यांनी देश आणि जनतेच्या सेवेच्या भावनेने राजकारणात यावे आणि अशी व्यवस्था करावी. देशाची आणि जनतेची सेवा करण्यासाठी राजकीय पक्ष स्थापन केले पाहिजेत

02. राजकीय पक्षांकडून वर्गणी मिळणार नाही अशी व्यवस्था असावी. (No extortion by Political Party)

जगातील विकसित देशांतील राजकीय पक्ष व्यावसायिक, औद्योगिक आणि अर्थव्यवस्थेतील इतर क्षेत्रांतून योगदान गोळा करतात. हे पूर्णपणे थांबले पाहिजे. त्याचप्रमाणे विकसनशील देशांमध्येही भीती दाखवून वर्गणी वसूल केली जाते. राजकीय पक्ष देखभाल किंवा निवडणूक खर्चाच्या नावाखाली वर्गणी गोळा करणे पूर्णपणे बंद करावे.

03. पक्षाचे नेते आणि कार्यकर्त्यांच्या संपत्तीचा खुलासा पारदर्शक असावा. (Financial Transactions and Property of leaders and cadres must be Transparent)

राज्यातील पक्षाचे नेते आणि कार्यकर्त्यांची संपत्ती दरवर्षी जाहीर करण्याची व्यवस्था असावी. तात्पर्य, राजकारणात गुंतलेली व्यक्ती राजकारणी नसते हे स्पष्ट व्हायला हवं

04. परदेशी लोकांचा बेकायदेशीर प्रवेश थांबला पाहिजे (No influence and interference from other countries)

देशाबाहेरील कोणतेही राज्य किंवा समुदाय राजकीय परिवर्तन किंवा सांस्कृतिक परिवर्तनासाठी आक्रमण करतो. विशेषतः गरीब देशांमध्ये बाहेरून आक्रमण होते. असे उपक्रम पूर्णपणे बंद केले पाहिजेत

05. आर्थिक सहाय्यामध्ये एक गवाक्ष प्रथा लागू करावी (One door Policy in Financial Support)

इतर क्षेत्रांत सहकार्याच्या स्वरूपात वस्तू (साहित्य) किंवा पैसा देण्याचे काम देशातील कोणत्याही समाजातील परदेशी किंवा स्थानिक अशासकीय संस्था करत असतात. परंतु इतर कोणत्याही देशाशी किंवा कोणत्याही समुदायाशी सहयोग असेल तर ती एक गवाक्ष व्यवस्था असावी.

06. निवडणूक खर्चात पारदर्शकता (Transparency in Election Expenses)

राजकीय पक्षांकडून होणाऱ्या खर्चात पारदर्शकता असावी.

07. निवडणूक प्रक्रियेत 'एकगवक्ष' राबवावा. (Provision of threshold in Election)

विकसनशील देशांमध्ये राजकीय पक्ष वाढत्या संख्येने उदयास येत आहेत कारण निवडणुकांची 'एकमत' पद्धत अस्तित्वात नाही. त्याच्या नियंत्रणासाठी, ज्यांना निवडणुकीत भाग घेताना पाच (५) टक्के मते मिळत नाहीत त्यांना पुन्हा निवडणुकीत भाग घेण्यास अपात्र ठरवावे. यामुळे वाढ कमी होऊ शकते. त्यामुळे राजकीय व्यवस्थेत शुद्धता येऊ शकते.

08. निवडणूक भागभांडवल स्थापन केले पाहिजे (Provision of Election System)

निवडणूक निवडणूक प्रणालीच्या तरतुदीच्या अंमलबजावणी दरम्यान नागरिकांची शिक्षण व्यवस्था आणि आर्थिक परिस्थिती पहा. प्रत्यक्ष निवडणूक प्रणाली)कोणतीही एक यंत्रणा स्वतःच स्थापन केली पाहिजे. 100% लोक जे मतदान करण्यास पात्र आहेत, किंवा जे मत देतात किंवा मताधिकार वापरतात ते राजकीयदृष्ट्या जागरूक असले पाहिजेत. – अन्यथा, परिपक्व मताधिकार प्रणाली स्वच्छ निवडणूक प्रणालीवर परिणाम करेल. सर्वसामान्यांच्या शिक्षणाचा स्तर पाहून निवडणूक यंत्रणा राबवावी.

09. राज्याचे प्रशासन पक्षांच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त असावे. (Provision of Election System)

राज्याचा कारभार हस्तक्षेपमुक्त असावा. ज्या देशात लष्कर, रक्षक आणि प्रशासकीय सेवा राजकीयदृष्ट्या अतिक्रमण करत असतील त्या देशात लोकशाही उभी राहू शकत नाही. त्यामुळे राज्याचा कारभार राजकीय पक्षांच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त असायला हवा.

10. नेते आणि कार्यकर्त्यांवर कायदेशीर कारवाईची व्यवस्था असावी. (No Political interference in Bureaucracy)

बहुतेक देशांमध्ये नोकरीवर कोणतेही राजकीय नेते आणि कायदेशीर कार्यप्रणाली नाही. राजेशाही नेते आणि कार्यकर्त्यांच्या अयोग्य कृतीसाठी कार्यप्रणाली असावी. वरील सर्व घटक जाणून घेऊन, प्रत्येक राज्यातील राजकीय पक्षांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राजकीय पक्षांद्वारे राज्याची कृती संचालित पध्दतीने दोन्ही बाजूंनी राजकीय पक्षांना चांगल्या पद्धतीने एकत्र करता येईल, अशी व्यवस्था असावी.

राजकीय पक्षाची आचारसंहिता (Code of Ethics of Political Party)

नैतिकतेच्या आधारावर बनवलेला नियम, परिस्थितीनुसार योग्य वर्तनाचे नियमन करण्याचे नियम, ज्या क्षेत्रासाठी आणि वर्गासाठी आचारसंहिता बनवायची आहे, त्या क्षेत्रासाठी आणि वर्गाला पूर्ण नियंत्रणात ठेवण्यासाठी आचारसंहिता तयार केली जाते. . राजकीय पक्षालाही आचारसंहिता (प्रणाली) मध्ये ठेवणे आवश्यक आहे. विकसित देश असो की विकसनशील देश, त्या देशातील कार्यरत राजकीय पक्षाला देशाच्या परिस्थितीनुसार आचारसंहिता असावी लागते. अनेक देशांमध्ये अशी आचारसंहिता असली तरी विकसनशील देशांमध्ये कमकुवत आचारसंहिता आहे आणि राजकीय पक्ष बिनदिक्कतपणे वागतात अशी परिस्थिती आहे.

कायद्याकडे दुर्लक्ष. (निंदनीय) नेते आणि कार्यकर्त्यांच्या फायद्यासाठी सर्व प्रकारचे धोरण तयार करणे (आवश्यकतेनुसार), पक्षाच्या वतीने निर्णय घेणे, हा नैतिक निर्णय असल्याचे भासवणे, इच्छेनुसार निर्णय घेणे आणि चेष्टा करणे यासारखे बाह्य कार्य करतात.

अशा कारवायांवर पूर्णपणे नियंत्रण ठेवण्यासाठी राजकीय पक्षांसाठी कठोर आचारसंहिता तयार करणे आणि त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रवाद – (Nationalism)

राजकीय पक्ष हे निव्वळ राष्ट्रवादी असले पाहिजेत. राजकीय पक्षाची त्या देशातील लोकांशी बांधिलकी असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे देशातील राजकारण आणि जनता अशा दोन्ही पक्षांकडून फसवणूक होत नाही. नैतिक सिद्धांत कोणत्याही देशातून आयात केले जाऊ शकतात. पण त्या देशाशी संबंध जोडणे योग्य नाही, ज्या देशात राजकीय पक्ष स्थापन झाला तो देश आणि तेथील जनतेशी बांधील असला पाहिजे. राजकीय पक्ष ही सर्व मान्य विचारधारा आहेत.

वेगवेगळ्या पक्षांनी बनलेले सरकार हानिकारक असेल (Coalition Government may be harmful)

जेव्हा एका राजकीय पक्षाला बहुमत मिळत नाही, तेव्हा एकापेक्षा जास्त पक्ष सरकार बनवतात. आणि राज्य व्यवस्था चालवा. अशी सरकारे सहसा विकसनशील देशांमध्ये लागू केली जातात. अशा परिस्थितीत सरकार अस्थिर होते. आणि राजकीय पक्ष लोकांच्या विकासापेक्षा आपली आमदारकी टिकवून ठेवण्यावर अधिक भर देतात आणि राजकीय बुद्धिबळ खेळतात. त्यामुळे देश आणि जनता आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत होते. राजकीय पक्षांची संख्या जितकी कमी तितके बहुमत सरकार अधिक कठोर. त्यामुळे इतर पक्षांच्या सहकार्याने स्थापन झालेले सरकार देशाच्या आणि जनतेच्या दृष्टिकोनातून धोकादायक ठरते.

फूट पाडून जन्माला आलेले सरकार (एकमत नसलेले) अल्पायुषी असते. (There is no future of a party based on insurgency) जो राजकीय पक्ष बंडाचे उत्पादन आहे किंवा लहान किंवा मोठ्या बंडाने आयोजित केलेल्या राजकीय पक्षाचे दीर्घकालीन भविष्य नसते. देशातील असे राजकीय पक्ष आणि ते जनतेच्या हिताचे काम करू शकत नाहीत. लोक वंचित आणि वंचित बनतात. आणि सकारात्मक वृत्तीने समाजात त्यांची मुळे घट्ट करा. तरच विश्वासघात हे उत्पादन आहे, विश्वासघाताचे उत्पादन असलेले राजकीय पक्ष देशाचे आणि जनतेचे भले करू शकत नाहीत.

हुकूमशाही राजकीय पक्ष (Dictatorial aspect of Political Party)

राजकीय पक्ष हे स्वभावतःच हुकूमशाही असतात. ही मनमानी बाहेरून दाखवता येत नाही. परंतु विकसनशील देशांत राजकीय पक्षांची हुकूमशाही पक्षांतर्गत असते किंवा बाहेरून ती वापरण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे राजकीय पक्षांची लोकप्रियता कमी होत आहे. विकसनशील देशांमध्ये हुकूमशाही प्रवृत्ती त्यांच्या उघड्या स्वरूपात प्रदर्शित केल्या जातात. हे राजकीय पक्षांच्या विचारसरणीच्या विरोधात आहे. यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्य व्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणावर कायदेशीर कार्य करण्याची परवानगी दिली पाहिजे. राज्य व्यवस्थेत राजकीय पक्षांच्या योग्य कार्यासाठी नियम आणि कायदे स्थापित केले पाहिजेत.

पदनाम आणि कार्यकारिणींची निवड (Selection of Executive Posts)

पदे व अधिकाऱ्यांच्या निवडीच्या वेळी राजकीय पक्षांमधील वाटणी आणि नेत्याचे निकटवर्तीय असल्याने पदे व अधिकारांची निवड करण्याची प्रक्रिया योग्य होत नाही. पण विकसनशील देशांमध्ये गुणवत्तेला (क्षमता) किंवा प्रभुत्वाला स्थान नाही, जो कोणी नेत्याच्या जवळचा, चापलूसी करणारा किंवा चालढकल करणारा, तो राजकीय नेता प्रिय असतो. अशी व्यवस्था देशासाठी घातक ठरेल. राज्य आणि राजकीय पक्ष यांच्यातील फरक, राजकीय पक्षांमध्ये फरक आहे.

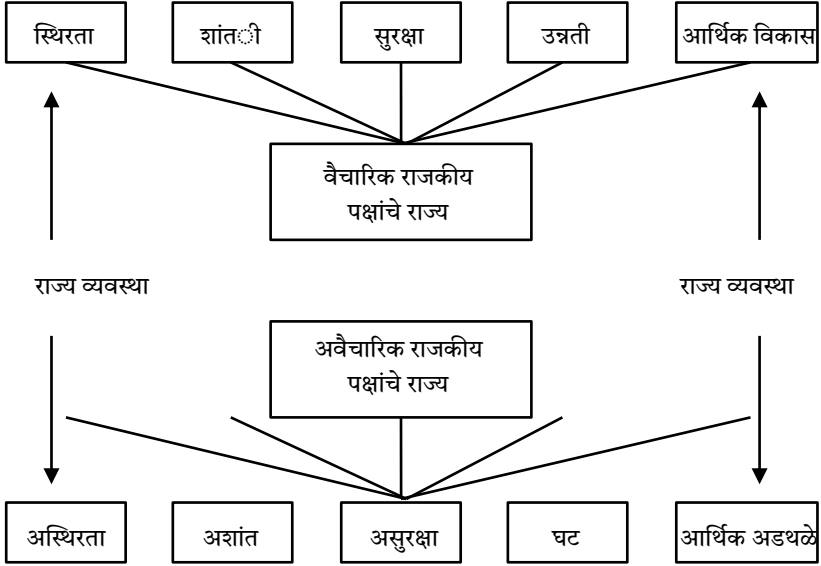
राज्य आणि पक्षान्मधले राजकीय वाढेल (Difference between State and Political Party)

राज्य व्यवस्थेत प्रवेश करा आणि राजकीय पक्षांची प्रणाली लागू करा. तथापि, राज्यात एक विचारसरणी आहे. ते राजकीय पक्ष नाहीत. सारख्या व्यवस्थांचे स्वरूप जरी सारखे असले तरी, दोन्हीमध्ये फरक आहे, परंतु जर यशस्वी राजकीय विचारधारा तयार करायची असेल तर या दोन प्रणालींमधील विचारधारा सुसंगत असणे आवश्यक आहे. जगभरातील ज्या देशांमध्ये राज्य आणि राजकीय पक्षांची विचारधारा सारखीच आहे, तिथे आणि राजकीय पक्षांमध्ये अंतर असणे फार कमी आहे. त्या देशाची आणि लोकांची उन्नती होऊ शकत नाही. अशा देशांमध्ये सुधारणा आवश्यक आहे. त्याच्या मूळ स्वरूपात खालील अत्यावश्यक तत्त्वे प्रच्छन्न करता येत नाहीत.

1. राजकीय स्थिरता
2. राष्ट्राची उन्नती
3. राष्ट्रात शांतता प्रस्थापित करणे
4. राष्ट्र आणि लोकांची सुरक्षा
5. देशाचा आणि लोकांचा आर्थिक विकास.

वरील पाच तत्त्वे राज्य आणि राजकीय पक्षांसाठी आवश्यक आहेत. परंतु विकसनशील देशांमध्ये, राजकीय पक्षांच्या कमकुवतपणामुळे, ही आवश्यक तत्त्वे उलट स्वरूप धारण करतात. वैचारिक राजकीय पक्ष आणि गैर-वैचारिक राजकीय पक्षांचे राजकारण येते.... व्यवस्थेत शिरल्याने काय परिणाम होतो....

ते खालीलप्रमाणे आहे. (वर्गीकृत)

जरी राजकारणाची विचारधारा एकच असली, तरी तिचा प्रचार करणाऱ्या राजकीय पक्षाच्या विचारसरणीत ती दुरवस्था आहे. यामुळे, प्रतिकूल परिणाम कार्यक्षम होतात. त्यासाठी वैचारिक राजकीय पक्ष कसा तयार होतो ही भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञानाची चिंता आहे. सध्याच्या राजकीय पक्षांनी परकिय विचारसरणीच्या नावाखाली देशात साठी राजकीय पक्षांचे नियमन करून नैतिक संस्कृती रुजवली पाहिजे. राजेशाही पक्षांनी राज्याच्या मूळ विचारसरणीच्या आधारे कार्य केले पाहिजे. हे स्पष्ट होते.

देशात राजकीय पक्षांची संख्या जसजशी वाढत जाईल, तसतशी देशातील जनता गरीब आणि शोषित होत जाईल. देशात जेवढे राजकीय पक्ष आहेत, तेवढे ते मजबूत होतात. आणि कोणतीही उत्क्रांती नाही. त्यामुळे राज्य अस्थिर होते. कोणत्याही देशात, कोणतेही, अगदी प्रशासकीय, राज्य संघटित केले जाऊ शकते. परंतु राजकीय पक्षात विचलन झाले तरी कोणतीही राजकीय व्यवस्था निश्चित स्वरूपात राबविली जात नाही. त्यामुळे यावर

नियंत्रण ठेवण्यासाठी यातील बहुसंख्य कलाकार असलेल्या राजकीय पक्षांसाठी विशेष धोरण राबवावे.

कोणताही राजकीय पक्ष दोन वर्गात विभागला जातो. पहिला नेतृत्व वर्ग आणि दुसरा कामगार वर्ग. हे दोन्ही वर्ग सत्तेचे दावेदार बनले आहेत. कामगार वर्गाने पुढाकार घेतल्याने ते नेता बनतात आणि सत्तेच्या लालसेपोटी राज्यकारभारात सहभागी होण्याची स्पर्धा लागते आणि राजकीय पक्षांतर्गत गटबाजी सुरू होते. यानंतर, हा राजकीय पक्ष सर्वात वाईट पक्ष असेल, ज्यामुळे विभाजन वाढेल. लहान आणि विकसनशील देशांसाठी राजकीय पक्ष मानक आहे कारण सेवेसाठी राजकारण असले पाहिजे परंतु सत्तेसाठी राजकारण झाल्याने, विकासोन्मुख देशात राजकीय पक्ष एक अभिशाप झाला आहे .

सुधारणेचे पैलू (Aspects of Improvement)

राजकीय नेते दोन वर्गात विभागले गेले आहेत, एक वर्ग पक्षाची विचारधारा मांडण्यासाठी धोरण तयार करतो आणि त्याच्या अंमलबजावणीसाठी दिशा देतो. दुसरा वर्ग पहिल्या वर्गाच्या दिशेनं आणि सहकार्यानं सत्ता मिळवण्यासाठी जनतेत जातो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, राजकीय पक्षांतर्गत सत्तेत जाणारे आणि सत्तेत न जाणाऱ्यांच्या वर्गवारीत विभागणी करण्याची प्रक्रिया संपली, तर पक्षात फूट पाडण्याचे काम थांबू शकते आणि ज्यांना सत्ता मिळेल त्यांचे मूल्यमापन होईल. आणि राजकीय पक्ष प्रभावी पद्धतीने संघटित होईल.

राजकीय पक्षांतर्गत दास्यत्वाची भावना पक्षाच्या धोरणकर्ते आणि विचारवंतांच्या गटात सामील असलेला नेता वर्ग ज्या परिस्थितीत होता, त्या परिस्थितीतून जागृत होऊ शकतो. कारण सत्तेत येण्याची व्यवस्था संपुष्टात येईल अशा स्थितीत स्वार्थी आणि यादृच्छिक निर्णय घेण्याच्या राजकीय नेत्यांच्या प्रवृत्तीला पक्षातील कार्यरत नेताच रोखू शकतो. सत्तेत जाणाऱ्या नेत्याने व जबाबदार व्यक्तीने राजवटीला किंवा पक्षाला खूश करण्यासाठी

काही केले असेल, पण जे सत्तेबाहेर आहेत, अशा व्यक्तीला सत्तेवरून दूर करण्याचे काम तेच करतात. यामुळे राजकीय पक्षाच्या करिष्मामध्ये सुधारणा होऊ शकते आणि सेवा-समर्थक क्रियाकलाप सुरू होऊ शकतात.

भ्रष्टाचारविरोधी शिक्षण धोरण

(The Education Policy of Anticorruptology)

माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे. जगात सर्वत्र ही सार्वत्रिक कथा आहे. या सार्वत्रिक शब्दावर चिंतन करण्याची गरज आहे. माणूस इतर प्राण्यांसारखा आहे. पण प्राण्यांसारखे नाही. प्राणी आणि मनुष्य भिन्न स्वभावाचे आहेत. आणि हा फरक नैसर्गिक आहे. पण अनेक विकसनशील किंवा अविकसित देशांमध्ये माणूस इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे. त्यामुळे त्याच्या शिक्षणातून माणूस आणि प्राणी यांच्यातील दरी स्पष्ट होते. त्यामुळे मानवी समाजात शिक्षणाला खूप महत्त्व आहे

इतिहासाच्या पानांवर आपण पाहतो की मानवनिर्मितीबरोबरच शिक्षण धोरणही विकसित झाले आहे. या कारणास्तव मानवी समाजात अक्षरे आणि लेखनाची कला नसतानाही शिक्षण धोरण अस्तित्वात होते आणि मानवी उत्क्रांतीच्या इतिहासात संस्कृती, शहाणपण आणि अध्यात्मिक ज्ञानाची पकड पक्की झाली आहे. अशी सुसंस्कृत आणि सुसंस्कृत मानवी सभ्यता एकाच वेळी जगाच्या विविध भागात आणि सर्व युगांमध्ये आणि वेगवेगळ्या युगांमध्ये वेगवेगळ्या समाजांमध्ये आली आहे, हे समजू शकते. सध्याच्या स्थितीमुळे मानवी सभ्यतेवर परिणाम झाला आहे हे निश्चितच आहे.

खरे तर लेखन कलेची सुरुवात होण्यापूर्वी श्रुती पद्धती आणि व्यवसाय पद्धती यांच्या माध्यमातून एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत ज्ञान पोहोचवण्याचे काम केले जात असे, लेखन कलेचा शोध लागल्यानंतर ती ज्ञानाची नोंद ठेवण्याची वस्तू बनली. आणि लिखित स्वरूपात माणसाचा अनुभव. आधुनिक शिक्षणाचा इतिहास व्यवसाय आणि शिक्षणापासून सुरू

होतो. त्यामुळे आधुनिक शिक्षणपद्धती भाषण आणि व्यवसायासाठीही तितकीच महत्त्वाची आहे.

ज्या समाजात योग्य शिक्षणाचा प्रसार होतो, त्याला विकसित समाज म्हणतात. शैक्षणिक धोरणाची योग्य अंमलबजावणी केल्यास समाजाचा विकास नक्कीच होईल. शिक्षण हा व्यक्तीच्या सक्षमीकरणाचा मूलभूत पाया आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या क्षमतेचे स्वरूप त्याला कोणत्या प्रकारचे शिक्षण मिळते यावर अवलंबून असते. त्यामुळे समाजात चांगले विस्तार करण्याची गरज आहे.

जगातील सर्व विकसनशील आणि विकसित देश शिक्षण हे मूळ उद्दिष्ट मानून शिक्षण धोरणाचा अर्थ लावतात. परंतु बहुतांश देशांमध्ये शिक्षणाला यश येत नाही. शैक्षणिक धोरणाअभावी समाजात भ्रष्टाचार निर्माण होऊन चिंताजनक परिस्थिती निर्माण झाली आहे. अशाप्रकारे मानवतावादी तरतूद नसल्यामुळे समाज एकसंध बनतो. या कल्पनेचे आपण येथे थोडक्यात विश्लेषण करणार आहोत की, जेव्हा शिक्षा मजबूत असेल तेव्हाच समाज व्यवस्थितपणे संघटित होऊ शकतो.

भ्रष्टाचार ही आज समाजातील सर्व प्रकारची प्रस्थापित समस्या आहे. कागदी किंवा मध्यम स्वरूपात ते लहान, मोठे किंवा संस्थात्मक असो. जन्म नियंत्रणाच्या कृतींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी चांगले शैक्षणिक धोरण तयार करणे आवश्यक आहे. असे शैक्षणिक धोरण तयार झाल्यावर तीन क्षेत्रांवर परिणाम करणारे शैक्षणिक धोरण तयार करावे लागेल. – यात तीन क्षेत्र आहेत. त्यांना प्रभावित करणारी शिक्षण नीति तयार केली पाहिजे. व्यक्ती किंवा नागरी निर्माण

1. समूह किंवा समाज निर्माण

राजकीय गट किंवा राजकीय पक्ष निर्माण.

1. चांगले नागरिक घडवणे (Making good Citizens)

मनुष्य प्राण्यासारखा जन्माला येतो. पुढे त्याला मिळालेल्या ज्ञानाने समाजात आपला दर्जा उंचवावा लागतो. अशा प्रकारचे मानवतावादी ज्ञान किंवा व्यवसाय प्राप्त करून, माणूस समाजात मानवी रूपात प्रस्थापित होतो. तोच प्रस्थापित माणूस समाजाच्या उदय किंवा अधोगतीला जबाबदार असतो. म्हणून एखाद्या व्यक्तीने त्याच्या ज्ञानाच्या निष्कर्षावर आधारित व्यक्तीची योग्यता संपादन केली पाहिजे. तो त्याच्या शालेय शरीराचे भौतिक ज्ञानाने संरक्षण करू शकतो आणि समाजाचा विकास कसा करायचा हे शिकू शकतो. त्याच अध्याय ज्ञानाने त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडले पाहिजे आणि समाजालाही मार्गावर कसे पुढे जायचे याचे ज्ञान मिळावे. हे एक तत्वज्ञान आहे जे भौतिक आणि आध्यात्मिक दोन्ही मार्गांचे मार्गदर्शन करते. एखाद्या व्यक्तीसाठी शैक्षणिक धोरण तयार करण्यासाठी, खालील चार मुद्द्यांवर आधारित धोरण तयार केले पाहिजे.

क) सदाचारी

ख) सकारात्मक विचार

ग) प्रामाणिक

घ) अनुशासीत

क) सदाचारी (Benevolence)

व्यक्ती किंवा नागरिक समाजाच्या विकासात आपले योगदान देईल. धोरण तयार करावे लागेल. शैक्षणिक धोरण बनवताना, प्राथमिक अवस्थेपासूनच नीट ज्ञान आणि शेतीचे ज्ञान या दोन्ही गोष्टी व्यवस्थित केल्या पाहिजेत, कारण नैतिकता आणि नैतिकतेचे ज्ञान लवकरात लवकर प्राप्त झाल्याने व्यक्ती सदाचारी होतो .

ख) सकारात्मक विचार (Positive Thinking)

सकारात्मक विचारामुळे माणसाचा सर्वांगीण विकास होतो. विचार आणि विचारांमध्ये विचलन झाले तर केवळ व्यक्तीच नाही तर संपूर्ण समाजाला धोका असतो.त्यासाठी सकारात्मक विचार हे व्यक्ती आणि समाजाच्या विकासासाठी अपरिहार्य तत्व आहे.व्यक्तीच्या सकारात्मक विचाराने, माणूस शहाणा होतो.विवेक हा एक महत्त्वाचा मानवी गुण आहे.त्यामुळे सकारात्मक विचारांच्या उभारणीसाठी त्याला अनुरूप शैक्षणिक धोरण तयार करण्याची गरज आहे.

ग) प्रामाणिकपणा(Honesty)

प्रामाणिकपणा हे मानवी गुणांमधील एक तत्व आहे. जेव्हा माणूस हा प्रामाणिकपणा गमावतो, तेव्हा तो मानवी समाजात स्वतः ला कधीच स्थापित करू शकत नाही, प्रामाणिकपणा हा मानवी व्यक्तिमत्व विकासाचा शाही मार्ग आहे. प्रामाणिकपणा असलेल्या सर्वांकडून तयार केले जाईल. मानवी जीवनात मानवतेचे शिक्षण म्हणजे मानवतेची स्थापना होते

घ) शिस्त (Discipline)

प्राथमिक अवस्थेपासून कायदेशीर शिक्षण दिले तर माणसाचे व्यक्तिमत्व विकसित होऊ शकते. वचनबद्धता गुंतलेली आहे. त्यामुळे जीवनशैली किंवा व्यवसायात नम्र असणे देखील कायदेशीर असू शकते. ``वरील चार गोष्टींच्या स्थापनेवर व्यक्ती आणि नागरिकांमध्ये एक विशेष इतिहास रचला जातो. या एक लक्षणीय परिणाम होतो. हे प्रभाव वैयक्तिक आणि व्यक्तिमत्व विकासासाठी आवश्यक तत्त्वे आहेत. ते खालीलप्रमाणे आहेत. 1. समृद्धी 2. यश, 3. उपलब्धता , (प्राप्ती). 4, सुख आणि शांतता,

2. समुदाय किंवा समाज तयार करणे (Building up Community or Society)

एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा नागरिकाच्या विकासासाठी जसं शिक्षण धोरण आवश्यक आहे, तसंच समाज आणि समाजाच्या विकासासाठीही शिक्षण धोरण आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या विचारात आणि चारित्र्यामध्ये विकृती होऊ शकते. या स्थितीत चांगले वातावरण समाज आणि पर्यावरण सुधारू शकते. त्यामुळे समाजात किंवा समाजात चांगले वातावरण निर्माण होण्यासाठी शैक्षणिक धोरणाचा विकास वाढवला पाहिजे ज्यामध्ये पुढील गोष्टी प्रस्थापित केल्या आहेत.

- क) नैतिक मूल्यांची स्थापना
- ख) सहकारी विकास
- ग) जबाबदारीची शिकवण
- घ) योग्य स्थिती.

क) नैतिक मूल्यांची स्थापना (Practice of Moral Value)

सामाजिक समस्या ही समाजातील किंवा समाजातील नैतिक मूल्यांमधील चढउतारांचे उत्पादन आहे. म्हणूनच समाजातील इतर सर्व महत्त्वाच्या मूल्यांपेक्षा नैतिक मूल्य अधिक महत्त्वाचे आहे. किंमत वाढीची स्थिरता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

ख) सहकाराचा विकास (Development of a Co-operative society)

एकापेक्षा जास्त व्यक्तींनी मिळून केलेले काम हे सहकारी सिद्धांताचे कार्य आहे, सामुदायिक व सामाजिक विकासात त्याला सहकारी सिद्धांतानुसार कार्य म्हणतात. समुदाय ही प्रमाणित सराव आहे की सहकारी सिद्धांत हा सामाजिक विकासात सर्वात यशस्वी आणि आदर्श आहे. यामुळे

एकत्र काम करणाऱ्या लोकांमध्ये परस्पर यशाची भावना निर्माण होते. त्यातून समाज आणि सामाजिक विकासासाठी वेळ मिळतो.

ग) जबाबदारी शिकवणे (Feeling of Responsibility)

कोणत्याही चांगल्या किंवा वाईट कामाची जबाबदारी घेणे ही या जबाबदारीच्या शिकवणीची अट आहे. सामाजिक-आर्थिक-राजकीय इ.च्या दृष्टीने मन किंवा समाजाच्या प्रत्येक घटकाला जबाबदारी शिकवणारी व्यवस्था असावी. ही कामे आहेत

घ) न्याय व्यवस्था – (Rule of Law)

न्याय व्यवस्था म्हणजे – परंपरा, चालीरीती आणि संस्कृती, सामाजिक मूल्ये आणि मान्यता यांच्या पालनातून चालत आलेल्या कायद्याच्या पालनाची स्थिती निर्माण करणारे शैक्षणिक धोरण राबविण्याची गरज आहे. तरच एक मजबूत (कठीण) परिणाम साध्य केला जाऊ शकतो. हे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. सार्वजनिक विकास
2. आर्थिक यश.
3. सार्वत्रिक प्रवेश
4. नैसर्गिक संधी आणि स्वातंत्र्य

3. राजकीय समुदाय किंवा राजकीय पक्षांची संघटना (Political community or organization of Political Parties)

कोणत्याही देशातील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी, त्या देशाच्या उन्नतीची जबाबदारी त्या देशातील सक्रिय राजकीय गट किंवा राजकीय पक्षाची असते. त्यामुळे एखाद्या राजकीय गटाने किंवा राजकीय पक्षाने जनतेचे व देशाचे भले केले तर त्या देशात सक्रियता स्थिर होते. एक राजकीय गट किंवा राजकीय पक्ष ज्याची सक्रियता स्थिर आहे ते देशात

राजकीय स्थिरता स्थापित करतात. राजकीय वातावरण स्थिर झाले की जनता आणि देश समृद्ध होतो. राजकीय वातावरण स्थिर होण्यासाठी खालील मुद्द्यांचे पूर्ण पालन करणारी व्यवस्था असायला हवी आहे.

क) ठराविक सिद्धांत

ख) सेवाभिमुख भावना

ग) उत्तरदाय (प्रतिबद्धता)

घ) सूक्त (योग्य) शासन विधान

क) निश्चित तत्त्वे (Definite Principles)

राजकीय गट किंवा राजकीय पक्षांनी निश्चित तत्त्वांवर आधारित देश आणि लोकांच्या हितासाठी योजना तयार केल्या पाहिजेत. अशा प्रकारचा स्पष्ट राजकीय सिद्धांत स्वीकारणाऱ्या राजकीय गटाचा किंवा राजकीय पक्षाचा फायदा देशाला आणि जनतेला झाला पाहिजे.

ख) सेवा मानसिकता (Service Mentality)

जागतिक दृष्टिकोनात कोणताही राजकीय गट किंवा पक्ष असो, त्यांचा उद्देश दुहेरी असतो.

1. सक्षमीकरण. 2. सेवेची भावना

जो राजकीय गट किंवा पक्ष सत्तेसाठी धावण्याच्या उद्देशाने सक्रिय असतो तो क्षणोक्षणी यशस्वी होऊ शकतो परंतु प्रत्यक्षात तो अपयशी ठरतो. त्याच सेवेच्या भावनेने प्रेरित झालेले यशस्वी होतील. म्हणून, सेवाभिमुख राजकीय गट किंवा पक्ष केवळ देशाची आणि तेथील जनतेची सेवा करत नाही तर देशात राजकीय स्थैर्य आणतो आणि देशाचा सर्वांगीण विकास करतो.

ग) जबाबदारी (Accountability)

कोणत्याही देशातील सक्रिय राजकीय गट किंवा पक्ष त्या देशाच्या लोकांसाठी आणि राजकारणासाठी पूर्णपणे जबाबदार असला पाहिजे. लोकप्रतिनिधी, नेते आणि कामगार यांचा समावेश असलेल्या राजकीय गटाने किंवा पक्षाने लोकांप्रती आणि देशाच्या इतर प्रशासनांना व्यक्ती म्हणून पूर्ण

प्रामाणिकपणा आणि जबाबदारीची व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी धोरणाची प्रणाली विकसित केली पाहिजे. तरच जबाबदारीने स्थिरता प्रस्थापित होईल.

घ) सुशासन(Good Governance)

हे मुळात कायदे आहेत त्या कायद्याच्या राज्याच्या कल्पना स्वीकारते. चांगल्या विधिमंडळ प्रणालीमध्ये खालील सहा तत्त्वे आवश्यक आहेत.

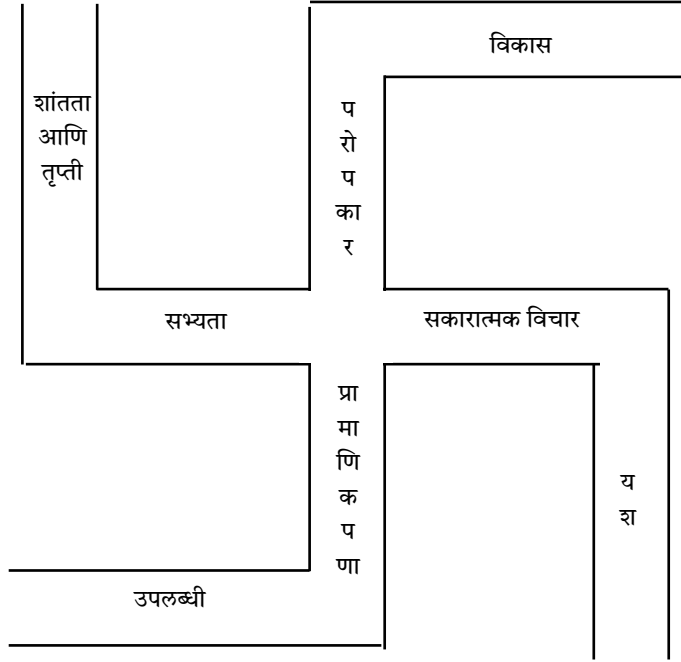
1. कायद्याच्या शासनाच्या कल्पनांनुसार राज्य व्यवस्था.
2. भ्रष्टाचार नियंत्रित राज्याची स्थापना.
3. सार्वजनिक जबाबदारीची स्थिरता.
4. लोकांच्या नियुक्त अधिकाऱ्यांची निश्चितता,
5. पारदर्शकता.
6. स्थानिक स्वायत्त विधान प्रणाली

राजकीय गट किंवा पक्षांचे हे संदर्भ तळ तयार करणे महत्वाचे आहे, हे तळ खालील घटकांमुळे आहेत:

1. समृद्ध समाज निर्माण करणे,
2. यशस्वी राजकारण,
3. राजकीय स्थिरता.
4. शांतता आणि सुव्यवस्था

ही अत्यावश्यक तत्त्वे त्यांच्या पूर्ण स्वरूपात प्रस्थापित करण्यासाठी, शैक्षणिक धोरण तयार करणे आवश्यक आहे. वरील अभ्यासात अनेकदा जगप्रसिद्ध शुभ चिन्हेत बघता येतील .

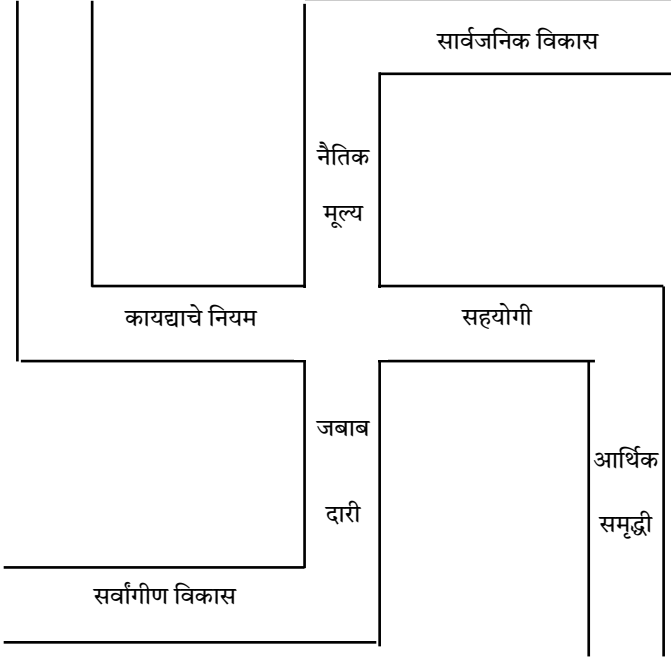
01. व्यक्ती किंवा नागरिक यांच्या बांधकामाचे कारण आणि त्याचे परिणाम

हेतू: परोपकार, सकारात्मक विचार, प्रामाणिकपणा, सभ्यता
परिणाम आणि परिणाम – विकास, (उन्नती) यश, यश, शांतता
आणि एकूणच (आनंद)

कारण – नीतिमान – सकारात्मक विचार, प्रामाणिक, कायदेशीर
प्रभाव – समृद्धी यश, प्राप्ती, सुख आणि शांती.

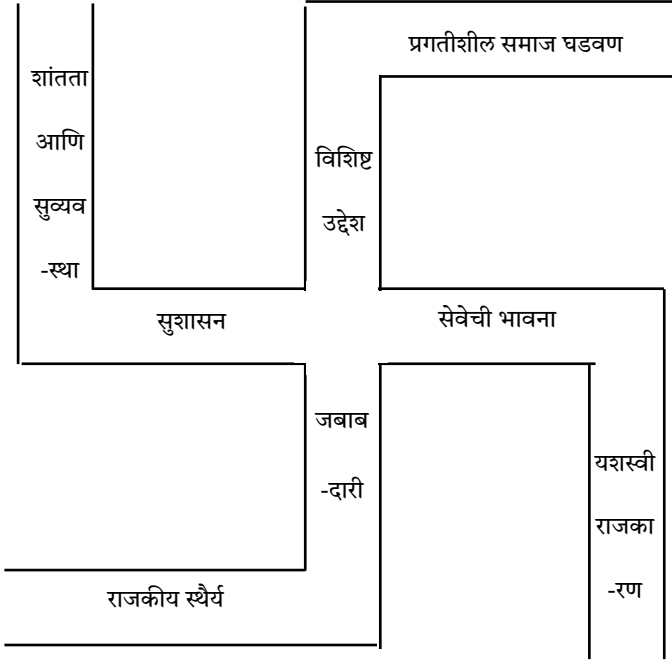
02. समुदाय समाज बांधणीचे कारण आणि परिणाम

कारण – नैतिक मूल्य, सहकार्य, जबाबदारीची शिकवण, सुव्यवस्थित व्यवस्था

त्याचा परिणाम म्हणजे सार्वत्रिक विकास, (विकास) आर्थिक समृद्धी, सर्वसमावेशक विकास, जीवनाची सुरक्षा आणि स्वातंत्र्य.

03. राजकीय पक्ष निर्मिती आणि राजकीय पक्षांची कारणे आणि परिणाम

वरील शुभ चिन्हाच्या आधारे, नागरी, सामाजिक आणि राजकीय या तीन पक्षांच्या आवश्यक कारणावर आधारित परिणाम आपण पाहिला. ते साध्य करण्यासाठी शैक्षणिक धोरण तयार करण्यावर त्याचा परिणाम खूप फायदेशीर आहे. हे आपण जाणून घेतले पाहिजे. वरच्या शुभ चिन्हेच्या मध्यभागी उजवीकडून, बिजागर सतत फिरत असतात. हे विषयाला सातत्य देण्यासाठी आहे. हे अचूक मुद्देशीर आहे, चैतन्य देतो. म्हणून ते शाश्वत आणि सत्य आहे. त्याचप्रमाणे, भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रामध्ये, आवश्यक शैक्षणिक धोरण काळानुरूप बदलते आणि सातत्य प्राप्त करते. तरच अर्थपूर्ण परिणामाची इच्छा निर्माण होऊ शकते.

*****

35. निष्कर्ष आणि शिफारसी (Conclusion and Recommendations)

जगातील सर्वच देशांमध्ये भ्रष्टाचार होत आहे देश कितीही मोठा असला तरी भ्रष्टाचारमुक्त नाही. प्रगत देशांमध्ये भ्रष्टाचार होतच असतो, मग तो लहान असो वा मोठा प्रत्येक (धोरण) आणि लहान आणि विकसनशील देशांमध्ये घडत आहे भ्रष्टाचाराचे स्वरूप वेगळे आहे. विकसित देशांमध्ये भ्रष्टाचार दृश्यमान (दृश्यमान) आणि अदृश्य दोन्ही. अर्थ आहे या भ्रष्टाचाराने संपूर्ण विश्वाला वेठीस धरले आहे. भ्रष्टाचाराची मुक्ती आज मानवी समाजासाठी अत्यावश्यक आहे.

मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीबरोबरच भ्रष्टाचारही तितक्याच वेगाने विकसित झाला आहे आणि त्याची मुळे या समाजात घट्ट रोवली गेली आहेत. त्याची मुळे इतकी खोलवर जडलेली आहेत की ती शोधणे कठीण आहे. त्याचे समूळ उच्चाटन करणे हे समाजसुधारक, समाज प्रतिनिधी आणि विचारवंत यांच्यासाठी कठीण काम आहे. भ्रष्ट व्यवहारांचे स्वरूप असे आहे की ते मानवी उत्क्रांतीबरोबरच विकसित होत राहतात. विकसित देश, विकसनशील देश, अविकसित देश हे सगळे भ्रष्टाचाराच्या या जाळ्यात आहेत, भ्रष्टाचाराने प्रासलेल्या देशाला यातून बाहेर काढायचे आहे. हा मुद्दा लक्षात घेऊन भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत विकसित करण्यात आला आहे.

संपूर्ण जगाला व्यापून टाकणाऱ्या भ्रष्टाचारामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात, पण ते दूर करण्यासाठी कोणीही गांभीर्याने काम करताना दिसत नाही. समाजातील लोकप्रतिनिधी, राजकीय नेते आणि राज्यव्यवस्थेला हे नीट कळले नसल्याचे बोलले जाते. किंबहुना, त्यांनी जवळपास सर्वच देशात भ्रष्टाचारविरुद्ध वकिली केली. हे भ्रष्टाचारा मध्ये देखील आहे आणि इतर अनेक राग प्रणालींनी भ्रष्टाचारविरोधी कारवायांसाठी स्वतंत्र आयोग तयार केले आहेत. पण भ्रष्टाचारविरोधी कायद्यानेही त्यावर नियंत्रण येत नाही, केवळ कायद्याने भ्रष्टाचार नियंत्रित करता येत नाही, हे वास्तव आहे.

कायद्यानुसार कोणतीही व्यक्ती, संस्था, समुदाय भ्रष्टाचार करत असेल तर अशा प्रकरणांमध्ये त्यांच्याविरुद्ध शपथ किंवा साक्षीदार शोधून त्यांना कायद्याच्या कक्षेत आणून त्यांच्यावर कारवाई केली जाऊ शकते. अशा कामाचा परिणाम फक्त एका संदेशात होतो. म्हणजे वाईट गोष्टी करू नका. भ्रष्टाचार होता कामा नये. ही अट कायद्याने करता येत नाही. त्यामुळे भ्रष्टाचार होणार नाही, अशी स्थिती निर्माण करण्याची गरज आहे.

मोठ्या देशांनी छोट्या देशांत राजेशाही पद्धतीने गुंतवणूक करण्याची पद्धत प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. सध्याच्या परिस्थितीत थेट स्वरूपात गुंतवणूक करणे शक्य नाही. तथापि, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्वरूपात, एखादा देश दुसऱ्या देशात गुंतवणूक करण्यास आणि आपली उपस्थिती प्रस्थापित करण्यास उत्सुक असतो. या प्रणालीमुळे कदाचित लहान देश मोठ्या देशांवर वर्चस्व गाजवतील. जरी ते लोकशाही सार्वभौम संपत्ती राष्ट्र असल्याचे म्हटले जात असले तरी व्यवसायात गुंतवणूकदाराची मालकी स्थापित केली जाते. अशा परिस्थितीत लहान-मोठ्या देशांमध्ये नागरिकांनी स्वतःचे स्वातंत्र्य प्रस्थापित केले आहे. कदाचित विकसित देशांतील सरकारांच्या सोप्या पद्धतीमुळे, त्यांना केवळ अशासकीय संस्थांचा पाठिंबा नाही ज्यांनी विकसित देशांमध्ये हीच व्यवस्था लागू केली आहे, परंतु तरीही, अशा संघटना आहेत. शहरांमध्ये अधिकाधिक लोकप्रिय. संस्थांची तुलना करणे कठीण आहे.

प्रांताची स्थापना, काही सौम्य प्रणाली साम्यवादी व्यवस्था ही आदिम व्यवस्था म्हणूनही स्वीकारली जाते. एक-पक्षीय किंवा बहु पक्षीय राजकीय पक्ष हा एक राजकीय पक्ष आहे जो राज्यकारभारात श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करतो, म्हणून राजकीय पक्ष स्वच्छ वैचारिक आणि जनतेला उत्तरदायी असावा. गरीब आणि मागासलेल्या देशांमध्ये धूर्त आणि धूर्त व्यक्ती साम्यवादी विचारसरणीचा वेष धारण करतात आणि राज्य प्रशासनावर ताबा मिळवतात. त्याचप्रमाणे अनेक देशांमध्ये अशी कम्युनिस्ट आणि उप-कम्युनिस्ट राज्यसत्ता काबीज केली जाते. अशा प्रकारे, राज्य सत्तेवर नियंत्रण असूनही,

त्याचे रूपांतर कमकुवत बहुपक्षीय मध्ये होईल. राज्याच्या प्रभावी कारभारासाठी कोणत्या प्रकारच्या राजकीय पक्षाची आवश्यकता आहे? या बाबतीत अविश्वास नसला तरी लोकशाही व्यवस्थेत एकापेक्षा जास्त राजकीय पक्ष असणे आवश्यक आहे.

याचा अर्थ अनेक राजकीय पक्षांची निर्मिती असा नाही. आणि हे बहुविध पक्ष स्थिर राहण्यासाठी नसतात. विकसित देशांमध्ये प्रामुख्याने दोन किंवा तीन पक्ष कार्यरत असतात त्यामुळे विकसनशील देशांमध्येही दोन ते चार पक्षांची व्यवस्था असावी. विकसनशील आणि गरीब देशांमध्ये पक्षांना छत्रछायेसारखे जन्म घेण्यापासून रोखणारी व्यवस्था असावी आणि त्यांच्यात मतभेद निर्माण होतात. अशा प्रकारे राजकीय पक्षांना मर्यादित कार्यक्षेत्रात ठेवून राजकीय पक्षांना वैचारिक आणि बांधिलकी करता येते.

राज्य व्यवस्था आणि राजकीय पक्षांचा अभ्यास राज्यशास्त्रात आहे. राज्यशास्त्राचा जन्म झाला तेव्हा राजकीय पक्षांची कल्पनाही नव्हती. प्रदीर्घ काळानंतर राजकीय पक्षांनी राजकारणात अतिक्रमण केले. नैतिक क्षेत्रावर राजकीय पक्षांनी अतिक्रमण केले आहे. वर राजकीय पक्ष हा राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचा विषय झाला. तेव्हापासून राजकीय पक्ष हा अभ्यासाचा विषय बनल्याने यातील गुणांचा सखोल अभ्यास होऊ शकला नाही. त्यामुळे जगातील राजकीय पक्ष आपापल्या पद्धतीने काम करतात. त्यामुळे अनेक समस्याही निर्माण होत आहेत. निवडणूक यंत्रणा ही राजकीय पक्षांची सर्वात महत्त्वाची समस्या आहे. निवडणुकीच्या काळात एखाद्या व्यक्तीचा किंवा पक्षाच्या जाहीरनाम्याच्या प्रचाराच्या वेळी मानसिक शारीरिक आणि आर्थिक भांडवलाची गरज असते. यासाठी रोख संकलनाची अट बंधनकारक आहे. या कारणास्तव, केवळ असामान्य बेकायदेशीर क्रियाकलाप होत नाहीत तर राष्ट्रीय संपत्तीचा गैरवापर देखील होतो. त्यामुळे या क्षेत्रात भ्रष्टाचार पसरला आहे. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात आता भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान या विषयाचा अभ्यासात समावेश करून नियंत्रण पद्धती तयार करणे आवश्यक आहे.

अर्थशास्त्रालाही प्राचीन इतिहास आहे. अर्थशास्त्राने आर्थिक परिस्थितीचे धोरण आणि आर्थिक व्यवहारांचे पद्धतशीरीकरण यांची व्याख्या आणि विश्लेषण केले आहे. पैशाच्या अभिसरणापासून वस्तूंच्या उत्पादन आणि विपणनापर्यंत सर्व गोष्टींचा अभ्यास करणारे अर्थशास्त्र, पैशाच्या बेकायदेशीर संचय आणि त्याचे परिचलन यावर मौन बाळगते. अर्थ सध्याच्या सर्व क्षेत्रांवर नियंत्रण ठेवतो. अर्थशास्त्राशी निगडित सर्वच क्षेत्रांत भ्रष्ट व्यवहार, आयात निर्यात विनिमय आणि आर्थिक व्यवहारांपासून सर्व प्रकारचे छोटे-मोठे गुन्हे लपलेले असतात. याच आर्थिक गुन्हेगारांच्या अभ्यासात आणि विश्लेषणात, हे विज्ञान विषयासंबंधीच्या स्वरूपात देखील सामावले पाहिजे.

भ्रष्टाचार, एक सामाजिक समस्या म्हणून ओळखला जातो, तो कायमचा निश्चित केला जाऊ शकत नाही संपूर्ण समाज उत्क्रांत होऊ शकत नाही. पूर्वी समाजात उत्तम व्यक्ती असेल तर त्याला तुच्छतेने पाहिले जायचे. त्याचे कारण असे की, त्यावेळी भ्रष्टाचार फारच कमी होता. पण सध्या एवढा मोठा भ्रष्टाचार कसा झाला? जो कायदा झुगारतो आणि व्यवस्थेची फसवणूक करतो तो समाजात सन्माननीय जीवन जगतो. त्यामुळे व्यक्ती भ्रष्टाचाराच्या माध्यमातून अधिकाधिक संपत्ती जमा करत असते. त्याला समाजात आदर वाटतो. त्याचा प्रसार जसजसा वाढत जातो तसतसा भ्रष्टाचारही वाढतो आहे. जात आहे समाजशास्त्र म्हणजे सामाजिक समस्यांचा अभ्यास. मात्र, आजपर्यंत भ्रष्टाचाराचा स्वतंत्र विषय म्हणून अभ्यास करणारी यंत्रणा नाही. आजचा समाज भ्रष्टाचाराने बरबटलेला आहे. प्रत्येक समस्येच्या मुळाशी भ्रष्ट व्यवहार आहेत. ही वस्तुस्थिती सर्वांनाच माहित आहे. समाजात वावरणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे अनेक प्रकार नियंत्रणात ठेवण्याची गरज आहे. हे ज्ञान प्रत्येकाला आहे. मात्र, समाजशास्त्रात भ्रष्टाचारविरोधीचा समावेश नाही. भ्रष्टाचार हा एक सामाजिक आजार आहे. हा एक सामाजिक आजार म्हणून प्रस्थापित झाला आहे. आणि त्याचे नकार (निषेध) देखील अत्यंत आवश्यक आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र समाजशास्त्र आणि इतर सामाजिक शास्त्रांमध्ये लवकरात लवकर लागू करून अभ्यास आणि अध्यापनाची अंमलबजावणी व्हायला हवी. विकसनशील देशांमध्ये, स्थानिक

ग्रामीण विकासाला दिलेल्या महत्त्वामुळे, अनेक विद्यापीठांमध्ये ग्रामीण विकास हा विषय म्हणून स्वीकारला गेला आहे आणि त्याचा अभ्यास आणि अध्यापनाचे काम आधीच सुरू झाले आहे. ही एक नवीन कल्पना आहे. त्यामुळे बहुधा सर्व विकसनशील देशांनी या विषयाला अधिक महत्त्व दिले आहे आणि त्याचा अभ्यास सुरू झाला आहे. ग्रामीण भागाचा विकास न होण्याचे मुख्य कारण स्थानिक राजकीय संघर्ष हे आहे, हे मुख्य वास्तव ग्रामीण विकासाच्या अभ्यासात कळत नाही. जिथे राजकीय हस्तक्षेप असतो तिथे घाणीचा प्रवेश असतो आणि तेथील रहिवासी (गावकरी) निरक्षर आणि निष्पाप असतात. भ्रष्टाचाराचा संपूर्ण परिणाम अशा क्षेत्रांमध्ये होतो: 1 जेथे भ्रष्टाचार आहे, तेथे ग्रामीण विकासाला खीळ बसते. भ्रष्टाचारविरोधी सिद्धांत ग्रामीण विकासाच्या अभ्यासात योगदान देऊ शकतो. राज्यव्यवस्थेशी संवाद हा सहकार्याच्या तीन महत्त्वाच्या घटकांपैकी एक आहे. सरकारी समुदाय समान असले तरी त्यात इतर प्रकारच्या समुदायांचाही समावेश होतो.

राजकीय समुदाय आणि योजना कर्मचाऱ्यांचा दुसरा गट (कर्मचारी). या नियुक्त सरकारच्या रूपाने स्थापन झालेल्या आहेत. या समुदायाला मजबूत, सक्षम आणि लवचिक तयार करण्यासाठी, सार्वजनिक प्रशासनाची शिकवण प्रचलित आहे. जगातील बहुतेक विद्यापीठांमध्ये सार्वजनिक प्रशासनाचा अभ्यास आहे. सर्व देशांच्या या व्यवस्थेत सरकारचा अर्थ प्रत्यक्षात स्थिर प्रकृती - सरकार असा म्हणता येईल. कारण या समाजाच्या राज्य धोरणात संचालकाची विचारधारा आणि प्रादेशिक युद्ध यांचा समावेश होतो. हे राष्ट्रीय मुख्य धोरण असेल. एक हंगामी सरकार स्थापन केले जाईल जे राजकीयदृष्ट्या बोलावले जाईल. पण राष्ट्रीय धोरणात कोणतीही हालचाल नाही; समान राष्ट्रीय मुख्य धोरण हस्तक्षेपापासून मुक्त ठेवण्याच्या सेवेत गुंतलेली व्यक्ती किंवा समुदाय जबाबदारी सांभाळू शकतो. या विषयातील ज्ञान (समज सार्वजनिक प्रशासनाच्या अभ्यासात समाविष्ट आहे. कायमस्वरूपी सेवेत गुंतलेले कर्मचारी आहेत. जे सरकार कर्मचाऱ्यांच्या भ्रष्टाचारात गुंतलेले असते. कायमस्वरूपी सरकारमध्ये व्यक्ती किंवा समाज

सर्वात जास्त भ्रष्ट कारवाया करतो, त्यामुळे या क्षेत्रात, पूर्ण निरीक्षण (लक्ष) हे एक उपयुक्त उतारा ठरू शकते हे सिद्ध होऊ शकते.

राज्य व्यवस्थेत पूर्णवेळ काम करणारे सैनिक, रखवालदार, प्रशासकीय क्षेत्रातील न्यायालये आणि इतर क्षेत्रात काम करणारे राष्ट्रीय सेवक यांना दीर्घकाळ सेवेतून (कामातून) मुक्त झाल्यानंतर उदरनिर्वाहासाठी पेन्शन देण्याची व्यवस्था आहे. अशाप्रकारे, पूर्णवेळ काम करणाऱ्या राष्ट्रीय सेवकांना सेवानिवृत्ती वेतन देणे चांगले आहे जेणेकरून ते त्यांचे उर्वरित आयुष्य चांगल्या पद्धतीने घालवू शकतील. परंतु विकसनशील देशांत असे दीर्घकालीन कामगार केवळ राष्ट्रसेवकच नसतात, तर राजकीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांचे प्रतिनिधी आणि राज्याच्या उच्च पदांवर असलेले लोकही असतात. इतकेच नव्हे तर माजी पदाधिकाऱ्यांच्या संरक्षणाच्या नावाखाली ते राजेशाही खजिन्यातून (कोषागारातून) प्रचंड पैसा खर्च करतात आणि संरक्षण दलातील जवानांकडून सुविधा मिळवून मजेत जीवन जगतात. राज्याच्या तिजोरीवर मोठा भार टाकणे, सैनिक, रक्षक आणि कमिशनड सेवेतील उच्च अधिकारी यांना राज्याच्या तिजोरीतून पैसे दिले जातात आणि राष्ट्रीय सेवक स्वतःचे काम चालवतात. उच्च पदांवर असलेले लोक खालच्या दर्जाच्या राष्ट्रसेवकांना त्यांचे कर्मचारी म्हणून वापरतात कारण उच्च पदांवर असलेल्यांना पगार मिळावा. आजचे युग मुक्त नाही. त्यामुळे हा रोजगार संपला पाहिजे.

चांगली विधिमंडळ व्यवस्था ही आजच्या काळाची गरज आहे. कोणत्याही मशिनरी फॅक्टरी आणि मोठ्या रोजगारासाठीच नव्हे तर मार्केटिंग आणि आर्थिक क्षेत्रातही चांगली व्यवस्था आवश्यक आहे. व्यावसायिक संस्था, सेवाभिमुख आरोग्य शिक्षण संस्थांमध्येही चांगल्या कायदेशीर व्यवस्थेची गरज आहे, कायदेशीर व्यवस्थेचा मुद्दा इतका महत्त्वाचा आहे की जिथे चांगली व्यवस्था आहे तिथे यश मिळते, जिथे वाईट कायदा आहे तिथे असफलता निश्चित आहे. अनुपालन आणि मूल्यमापन हे विधान व्यवस्थेचे मूलभूत सूत्र आहे. या सूत्राची निराधारा (नाकार) देखील पालन न करणे,

अनैतिक कृती, बेजबाबदारपणा, अयोग्य कृती आणि बेकायदेशीर कृती भ्रष्ट क्रियाकलाप म्हणून स्वीकारणे आवश्यक आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी धोरण आणि सिद्धांताचे शिक्षण विधिमंडळ व्यवस्थेसह अनेक क्षेत्रांमध्ये आवश्यक आहे.

राज्य सत्तेच्या पृथक्करणाचा सिद्धांत :-

राज्य व्यवस्थेच्या आधारावर अशी व्यवस्था असते ज्यामध्ये न्यायपालिका स्वतंत्र शक्तीच्या स्त्रोताच्या रूपात असते. विधी प्रक्रियेत न्यायव्यवस्था ही देशाची आणि जनतेची तारणहार म्हणून प्रस्थापित होते. अशी कायदेशीर व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी न्यायशास्त्र जबाबदार आहे. कायदे बनवण्याची जबाबदारी असलेल्या व्यवस्थापकांना ही वस्तुस्थिती आणि अटळ प्रथा याची माहिती नसते. कारण व्यवस्थापनातील सदस्यांना एकप्रकारे राजकीय रंग चढलेला असतो. अशा राजकीय व्यक्ती आपल्या सोयीनुसार कायदा बदलतात आणि बनवतात. अशा व्यवस्थेतील तिचे सदस्य स्वार्थी आणि गुंतागुंतीचे असतात. त्यामुळे अशा लोकांना रोखण्यासाठी कायदाही प्रभावी असला पाहिजे. संविधान हा देशाचा मूलभूत कायदा आहे. संविधानाच्या कोणत्याही तरतुदीबाहेरील कायदा वैध नाही. ही एक कायदेशीर शिकवण आहे. पण अनेक देशांमध्ये राजकीय व्यक्तींचा स्वार्थ आहे अशा प्रकारे नियम आणि कायदे बेकायदेशीर केले जातात. पूर्णत्वासाठी, नियम आणि कायदे केले जातात. अशा प्रकारे बेकायदेशीर नियम बनवणाऱ्या व्यक्तीच्या विरोधात कशी आणि कोणती कायदेशीर व्यवस्था करावी. या मुद्द्यावर कायदा शांत आहे. नॉर्मॉलॉजी, जे त्याच्या अभ्यासात सर्व प्रकारचे कायदेशीर सिद्धांत स्वीकारते, भ्रष्ट चुकीचे आणि सत्तेचा दुरुपयोग करणाऱ्यांच्या विरोधात एक सिद्धांत तयार करू शकले नाही. त्यासाठी भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचे धोरण आणि सिद्धांत कायदेशीर व्यवस्थेत समाविष्ट करण्याची गरज आहे.

सध्याचे युग हे ट्रॅफिकचे युग आहे. जगातील सर्व देशांमध्ये लोकशाही प्रस्थापित झाल्यानंतर पत्रकारिता सुरु झाली. मुद्रित माध्यमापासून सुरुवात करून ती पत्रकारिता, रेडिओ आणि दूरदर्शन पर्यंत गेली आणि आज ऑनलाइन पोहोचली आहे. हे जागतिक ट्रेडच्या उत्क्रांतीसह चालू राहू शकते. हे निश्चित आहे. लोकशाही राजकीय व्यवस्था असलेल्या देशांमध्ये पत्रकारिता नियंत्रणात असते. त्यामुळे पत्रकारिता हा अनेक दशकांपासून अभ्यासाचा विषय आहे. लोकशाही देशांत पत्रकारिता हा राज्याचा चौथा अवयव (संवैधानिकदृष्ट्या) म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे पत्रकारितेचे महत्त्व वाढले आहे. हा मुद्दा मुख्य प्रवाहातील वर्तमानपत्रे तसेच सामान्य प्रसार माध्यमांपर्यंत पोहोचला आहे. तो आर्थिक अभ्यासाचा विषय बनवण्याची जबाबदारी शैक्षणिक विद्यापीठांची आहे. पत्रकारितेच्या विरोधात एक शब्द, “यलो जर्नलिझम (अवास्तव बातमी) पसरवली जाते, परंतु आजच्या युगात ट्रॅफिक गुन्हेगारीचे प्रमाण इतके जास्त आहे की पिवळ्या पत्रकारितेचे हे स्वरूप अत्यल्प आहे. राजकीय फसवणूक करणारे, अवैध व्यावसायिक, पैसे वाचवणारे, सामान्य वाहतूक माध्यम समुदाय सक्रिय आहेत. मग तो विकसित देश असो, किंवा उत्क्रांतीवादी कदाचित सर्व देशांमधील सर्वात सामान्य रहदारीचे माध्यम आहे. हे क्षेत्र इतके भ्रष्ट आहे की त्यावर नियंत्रण ठेवायला हवे हा विचार आता पक्का झाला आहे. 'सत्य, प्रामाणिकपणा आणि विश्वास - प्रामाणिकपणासह एक सामान्य वाहतूक प्रसारमाध्यमांद्वारे चालवली जाते पण भ्रष्टाचारविरोधी या सामान्य रहदारीच्या माध्यमाने जे सिद्धांत स्वीकारले पाहिजेत, जर हा सामान्य वाहतूक माध्यम सत्याच्या मार्गाने वाटचाल करत असेल तर तिकडे राज्यव्यवस्थेला लवकरच यश मिळेल.

नवीन देशांव्यतिरिक्त, आफ्रिका, युरोप आणि आशिया खंड त्यांच्या देशाच्या परिस्थितीनुसार प्राचीन काळापासून मानवी सभ्यतेच्या उत्क्रांतीत सामील आहेत. मानव वेळेनुसार जगतो तो व्यवस्थेत विकसित होत आहे. तो कोणत्याही मानवी समाजात असला तरी तो मेंदूच्या विचारांबरोबरच

मानवतावादी विचारांनी त्या मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीचा स्तर प्रस्थापित करतो. मानवी विकासाच्या अशा उच्च स्तरावर, युरोप आणि आशिया खंडातील देश अशा प्रकारे प्राचीन काळापासून मिळालेल्या वारशात अनेक आध्यात्मिक क्षेत्रांची स्थापना करतील. अध्यात्मिक विचारांवर आधारलेला समाज हा समाज सुख, शांती आणि समृद्धीने जगतो. अनेक वर्षांपासून अनेक देशांमध्ये आध्यात्मिक ज्ञानाचा प्रचार – सार्वजनिक वलयात झालेला नाही. अशा प्रकारे आध्यात्मिक मार्ग सोडणाऱ्या व्यक्तीमध्ये सुख-शांती नसते. माणूस हजारो वर्षे मागे जातो. समाजाला भौतिकवादी विचारसरणीचा ध्यास लागला आहे. मानवजाती शैक्षणिक गरजा शोधत राहते. या पैशामुळे आजचा मानवी समाज संकटात सापडला आहे. एकीकडे भौतिक विचाराने समाजाचा विकास होतो, तर दुसरीकडे मानवी जीवनही संघर्षमय आहे. अनैतिकता आणि भ्रष्टाचार वाढला आहे. त्यामुळे आध्यात्मिक शिक्षणाचा समावेश असलेल्या विषयांना प्राधान्य देऊन विद्यापीठांमध्ये अभ्यास आणि अध्यापन सुरू करण्याची गरज आहे.

भौतिकवादी विचारसरणीचा परिणाम म्हणजे युद्ध साहित्याचे उत्पादन आणि विक्री वाढवणे. जगातील विकसित देश युद्धसाहित्याचे उत्पादन करतात आणि ते लहान देशांना चढ्या किमतीत विकतात आणि आपसात द्वैतवाद पसरवण्याचा प्रयत्न करतात. छोट्या देशांकडून साहित्याची खरेदी होते. यामुळे लहान देशांतील लोकांचे शोषण होते, त्यांना युद्धसाहित्याची गरज नसतानाही कमिशन मिळवण्याच्या हव्यासापोटी विकसनशील देश असे साहित्य खरेदी करण्याचा निर्णय घेतात. त्यामुळे देशाचा विकास थांबेल. युद्ध साहित्याचे उत्पादन आणि खरेदी-विक्री यातून भ्रष्टाचाराला चालना मिळते. त्यामुळे ते संपवणे आवश्यक आहे.

माणूस जंगली असतानाही त्याला नैतिक ज्ञान होते. त्यामुळेच तो त्या वेळी प्राण्यापेक्षा वेगळा होता. जन्मानंतर माणसाला जगण्यासाठी अन्नाची गरज असते. जगण्यासाठी छत्रभयेची गरज आहे. आणि अंग झाकण्यासाठी कपडे लागतात. पेहराव (कपडे) हे नैतिक जागृतीचे प्रतीक आहे. अशा नैतिक

जागृतीच्या जोरावर माणसाने सर्वसमावेशक उत्क्रांती केली आहे. नैतिक जागृतीनेच माणूस साधे जीवन जगण्यात यशस्वी होतो. अशा साध्या, आनंदी आणि उन्नत जीवनाचे योग्य नियमन झाल्यावरच संस्कृतीचा विकास झाला. कला आणि संस्कृतीच्या विकासातूनच या जीवनाची शिकवण (समजून) घेतल्यानंतर, वर्तमान युगात नैतिक विज्ञानाचा उदय झाला, नैतिकता, विश्वास, प्रामाणिकपणा आणि मानवतावादी शिक्षणासह मानवी व्यवहार आणि नैतिकतेचा अभ्यास. यामध्ये हक्कांचे संरक्षण, पारदर्शकता आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्व यांचा समावेश होतो. लोकशाहीच्या हितासाठी चांगल्या कायदेमंडळाची गरज असली तरी सर्वच लोकशाही देशांनी त्याकडे लक्ष दिलेले नाही. काही देशांनी या संदर्भात काम सुरु केले असले तरी इतरांना अद्याप त्याचे गांभीर्य लक्षात आलेले नाही. कोणत्याही देशात लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित करायची असेल तर तेथे चांगली कायदेशीर व्यवस्था राबवली पाहिजे. सुशासनाचा स्वीकार करणारा लोकशाही देश यशस्वी लोकशाही आहे. चांगली कायदेशीर व्यवस्था निर्माण करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राने जगामध्ये तज्ज्ञांच्या क्षेत्रात नवी ओळख निर्माण केली आहे. त्यामुळे याला शैक्षणिक क्षेत्रात आवश्यक स्थान मिळायला हवे. स्वयंसिद्ध विज्ञान हे शास्त्र आहे. यात सोपी आणि अवघड अशी दोन्ही सूत्रे आहेत. त्यामुळे प्रयोग करण्याची ही पद्धत साहजिकच सोपी आहे. भौतिकशास्त्र आणि रसायनशास्त्र यांसारखी विज्ञानाची सूत्रे चांगल्या पद्धतीने वापरली जातात. यासह, या विषयाला आधारित एक परिभाषित शक्ती देखील आहे. त्याचा मानवतेशी जवळचा संबंध आहे. त्यामुळे प्राथमिक ते माध्यमिक स्तरापर्यंतच्या शिक्षणात भ्रष्टाचारविरोधी धोरण आणि तत्त्वांचा समावेश करण्यासाठी शैक्षणिक साहित्य तयार करण्याची गरज आहे. सर्वत्र उच्च स्तरावर अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासक्रम साहित्य तयार करणे आणि ते सर्व स्तरांवर सर्वत्र पोहोचवणे – अभ्यासक्रम साहित्य तयार करणे आवश्यक आहे. त्याआधारे पाठ्यपुस्तके तयार करणे आणि या पुस्तकांचा

अभ्यास आणि अध्यापन हे केवळ विद्यापीठेच नव्हे, तर संबंधित सरकारी संस्थाही करू शकतात. भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान मोहिमेला तज्ञांच्या दृष्टिकोनातून तपशीलवार विश्लेषण आवश्यक आहे.

भ्रष्टाचार विरोधी सिद्धांतप्रसार आणि उत्क्रांती (जबाबदारी) जगातील सर्व विश्वविज्ञानाशी संबंधित आहे.

****

36. अभ्यास आणि दुरुस्ती (Study and Amendment)

भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान हे सुरुवातीपासूनच्या जागतिक शहाणपणाच्या प्रवासात सध्याची नाविन्यपूर्ण दृष्टी आहे. ही अनेक सूत्रे एक प्रमाणित शिकवण आहे. हे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र सध्याच्या काळात पूर्ण आहे. तथापि, अभ्यास आणि संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून ते परिपूर्ण नाही. कोणत्याही कल्पना आणि तत्वज्ञानाचा जन्म ही काळाची गरज शिकवण्यासाठी आहे. यावेळी या शास्त्राची उपयुक्तता आणि गरज समृद्ध करून भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राला आवश्यक धोरण आणि सिद्धांत म्हणून बांधले जावे आणि सामाजिक शास्त्राच्या कक्षेत आणून त्याला महत्त्वाचे स्थान दिले पाहिजे. भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्र हे बुद्धिवंतांच्या क्षेत्रात विज्ञान म्हणून प्रस्थापित झाले आहे.

वैज्ञानिक पद्धतीने प्रस्ताव, उद्देश आणि शब्दावली सादर केल्याने भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान सामाजिक शास्त्रांव्यतिरिक्त इतर शास्त्रांशी जोडण्यास सक्षम आहे. भ्रष्टाचार हा एक मानसिक रोग आहे, जो एक मानसिक रोग आहे, तो कोणत्याही शास्त्रांशी (सिद्धांत) चारित्र्य दोषांची नोंद, नीतिशास्त्र आणि स्थितीची व्याख्या, अभ्यास आणि संशोधन या संदर्भात आहे. त्याचा उपचार आहे परिस्थितीनुसार, उपचार संस्कारांची व्याख्या सादर केली जाते. हे शास्त्र मानवी समस्येवर उपाय देऊ शकतो आणि मानवी समाजाची उत्क्रांती करू शकतो. हे देखील मानक आहे. थोडक्यात, भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राच्या रूपाने भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान परिपूर्ण आहे. या पूर्णतेमुळेच भ्रष्टाचारविरोधी अभ्यास शिकवण्याचे काम सुरू करू शकते. तरीही ते पूर्ण वाटत असले तरी ते अपूर्ण आहे. सध्याच्या काळाला अनुसरून त्याचा अभ्यास आणि संशोधन यामुळे त्यात शोध लागतील. हे निश्चित आहे.

हा सिद्धांत आजच्या दीक्षेची गरज पूर्ण करू शकतो. पण त्याचा कालांतराने होणारा परिणाम स्वीकारावा लागतो. आता एकविसाव्या शतकाचे तिसरे दशक आहे. काळाच्या वेगवान संक्रमणाला तो सामोरे जाऊ

शकला नाही तर त्याच्या यशाला बाधा येऊ शकते. काळाच्या ओघात समाजाची परिस्थिती जशी बदलत राहते, त्याच गतीने हे भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्रही काळानुरूप बदलत राहिले पाहिजे. यासाठी अभ्यासाचे विश्लेषण आणि संशोधन कार्य चालू ठेवावे आणि संशोधन स्वीकारले पाहिजे.

हे भ्रष्टाचारविरोधी विज्ञान निसर्गानेच शोधक, परिवर्तनकारी आणि आत्मविश्वासाने संशोधन स्वीकारण्यास सक्षम आहे. त्यामुळे या भ्रष्टाचारविरोधी शास्त्राचा अभ्यास, विश्लेषण आणि संशोधन सर्वत्र खुले झाले आहे. त्यासाठी विद्वान, अभ्यासक, समाजशास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ञ, विचारवंत यांचे विशेष योगदान (सहकार्य) आवश्यक आहे. यासोबतच जगातील सर्व शैक्षणिक क्षेत्रातील सक्रिय विद्यापीठांमध्ये भ्रष्टाचारविरोधी अभ्यास, दृष्टिकोन, विश्लेषण आणि संशोधन कार्य ही काळाची गरज आहे. (मागणीनुसार) संशोधनाचे वातावरण तयार करणे आवश्यक आहे. मानवी समाज आणि कालपरत्वे केलेले संशोधन स्वीकारून, भ्रष्टविरोधी शास्त्र मानवी समाजाच्या विकासात प्रतिनिधीची भूमिका पार पाडेल असा विश्वास आहे.

ओम शिवम भुयात